

Seniorer i Norge

Elisabeth Ugreninov (red.)

Statistiske analyser

I denne serien publiseres analyser av statistikk om sosiale, demografiske og økonomiske forhold til en bredere leserkrets. Fremstillingsformen er slik at publikasjonene kan leses også av personer uten spesialkunnskaper om statistikk eller bearbeidingsmetoder.

Statistical Analyses

In this series, Statistics Norway publishes analyses of social, demographic and economic statistics, aimed at a wider circle of readers. These publications can be read without any special knowledge of statistics and statistical methods.

© Statistisk sentralbyrå, juni 2005

Ved bruk av materiale fra denne publikasjonen, vennligst oppgi Statistisk sentralbyrå som kilde.

ISBN 82-537-6795-1 Trykt versjon

ISBN 82-537-6797-8 Elektronisk versjon

ISSN 0804-3221

Emnegruppe

00.02

Omslag: Siri E. Boquist

Trykk: Lobo Media as/300

Standardtegn i tabeller	Symbol
Tall kan ikke forekomme	.
Oppgave mangler	..
Oppgave mangler foreløpig	...
Tall kan ikke offentliggjøres	:
Null	-
Mindre enn 0,5 av den brukte enheten	0
Mindre enn 0,05 av den brukte enheten	0,0
Foreløpige tall	*
Brudd i den loddrette serien	—
Brudd i den vannrette serien	
Rettet siden forrige utgave	r

Forord

Seniorer i Norge beskriver levekårene for personer i alderen 50 år og over. Med publikasjonen *Seniorer i Norge* ønsker vi å gi en oppdatering og utvidelse av Statistisk sentralbyrås tidligere publikasjon «Eldre i Norge» (1999). Formålet er å belyse viktige områder i seniorenes hverdagsliv ved å presentere tall fra demografi, helse, politisk deltakelse, tidsbruk og aktiviteter, økonomiske ressurser, yrkesdeltakelse og trygdebruk. Det finnes også et eget kapittel om ikke-vestlige seniorer som i stor grad berører disse temaene.

Seniorbefolkningen består hovedsakelig av aldersgruppene middelaldrende, 50-66 år, eldre, 67-79 år, og de eldste eldre som er 80 år og over. I de kapitler og avsnitt der det ikke er mulig å presentere tall med disse aldersinndelingene, vil aldersavgrensningen avvike noe. Referansegruppen er den øvrige voksne befolkningen og består av personer i alderen 30-49 år. I noen avsnitt blir de under 30 år også tatt med. De viktigste datakildene er befolkningsstatistikken, inntekts- og formuesundersøkelsene, arbeidskraftundersøkelsene, Rikstrygdeverket, levekårsundersøkelsene, tidsbruksundersøkelsene 1971 og 2000, medieundersøkelsen i 2003, stortingsvalgsundersøkelsene i 1997 og 2001, lokalvalgsundersøkelsene i 1999 og 2003 og den europeiske samfunnsundersøkelsen i 2002.

Publikasjonen er initiert av Sosial- og helsedirektoratet og utarbeidet ved Seksjon for levekårsstatistikk. Elisabeth Ugreninov har koordinert arbeidet og skrevet kapitlene 1, 2 og deler av 6 og 10, Jørgen Svalund har skrevet kapitlene 7 og 8, Arne Andersen har skrevet kapittel 3, Odd Frank Vaage har skrevet kapittel 4, Øyvind Kleven har skrevet kapittel 5, Elisabeth Rønning har skrevet deler av kapitlene 6 og 10 og Vebjørn Aalandslid har skrevet kapittel 9 og deler av 10. Publikasjonen er redigert av Kirsten Aanerud og Marit Vågdal, Else Efjestad og Anne Skarateppen har lest korrektur og Liv Hansen har stått for figuren.

Sosial- og helsedirektoratet har finansiert arbeidet med publikasjonen.

Statistisk sentralbyrå
Oslo/Kongsvinger, 11. mai 2005

Øystein Olsen

Innhold

Figurregister	6
Tabellregister	7
Sammendrag	11
Innledning	17
1. Demografisk utvikling	19
2. Økonomiske ressurser	31
3. Boforhold og nærmiljø	39
4. Tidsbruk og aktiviteter	49
5. Politisk deltakelse blant seniorer	67
6. Yrkesdeltakelse, arbeidsmiljø og trygdebruk	83
7. Helse	105
8. Hjelpebehov og tjenestetilbud	123
9. Ikke-vestlige innvandrere	137
10. Oppsummering	157
Vedleggstabeller	161
Referanser	171
De sist utgitte publikasjonene i serien Statistiske analyser	175

Figurregister

1. Demografisk utvikling

1.1. Forventet levetid for nyfødte gutter og jenter. 1971-2003	20
1.2. Folkemengde per 1. januar. Registrert 1950-2002 og fremskrevet 2003-2050 i tre hovedalternativer. 1 000	21
1.3. Levendefødte 1870-2002, og overlevelse til 70 år	22
1.4. Befolkningsveksten i landets kommuner med henholdsvis lav og høy mobilitet. 2002-2010	24
1.5. Personer 80 år og over i landets kommuner. 2002. Prosent	25
1.6. Prosentvis vekst av personer 80 år og over i landets kommuner. Fremskrevet 2010	25
1.7. Personer 67 år og over, observert og fremskrevet. 1950-2050. Antall	27
1.8. Underholdskvoten for personer 67 år og over, etter mellomalternativet	27

4. Tidsbruk og aktiviteter

4.1. Andel som har gått på kurs siste to år, etter kjønn og alder. Alder 30-66 år. 2000. Prosent	54
4.2. Andel som har deltatt i ulike friluftslivsaktiviteter siste 12 måneder, etter alder. 30-79 år. 2001. Prosent	58

5. Politisk deltakelse blant seniorer

5.1. Valgdeltakelse blant aldersgrupper. Prosent	69
5.2. Valgdeltakelse blant menn, etter aldersgruppe. Prosent	70
5.3. Valgdeltakelse blant kvinner, etter aldersgruppe. Prosent	70
5.4. Valgdeltakelse i lokalvalgene, etter kjønn og aldersgruppe. 2003. Prosent	71
5.5. Folkevalgte, etter aldersgrupper og kjønn. Prosent	73
5.6. Differansen mellom kjønns- og alderssammensetningen på Stortinget, og kjønns- og alderssammensetningen i befolkningen i stemmerettsalder. 2001. Prosent	74
5.7. Differansen mellom kjønns- og alderssammensetningen i landets kommunestyre og kjønns- og alderssammensetningen i befolkningen i stemmerettsalder. 2003. Prosent	74
5.8. Andel som har deltatt i minst en aktivitet utenom valgkanalen, etter kjønn og aldersgruppe. Prosent	76

6. Yrkesdeltakelse, arbeidsmiljø og trygdebruk

6.1. Sysselsatte i prosent av alle personer i hver gruppe i alderen 60-66 år. Årsgjennomsnitt for 1989, 1994, 1999, 2002 og 2004	85
6.2. Samlemål fysisk arbeidsmiljø i aldersgruppen, etter alder. 2003. Prosent	88
6.3. Middelaldrendes og yngres arbeidsforhold. 2003. Prosent	89
6.4. Andel som søker ny jobb, som regner med å søke ny jobb og de som verken søker eller regner med å søke ny jobb, etter alder. 2003. Prosent	90
6.5. Utviklingsmuligheter, etter alder. 2003. Prosent	91
6.6. Selvbestemmelse i jobben, etter alder. 2003. Prosent	92
6.7. Selvbestemmelse i jobben, 50-59 år, 60-66 år. 2003. Prosent	92
6.8. Andel som opplever konflikter på arbeidsplassen 2003. Prosent	93
6.9. Andel som mener ulike tiltak har stor eller meget stor betydning for å få arbeidstakere til å fortsette i yrket frem til pensjonsalder. 2003. Prosent	95
6.10. Graden av yrkesaktivitet i prosent av alle personer i hver gruppe, etter alder og kjønn. EU-silc 2003	96
6.11. Alderspensionister, etter kjønn og sivilstatus. Årsgjennomsnitt. 2003. Prosent	101
6.12. Minstepensionister, etter kjønn og sivilstatus. Årsgjennomsnitt. 2003. Prosentvis for menn og kvinner	102

7. Helse

7.1. Andel inaktive, etter alder og kjønn. 2002	110
7.2. Egenvurdert helse, etter alder og kjønn. 2002. Prosent	112
7.3. Dårlig eller meget dårlig egenrapportert helse, etter utdanning og alder. 95 prosent konfidensintervall. 2002. Prosent	113
7.4. Antall nye tilfeller kreftsykdommer. Aldersspesifikke rater per 100 000 innbyggere. 1997-2001	115
7.5. Brystkreft og prostatakreft. Aldersspesifikke rater, per 100 000 innbyggere. 1997-2001	116
7.6. Utbredelse av diabetes (type 1 og 2), etter aldersgruppe. 95 prosent konfidensintervall. 1985, 1995, 1998 og 2002. Prosent	116

7.7. Dødsfall, etter kjønn og alder. 2002	119
7.8. Dødelighet av hjerte- og karsykdommer, etter kjønn og alder. Underliggende dødsårsak, per 100 000 innbyggere. 1951-2002	119
7.9. Selvmordsraten, etter kjønn og alder. Per 100 000 innbyggere. 1951-2002	122
8. Hjelpebehov og tjenestetilbud	
8.1. Andel personer 50 år og over med nedsatt bevegelsesevne. 1975, 1985, 1998 og 2002. Prosent	126
8.2. Plasser i institusjoner og antall omsorgsboliger, etter type. 1991-2003	129
8.3. Eldre som bor i boliger som kommunen disponerer til pleie- og omsorgsformål, etter aldersgruppe. 1994-2003. Prosent	129
8.4. Bruk av kommunale omsorgstjenester, etter alder og kjønn. 2003. Prosent	130
8.5. Andel eldre som bor på institusjon, etter aldersgruppe. 1994-2003	130
8.6. Andel eldre som er brukere av hjemmetjenester, etter aldersgruppe. 1992- 2003	131
8.7. Andel eldre 67 år og over som mottar regelmessig hjelp fra slekt, venner eller naboer. 1985, 1995, 1998 og 2002	133
8.8. Andel personer 67 år og over, som mottar regelmessig ulønnet hjelp til husholdningen fra slekt, naboer eller venner. 2002	134
9. Ikke-vestlige innvandrere	
9.1. Innvandrerbefolkningen i Norge. 1970-2004	137
9.2. De 20 største innvandregruppene i Norge. 01.01.2004	138
9.3. Innvandrerbefolkningen fordelt på fylke og landbakgrunn. 01.01.2004	140
9.4. Alderspyramide for innvandrere i alt og hele landet. 01.01.2004	140
9.5. Alderspyramide for vestlige og ikke-vestlige innvandrere. 01.01.2004	141
9.6. Alderspyramide. Befolkningen i alt og flyktningbefolkningen. 01.01.2004	141
9.7. Innvandring og utvandring totalt. 2003	144
9.8. Innvandring og utvandring til og fra Norge, etter statsborgerskap. 2003	144
9.9. Innvandring og utvandring til og fra Norge, etter statsborgerskap. 2003	145

Tabellregister

1. Demografisk utvikling

1.1. Befolkningssammensetning, etter alder. 2004. Antall og prosent av befolkningen	21
1.2. Befolkningen etter sivilstand, kjønn og alder. 2004. Antall og prosent innenfor hver aldersgruppe	26
1.3. Befolkning etter pensjonsstatus. Absolutte tall i 1 000	29
1.4. Personer 60 år og over i europeiske land. 1980, 2000 og framskrevet for 2050. Prosent	29

2. Økonomiske ressurser

2.1. Inntektsregnskap for husholdninger, etter hovedinntektstakerens alder. Gjennomsnitt. 2002. Kroner	33
2.2. Personer som disponerer telefon, farge-tv, PC, vaskemaskin, privatbil, etter alder. Prosent	34
2.3. Personer som ikke disponerer PC eller bil som begrunner det med dårlig økonomi, etter aldersgruppe. Prosent	34
2.4. Personer som ikke har råd til en ukes ferie utenfor hjemmet, spise kjøtt eller fisk annenhver dag, kjøpe nye klær eller holde boligen varm, etter aldersgruppe. Prosent	34
2.5. Betalingsvansker og mottakelse av økonomisk støtte av andre husholdninger, etter aldersgruppe. Prosent	35
2.6. Utgift per husholdning per år i ulike aldersgrupper, etter vare- og tjenestegruppe. 2001-2003. 2003-priser. Kroner og prosent	36
2.7. Personer i husholdninger med årlig inntekt etter skatt per forbruksenhet under lavinntektsgrensen (EUs definisjon). Ulike grupper. 1996 og 2002. Prosent	36

3. Boforhold og nærmiljø

3.1. Boligtype og eierform for seniorer. 1987, 1995 og 2003. Prosent	40
3.2. Ønsket disposisjonsform blant seniorer. 1997. Prosent	40
3.3. Flytteplaner blant seniorer. 1997. Prosent	41
3.4. Boligstandard for seniorer. 1987, 1995 og 2003. Prosent	41
3.5. Egnethet av bolig for rullestolbruker. 2001 og 2004. Prosent	42
3.6. Boligøkonomi for seniorhusholdninger. 1987, 1995 og 2003	43
3.7. Boutgiftsbelastning og bostøtte for seniorhusholdninger. 1987, 1995 og 2003	45
3.8. Subjektiv oppfatning av boligutgifter for seniorhusholdninger. 1987, 1995 og 2003. Prosent	45
3.9. Bomiljø for seniorer. 1987, 1995, 2001 og 2004. Prosent	46
3.10. Seniorer etter avstand til og avgangshyppighet av kollektivtransport. 2004. Prosent	46
3.11. Vold og utrygghet i nærmiljøet for seniorer. 1987, 1995, 2001 og 2004. Prosent	47

4. Tidsbruk og aktiviteter

4.1. Tid brukt til ulike aktiviteter en gjennomsnittsdag, etter aldersgruppe. 2000. Timer og minutter	49
4.2. Tid brukt til ulike aktiviteter en gjennomsnittsdag, etter aldersgruppe. 1971 og 2000. Timer og minutter	50
4.3. Menns og kvinners tidsbruk, etter aldersgruppe. 1971 og 2000. Timer og minutter	51
4.4. Tid brukt til husholdsarbeid i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 2000. Timer og minutter	52
4.5. Tid brukt til husholdsarbeid blant menn og kvinner i ulike alders-grupper en gjennomsnittsdag. 2000. Timer og minutter	52
4.6. Tid brukt til husholdsarbeid i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 1971 og 2000. Timer og minutter	53
4.7. Tid brukt til personlige behov i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 2000. Alder 30-79 år. Timer og minutter	53
4.8. Tid brukt til personlige behov i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. Alder 50-79 år. 2000. Timer og minutter	54
4.9. Tid brukt til personlige behov i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 1971 og 2000. Timer og minutter	54
4.10. Hvem arrangerte kurset/det kurset med lengst varighet, etter kjønn og aldersgruppe. 2000. Prosent	55
4.11. Tid brukt til fritidsaktiviteter i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 2000. Timer og minutter	55
4.12. Endring i tid (minutter) brukt til utvalgte fritidsaktiviteter for menn og kvinner 67-74 år fra 1971 til 2000. Minutter	55
4.13. Endring i tid (minutter) brukt til utvalgte fritidsaktiviteter for menn og kvinner 50-66 år fra 1971 til 2000. Minutter	56
4.14. Antall ferieturer (fire overnattinger eller mer) siste 12 måneder, etter aldersgruppe og kjønn. 2003	56
4.15. Antall ferieturer (fire overnattinger eller mer) siste 12 måneder, etter aldersgruppe. 1991 og 2003. Prosent	57
4.16. Hvor ofte man driver med fysisk aktivitet for å trene eller mosjonere, etter aldersgruppe. Prosent ...	57
4.17. Hvor ofte man driver med fysisk aktivitet for å trene eller mosjonere, etter kjønn og aldersgruppe. Prosent	58
4.18. Andel som har brukt ulike medier per dag og tid brukt på mediene per dag, etter aldersgruppe. 2003	59
4.19. Andel som har brukt ulike medier per dag og tid brukt på mediene per dag, etter aldersgruppe. 1991 og 2003	60
4.20. Andel som har brukt ulike medier og tid brukt på mediene per dag, etter kjønn og aldersgruppe. 2003	61
4.21. Andel fjernsynsseere som har sett på ulike fjernsynsprogram en gjennomsnittsdag, etter aldersgruppe. 2003. Prosent	61
4.22. Prosentandelen som har brukt ulike kulturtilbud og antall ganger de er brukt siste 12 måneder, etter aldersgruppe. 2000	62
4.23. Andelen som er meget/ganske interessert i å bruke ulike kulturtilbud, etter aldersgruppe. 2000. Prosent	62
4.24. Prosentandelen som har brukt ulike kulturtilbud og antall ganger de er brukt siste 12 måneder, etter aldersgruppe og kjønn. 2000	63
4.25. Prosentandelen som har brukt ulike kulturtilbud og antall ganger de er brukt siste 12 måneder, etter alder. 1991 og 2000	63

4.26. Prosentandel som har deltatt på religiøse/livssynsmøter og antall slike møter siste 12 måneder, etter kjønn og aldersgruppe. 2000	64
4.27. Prosentandel som har deltatt på religiøse/livssynsmøter og antall slike møter siste 12 måneder, etter aldersgruppe. 1994 og 2000	65
4.28. Andel som ofte, noen ganger, sjelden og aldri opplever at tiden faller lang, etter kjønn og aldersgruppe. 2000	65
4.29. Andel som ofte, noen ganger, sjelden og aldri har så mye å gjøre på hverdagene at de har vanskelig for å rekke alt som må gjøres, etter kjønn og aldersgruppe. 2000	65

5. Politisk deltakelse blant seniorer

5.1. Nivå for ulike former for politisk deltakelse blant seniorer sammenliknet med 30-49-åringene, etter aldersgruppe og kjønn. Innenfor kjønn er sammenlikningen 30-49 år innenfor kjønn	68
5.2. I hvilken grad en brydde seg personlig om hvilket parti, partier som vant Stortingsvalget 2001, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent	72
5.3. I hvilken grad det har betydning for deg personlig hvilket parti eller hvilke partier som har flertall i kommunestyret 2003, etter aldersgruppe. Prosent	72
5.4. Folkevalgte etter aldersgruppe. Alder ved periodens begynnelse. Prosent	73
5.5. Deltakelse i aksjoner og annen politisk virksomhet i løpet av siste 12 måneder, etter aldersgruppe. Prosent	75
5.6. Hvor ofte diskuterer du politikk eller dagsaktuelle saker, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent	77
5.7. Deltatt i politiske diskusjoner eller samtaler foran Stortingsvalget 2001, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent	77
5.8. Hvor mye tid en brukte til å se nyheter og programmer om politikk og aktuelle saker på en vanlig ukedag, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent	78
5.9. Hvor mye tid en brukte til å høre på nyheter og programmer om politikk og aktuelle saker i radio på en vanlig ukedag, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent	78
5.10. Hvor mye tid en brukte til å lese om politikk og aktuelle saker i aviser på en vanlig ukedag, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent	79
5.11. Oppgitt medlemskap og deltakelse i minst en frivillig organisasjon siste 12 måneder, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent	80
5.12. Oppgitt medlemskap og deltakelse i frivillige organisasjoner siste 12 måneder. Prosent	81

6. Yrkesdeltakelse, arbeidsmiljø og trygdebruk

6.1. Sysselsatte personer, etter alder. Årsgjennomsnitt. 1989, 1994, 1992, 2002 og 2004. Prosent av alle personer i hver gruppe	84
6.2. Sysselsatte, etter alder og kjønn. Årsgjennomsnitt. 1989, 1994, 1999, 2002 og 2004. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe	85
6.3. Andel som mener de står i fare for å miste jobben, etter aldersgruppe. 2003. Prosent	90
6.4. Legemeldt sykefravær for arbeidstakere, etter kjønn og aldersgruppe. 4. kvartal 2004. Prosent	94
6.5. Andel ansatte 50-66 år som på grunn av alder har problemer med å greie arbeidsoppgaver de har i dag. 2003. Prosent	94
6.6. Andel ansatte 50-66 år som tror de vil orke eller være frisk nok til å jobbe fram til pensjonsalderen, etter kjønn og aldersgruppe. 2003. Prosent	95
6.7. Personer med høy yrkesaktivitet, etter aldersgruppe, kjønn og utdanning. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe. 2003	97
6.8. Personer med høy yrkesaktivitet, etter aldersgruppe og region. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe. 2003	98
6.9. Personer som jobber deltid, etter aldersgruppe og kjønn. Årsgjennomsnitt. 2004. Prosent	98
6.10. Pensjonsstatus til personer med svak yrkesdeltakelse, etter aldersgruppe. Prosent	99
6.11. Uføretrygdde, etter aldersgruppe, kjønn og utdanning. Prosent	99
6.12. Yrkesaktivitet for personer 67 år og over, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe	99
6.13. Personer 67 år og over som jobber deltid, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe	100
6.14. Alderspensionister (67- år) i alt og prosentvis endring fra foregående år. Årsgjennomsnitt. 1994-2003	100
6.15. Uførepensionister i alt og i prosent av hver gruppe, etter alder og kjønn. Årsgjennomsnitt 2003	101
6.16. Uførepensionister med særtilllegg, etter kjønn og alder. Årsgjennomsnitt 2003. I alt og prosent	102
6.17. AFP-pensionister, etter sektor og alder. Alle. Årsgjennomsnitt. 1995-2003	103

6.18. AFP-pensjonister, etter sektor og ordning. Alle. Årsgjennomsnitt 2003	104
6.19. Gjennomsnittlig pensjon for AFP-pensjonister, etter kjønn og alder. Årsgjennomsnitt 2003. 2003-kroner	104

7. Helse

7.1. Forventet gjenstående levealder på utvalgte aldersstrinn, etter kjønn. 2003	106
7.2. Stort og hyppig alkoholinntak, etter aldersgruppe og kjønn. 2002. Prosent	107
7.3. Lett og tung fysisk aktivitet, etter aldersgruppe og kjønn. 2002. Prosent	109
7.4. Andel overvektige og andel med fedme, etter kjønn og aldersgruppe. 2002. Prosent	111
7.5. Andel med varig sykdom, etter aldersgruppe. 2002	113
7.6. Varige sykdommer. Klassifisert i sykdomsgrupper.1 Utvalgte aldersgrupper. 1985 og 2002. Prosent..	114
7.7. Gjennomsnittlig antall syketilfeller, etter egenvurdert helse og aldersgruppe. 2002	117
7.8. Personer med gjennomsnittsverdi av symptomer på psykiske problemer på 1,75 eller mer, etter aldersgruppe og kjønn. 2002. Prosent	118
7.9. Dødsårsak, etter aldersgruppe og kjønn. 2002	120

8. Hjelpebehov og tjenestetilbud

8.1. Ulike typer funksjonsnedsettelse, etter alder og kjønn. 2002. Prosent	125
8.2. Nedsatt bevegelsesevne blant de som bor alene, etter kjønn og aldersgruppe. 2002. Prosent	125
8.3. Hjelpe- og pleietrengende, etter alder og kjønn. 2002. Prosent	127
8.4. Besøk av hjemmehjelp og/eller hjemmesykepleier. Andel av personer 67 år og over. 2002. Prosent...	132
8.5. Gitt regelmessig ulønnet hjelp til foreldre, etter alder og kjønn. 2002. Prosent	135
8.6. 50-66-åringene som har gitt hjelp med utvalgte gjøremål siste fire uker til foreldre som har behov for hjelp, etter kjønn. 2002. Prosent	136

9. Ikke-vestlige innvandrere

9.1. De 20 største innvandringsgruppene 67 år og over. Ikke-vestlige land uthevet. 01.01.2004	142
9.2. De 20 største innvandringsgruppene i aldersgruppen 50-66 år. Ikke-vestlige land uthevet. 01.01.2004	143
9.3. Andel med varig sykdom, skade eller funksjonshemming, etter sykdomsgruppe og alder. Nordmenn og innvandrere fra åtte ikke-vestlige land. 16-66 år. Prosent	146
9.4. Antall personer 65 år og over i husholdningen. 2001. Prosent	147
9.5. Frekvenstabell, antall norske kommuner med ikke-vestlige innvandrere 67 år og over. 01.01.2004 ..	147
9.6. Sysselsatte, etter alder og landbakgrunn. 4. kvartal 2003. I prosent av personer i alt og i absolutte tall	148
9.7. Førstegenerasjonsinnvandrere som er sysselsatte, etter landbakgrunn og botid i prosent av personer i alt. 4. kvartal 2003	149
9.8. Arbeidstakere i alderen 16-74 år, etter landbakgrunn. Førstegenerasjonsinnvandrere som prosent av personer i alt. 4. kvartal 1991-2001	150
9.9. Levekårsindikatorer for ikke-vestlige innvandrere med og uten lavinntekt1. 2002. Prosent	151
9.10. Førstegenerasjonsinnvandrere med alderspensjon, etter kjønn og landbakgrunn. 1992, 1996 og 2000. Antall og prosent	152
9.11. Bosatte førstegenerasjonsinnvandrere 70 år og over uten alderspensjon, etter kjønn og landbakgrunn. 1992, 1996 og 2000. Antall og prosent	152
9.12. Antall personer med uførepensjon blant bosatte førstegenerasjonsinnvandrere, etter landbakgrunn (utvalgte). Alder 18-67 år og utvalgte grupper for alder. 31.12.2000. Absolutte tall og prosent	153
9.13. Lokalvalgene 1999 og 2003. Valgdeltakelse i prosent	155
9.14. Stortingsvalget 2001. Valgdeltakelse i prosent i utvalget av norske statsborgere med innvandrers- bakgrunn, etter landbakgrunn og alder	155

Sammendrag

Demografi

Forventet levealder har økt jevnt og trutt i mange år og vil mest sannsynlig øke i lang tid fremover, så en aldring av Norges befolkning er uunngåelig. De store fødselskullene etter 2. verdenskrig blir eldre og vil fronte den mye omtalte eldrebølgen som kommer fra 2010 og utover. Andelen personer 67 år og over er på 13 prosent i dag, og vil trolig stige til et sted mellom 15 og 28 prosent i 2050. På sikt vil også antallet personer i yrkesaktiv alder synke sett i forhold til de som må forsørges. I 1950 var det 7 yrkesaktive per yrkespassiv. I dag ligger denne fordelingen på 4,4 og vil fortsette å synke til omtrentlig 2 yrkesaktive per yrkespassiv i 2050. Vi står overfor en del utfordringer med hensyn til betjeningen av fremtidens pensjoner, men Norge er mye heldigere stilt en mange andre europeiske land. Utfordringene for Norge blir å gjøre den yrkesaktive perioden lengre, samt å øke yrkesdeltakelsen blant undersysselsatte grupper som kvinner, innvandrere og uføre.

Økonomiske ressurser

Samlet inntekt etter skatt er høyest for husholdninger hvor hovedinntektstakeren er under 55 år, men det antas at aldersgruppen 55 til 66 år kommer bedre ut økonomisk. Personer under 55 år har i

større grad høyere utgifter til familie og for eksempel boliglån enn personer 55 år og eldre. Personer i midten av 50-årene og over er ofte etablert på boligmarkedet, forsørger i liten grad barn og har i gjennomsnitt bra inntekt. Etter pensjonsalderen reduseres husholdningsinntekten. Dette er en følge av at pensjonsinntektene er lavere enn yrkesinntekten og at få over 67 år er yrkesaktive.

Når vi ser på hvilke materielle goder de ulike aldersgruppene disponerer, finner vi bare små ikke-signifikante forskjeller. Ikke uventet finner vi også at middelaldrende og eldre i liten grad har vanskelig, eller svært vanskelig, for å få endene til å møtes sammenlignet med den yngste aldersgruppen. Husholdninger hvor hovedinntektstakeren er mellom 50 og 66 år er i liten grad lavinntektshusholdninger. Dårligst ut kommer aleneboende minstepensjonister. I 2002 hadde så mange som 75 prosent av de enslige minstepensjonistene inntekt under lavinntektsgrensen. Utviklingen har likevel vært gunstig for denne gruppen når vi ser på utviklingen fra 1996.

Boforhold

For 25 år siden var eldre blant de grupper som oftest bodde i umoderne og

dårlige boliger. Det gjelder ikke lenger. De aller fleste eldre bor i dag godt. Seniorene bor gjennomgående romslig. Siden 1987 har det blitt færre som bor trangt og flere som bor svært romslig. Det er nå nesten ingen som bor trangt, og godt over 40 prosent bor svært romslig. Det er også blitt færre som bor i kalde eller fuktige boliger, det gjelder nå svært få. Få norske boliger er tilpasset personer med bevegesproblemer, det gjelder også boligene til seniorene.

Det har blitt flere seniorer som eier boligen sin, det gjelder om lag ni av ti, med unntak av de eldste der sju av ti eier. Eid bolig er også den langt foretrukne disposisjonsform, men blant de eldste foretrakk en av seks kommunal bolig (1997).

Seniorene har i gjennomsnitt relativt lave boligutgifter, og den overveiende del av seniorene har svært lave boligutgifter. Det er få, og stadig færre, som er avhengig av utviklingen i leiemarkedet. Det samme gjelder avhengigheten av utviklingen i rentemarkedet. Det er imidlertid store ulikheter i boligutgiftene blant seniorene. Boligutgiftene har økt siden 1987, og det er blitt flere med høy boligutgiftsbelastning. Det var i 2003 i overkant av 10 prosent av seniorene som slet med høye boligutgifter sett i forhold til inntekten. Tallene kan tyde på en betydelig økning i bolig gjeld blant de yngste seniorene.

Rundt 1990 var seniorene oftere utsatt for støy og forurensninger fra veitrafikk enn yngre. Denne forskjellen eksisterer ikke lenger. Om lag en av åtte seniorer er utsatt for støy fra veitrafikk, mens 3-4 prosent er såpass utsatt at det fører til problemer med nattesøvn.

Seniorene er mer avhengig av kollektivtilbudet enn 30-49-åringene. Likevel er det

flere seniorer som bor på steder der kollektivtilbudet er dårligere, særlig gjelder det de eldste.

Seniorene er mindre utsatt for vold, eller trusler om vold, enn de yngre. Bare et par prosent har vært utsatt for vold eller trusler siste året. Imidlertid er særlig eldre kvinner urolig for å bli utsatt for vold på bostedet. Blant kvinner 50-79 år var det imidlertid klart færre som var urolig for vold i 2001 enn i 1987 og 1995.

Aktivitet og deltakelse

Eldre bruker mindre tid til inntektsarbeid enn yngre og har mer fritid. Til gjengjeld har de om lag to og en halv time mer fritid. For menn i både aldersgruppen 50-66 år og 67-74 år har tiden til inntektsarbeid sunket fra 1971 til 2000. Blant kvinner i gruppen 50-66 år har tiden til inntektsarbeid derimot økt.

Tid til husarbeid øker med alderen, og eldre kvinner bruker mest tid til slikt arbeid, om lag halvannen time mer enn menn i samme aldersgruppe. Menn på sin side bruker noe mer tid enn kvinner på vedlikeholdsarbeid. Eldre, både menn og kvinner, bruker mer tid til søvn og måltider enn yngre personer. De bruker også mer tid på lesing og fjernsynsseing.

Eldre reiser i mindre grad på ferie enn yngre personer. Særlig eldre kvinner reiser i liten grad på ferie. En av tre personer i gruppen 67-79 år er aldri fysisk aktive for å trene eller mosjonere. Det er nær dobbelt så stor andel som blant 50-66-åringene. Også her er det kvinnene som er minst aktive.

Blant 67-79-åringene er det få som bruker nye elektroniske medier, og generelt kan vi si at de eldre er mest trofaste

overfor de godt etablerte mediene som fjernsyn, radio og aviser, men mer forsiktede overfor de nye tilbudene. 67-79-åringene er også mindre aktive brukere av kulturtilbud enn yngre personer.

Valgdeltakelse

I løpet av de siste 20 årene har det i norske medier vært flere reportasjer om "eldreoprør" og at "de eldre" har organisert seg for å få politisk gjennomslag. Dette kan gi inntrykk av at i de senere år er "de eldre" eller "seniorene" en gruppe som i økende grad mobiliserer seg politisk, og at de i liten grad er deltakere i det politiske liv. Resultatene i denne publikasjonen viser at seniorene allerede er politisk mobilisert, og er i høy grad integrert i det politiske liv. Det er imidlertid betydelige forskjeller innenfor gruppen over 50 år. Kvinner over 67 år er den gruppen som i minst grad deltar i politiske aktiviteter. Menn mellom 50 og 66 år er den gruppen som i størst grad deltar i politiske aktiviteter (tabell 7.1).

Yrkesdeltakelse

Den mest yrkesaktive delen av befolkningen befinner seg i aldersspennet 30-54 år hvor andelen yrkesaktive er 80 prosent eller over. Etter fylte 54 år synker yrkesaktiviteten gradvis med økt alder og ender på 32 prosent for 66-åringene i 2004. Generelt er det flere yrkesaktive menn enn kvinner i befolkningen. Forskjellene mellom yrkesaktive menn og kvinner har blitt noe mindre i perioden 1989-2004 for personer yngre enn 54 år. Derimot har forskjellene økt i samme periode for menn og kvinner i alderen 55-59 år, men blir redusert igjen for menn og kvinner som er 60 år og over. Før fylte 60 år er yrkesaktiviteten forholdsvis høy for både menn og kvinner, men reduseres relativt mye for begge kjønn etter fylte 60 år. I aldersgruppen

60-66 år er det fortsatt mest vanlig blant menn å ha høy yrkesaktivitet, men andelen med svak og ingen yrkesaktivitet har økt betraktelig. Blant kvinner i aldersgruppen 60-66 år er det derimot mest vanlig med å ikke være yrkesaktiv, denne andelen er 49 prosent.

Utdanning har betydning for yrkesaktiviteten i alle aldersgrupper og er spesielt viktig for å bli i arbeidslivet etter fylte 60 år. Gjennomgående er personer med universitet eller høyskole mer yrkesaktive enn personer med lavere utdanning. Imidlertid får utdanning større betydning med økt alder hvor de største forskjellene befinner seg i aldersgruppen 60-66 år. Hovedtyngden av de som ikke er yrkesaktive er uføretrygdete. Her finner vi også at utdanning er avgjørende, nærmere 90 prosent av de uføretrygdete har videregående utdanning eller lavere.

Hovedinntrykket er at det fysiske arbeidsmiljøet for personer i alderen 50-66 år har vært preget av stabilitet eller nedgang i utsatthet fra 1989-2003 og generelt en lav grad av utsatthet for de fleste indikatorene. Det er små forskjeller mellom yngre og eldre arbeidstakere på området fysisk arbeidsmiljø, bortsett fra for innneklimaforhold, der færre eldre enn yngre er utsatt.

Når vi ser på de ytre rammebetingelsene rundt arbeidsforholdet, som lønns- og ansettelsesforhold, arbeidstidsforhold og tilknytning til arbeidsplassen, er tendensen at det har vært en økt usikkerhet i perioden 1989-2003 for alle arbeidstakere. Men det ser ut som om rammebetingelsene rundt de eldre arbeidere er noe tryggere og bedre enn rundt de yngres.

De fleste eldre er fornøyd med utviklingsmulighetene i jobben sin. Fra 1996 til

2003 er trenden at utviklingsmulighetene har blitt bedre, eller holdt seg stabile for gruppen. Eldre har høy grad av selvbestemmelse i jobben sin, men de skiller seg ikke ut fra de yngre i alderen 30-49 år.

Så mange som tre av ti av de eldre opplever dårlig forhold på arbeidsplassen mellom ledelse og ansatte. Svært få eldre er utsatt for seksuell trakassering eller mobbing på arbeidsplassen. Flere eldre oppgir å ha blitt utsatt for vold eller trusler om vold i arbeidet et par ganger i måneden eller mer. Det er ikke forskjeller mellom eldre og yngre på dette området. Helseplager som skyldes jobben har holdt seg stabil i perioden 1989-2003. Det ser ut som om helseplager som skyldes jobb mer er et kvinneproblem enn et aldersproblem. Hovedinntrykket fra spørsmål om arbeidsforhold og tilpasninger i arbeidslivet for eldre er at de fleste eldre opplever at de greier jobben sin godt, til tross for sin alder, og at svært få oppgir å ha opplevd press fra arbeidsgiver om å slutte i jobben på grunn av alder. Samtidig ser vi at en av tre eldre svarer at de ikke tror de vil orke eller være friske nok til å jobbe frem til pensjonsalderen.

Antallet alderspensjonister økte fra 624 512 i 1994 til 631 220 i 1999, som var det høyeste nivået for de utvalgte årgangene. Etter 1999 sank antallet alderspensjonister jevnt, for så å avta til under 1994-nivået i 2003. I 2003 var 33 prosent av alderspensjonistene minstepensjonister, og kvinner utgjør hele 87 prosent av minstepensjonistene. Den store andelen kvinner blant minstepensjonistene tyder på at eldre kvinner i større grad var hjemmeværende og deltidsarbeidende da de var i yrkesaktiv alder.

Antallet AFP-pensjonister har økt betraktelig fra 1995 til 2003, hvor det generelt er

flere menn enn kvinner. Vi finner store forskjeller mellom menn og kvinner når vi tar hensyn til privat og offentlig sektor. Blant menn er 59 prosent i privat sektor, hvor tilsvarende for kvinner er 30 prosent.

Helse

Levealderen har økt i Norge i mange år. Den øker raskere for menn enn for kvinner, og derfor reduseres forskjellen i levealder mellom menn og kvinner. Matvaner, fritidsaktiviteter og andre livsstilmønstre virker inn på befolkningens helsetilstand. Den fysiske aktiviteten blant seniorene har ikke endret seg de senere år. Det har imidlertid vekten. Flere er overvektige eller lider av fedme i 2002, sammenlignet med tidligere. Middelaldrende menn er i større grad enn kvinner overvektige. På den andre siden lider flere kvinner, både middelaldrende og eldre, av fedme.

Helse og sykdom henger sammen med alder. Jo eldre man er, jo flere sykdommer og plager må man vanligvis leve med. Det er høyest forekomst av hjerte- og karsykdommer, muskel-skjellettsykdommer, åndedretts sykdommer og kreft. På tross av at 73 prosent seniorer har en eller flere varige sykdommer, vurderer bare 11 prosent middelaldrende og 16 prosent eldre sin egen helse som dårlig eller svært dårlig. Eldres egenvurderte helse er bedre enn før.

Seniorer dør av litt andre årsaker enn tidligere. Hjerte- og kardødeligheten har gått ned i mange år, mens flere dør av kreft. Blant personer 50-69 år er kreft den vanligste dødsårsaken, mens blant de som er 70 år eller eldre er hjerte- og karsykdommer den viktigste dødsårsaken. Mange middelaldrende og eldre lever med ulike varige sykdommer i hverdagen.

Nesten en av fem seniorer har varige sykdommer som påvirker hverdagen i høy grad. Mange eldre kan oppleve at helsen svekkes, med et påfølgende behov for hjelp og pleie. I underkant av en av fem hjemmeboende i alderen 67-79 år og over halvparten 80 år eller eldre klarer ikke innkjøp av dagligvarer eller rengjøring av egen bolig uten hjelp av andre, og er således hjelpetrequende.

De kommunale pleie- og omsorgstjenestene har en rekke hjelpetilbud. I de senere år har institusjonene i pleie- og omsorgstjenestene blitt bygd ned, mens hjemmetjenestetilbudet og tilrettelegging av boliger har blitt trappet opp. I sum betyr det at færre eldre bor i institusjon, mens flere mottar hjemmetjenester, først og fremst hjemmesykepleie. Imidlertid mottar færre praktisk bistand, som for eksempel hjemmehjelp.

I tillegg til ulike former for hjelp fra kommunale pleie- og omsorgstjenester, mottar en av fem hjemmeboende eldre regelmessig hjelp fra slekt, naboer eller venner. Andelen eldre som får slik regelmessig hjelp har gått opp de senere år.

Hvem gir så hjelp? Blant middelaldrende gir 29 prosent regelmessig ulønnet hjelp til foreldre. Mens en av tre middelaldrende menn gir regelmessig ulønnet hjelp, gjelder det en av fire middelaldrende kvinner. Samtidig som flere middelaldrende menn enn kvinner gir hjelp, bruker middelaldrende kvinner mer tid på hjelpen de gir.

Ikke-vestlige innvandrere

Den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen i Norge er preget av en høy andel unge voksne og en lav andel eldre. Av i alt 603 000 eldre (personer 67 år og over) i Norge, hadde bare 5 600 personer ikke-

vestlig innvandrerbakgrunn ved inngangen til 2004. Dette utgjorde 0,9 prosent. Til sammenligning hadde 2,1 prosent av de eldre i Norge, vestlig innvandrerbakgrunn. Etter hvert som den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen blir eldre, vil dette endre seg. Det er relativt liten utvandring blant de eldre ikke-vestlige innvandrerne. De har lavere dødelighet og de har en svært skjev alderssammensetning (mange som blir gamle om noen år) slik at om noen år vil andelen eldre ikke-vestlige innvandrere begynne å stige.

Om vi rangerer landene de eldre ikke-vestlige innvandrerne i Norge kommer fra etter størrelse – så kommer Bosnia-Hercegovina på første plass med nær 1 000 personer.

Det har vært spekulert om hvorvidt et fremtidig omsorgs- og pleiebehov i større grad kan dekkes av familien blant de ikke-vestlige innvandrerne, i større grad enn i resten av befolkningen. Tall fra folke- og bolig tellingen viser at en av fem eldre ikke-vestlige innvandrere bor i storfamilier, men fire av fem altså ikke gjør det, slik at på sikt vil det bli mange gamle ikke-vestlige innvandrere uten omsorgspersoner i husholdningen.

Sysselsettingstallene viser at på begynnelsen av 1990-tallet var bare tredjedever ikke-vestlig innvandrer i arbeid, mens ved starten av 2000-tallet var nær annenhver ikke-vestlig innvandrer i arbeid. Slik har det vært en positiv utvikling de ti årene sett under ett. Likefullt forteller tallene at store deler av den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen gikk gjennom 1990-tallet med en svak tilknytning til arbeidsmarkedet. Dette gjenspeiles også i inntektsstatistikken, som viser at spesielt for de over 50 år slår det å være uten

arbeidstilknytning hardt ut, og mange av disse havner i lavinntektsgruppen.

Den demografiske sammensetningen tilsier at det er få alderspensjonister blant de ikke-vestlige innvandrere. Men andelen uføretrygdete er høy og for noe landgrupper svært høy for de over 50 år. Det kan synes som at uføretrygding for noen arbeidsinnvandrere er den eneste måten å trekke seg ut av arbeidslivet. AFP-ordninger, private pensjonsordninger og annet brukes oftere for andre grupper som trekker seg ut av arbeidslivet før fylte 67 år.

Eldre ikke-vestlige innvandrere stemmer i større grad enn yngre ikke-vestlige ved valg og da spesielt ved stortingsvalg. Samtidig er valgdeltakelsen i denne gruppen betydelig lavere enn i befolkningen ellers.

Innledning

Formålet med publikasjonen er hovedsakelig å gi en oversikt over situasjonen til dagens seniorer i Norge samt vise til den generelle levekårssituasjonen. Statistisk sentralbyrå har tidligere publisert en statistisk analyse om eldre i Norge (Birke-land, Skretting Lunde, Otnes og Vigran 1999). Denne publikasjonen skal hovedsakelig være en utvidelse og oppdatering av den forrige publikasjonen. I den tidligere utgaven var alderen hovedsakelig avgrenset til 67 år og over, i denne utgaven har vi imidlertid utvidet til 50 år og over. Vi har også belyst flere områder som valgdeltakelse, sosial ulikhet samt et eget kapittel om ikke-vestlige innvandrere. Seniorer i Norge er helt klart ingen homogen gruppe, så et hovedanliggende er å differensiere gruppen for å få frem forhold som kan forklare ulikheter i viktige levekårskomponenter. Interessante kjennetegn er alder, kjønn, utdanning og sivilstand.

De siste årene er det fokusert mye på hvordan pensjonskostnadene skal finansieres når den store eldrebølgen kommer. Forventet levealder har økt jevnt og trutt i mange år og vil mest sannsynlig øke i lang tid fremover, så en aldring av Norges befolkning er uunngåelig. De store fødselskullene etter 2. verdenskrig blir eldre og vil fronte den mye omtalte eldrebøl-

gen som kommer fra 2010 og utover. På sikt vil også antallet personer i yrkesaktiv alder synke sett i forhold til de som må forsørges. Samtidig med at andelen eldre blir større, vil også behovet for arbeidskraft i pleie- og omsorgssektoren øke. Utfordringene for Norge ligger helt klart i å holde på de yrkesaktive samt å øke yrkesdeltakelsen blant undersysselsatte grupper som kvinner, innvandrere og uføre. Generelt er det også en interesse for seniorbefolkningens levekår og deres deltakelse innenfor ulike aktiviteter.

Publikasjonen belyser den demografiske utviklingen av seniorbefolkningen frem til 2050 hvor vi også ser på utviklingen av forholdet mellom yrkesaktive og yrkespassive, samt sammenligner med andre europeiske land. Helse er en viktig levekårskomponent fordi den i liten grad kan kompenseres av andre ressurser og vil ofte forverre den generelle livssituasjonen til den berørte. Helsetilstand er svært aldersavhengig og derfor viktig for gruppen vi ønsker å studere. Noen områder vi ser nærmere på er egenvurdert helse, hvilke sykdommer som er vanlige og de vanligste dødsårsakene blant seniorbefolkningen. Vi kommer også inn på helseproblemer som påvirker hverdagen og generelt om hjelpebehov og tjenestetilbud. Områder som yrkesdeltakelse,

Arbeidsmiljø og trygdebruk er viktige forhold som påvirker levekårssituasjonen til den enkelte. For å belyse dette, gis det en oversikt over yrkesaktivitetens utvikling og hvilke kjennetegn som kan ha betydning for om en er yrkesaktiv eller trygdet samt seniorenes arbeidsmiljø. Seniorenes økonomiske situasjon, boforhold, aktivitet og deltakelse innenfor ulike arenaer er også områder vi berører.

Statistisk sentralbyrå har ikke én undersøkelse som belyser alle disse områdene. Datakildene tas fra flere ulike utvalgsundersøkelser og registre, og det er derfor mest hensiktsmessig at informasjonen om datagrunnlaget presenteres i de enkelte kapitlene. Med unntak av noen tilfeller er aldersgruppering og utdanningsnivå gjennomgående for hele publikasjonen og defineres her. Andre definisjoner som er spesifikke for de enkelte kapitlenes analyser, omtales etter hvert som de blir introdusert.

Aldersgrupper:

Seniorer

Med *seniorer* menes personer i alderen 50 år og over.

Middelaldrende

Med *middelaldrende* mener vi i denne publikasjonen personer i aldersspennet 50 til 66 år, når ikke annet er sagt. Der det er mulig med en finere aldersinndeling, refererer *ynge middelaldrende* til personer i alderen 50 til 59 år og *eldre middelaldrende* til personer i alderen 60 til 66 år.

Eldre

Med *eldre* mener vi personer som er 67 år og over. Der det er mulig skiller vi ut personer som er 80 år og over, denne gruppen omtales som *eldste eldre*.

Utdanningsnivå:

Opplysning om utdanning er hentet fra registeret over befolkningens høyeste fullførte utdanning og er kodet etter Norsk standard for utdanningsgruppering.

Utdanning på grunnskolenivå, det vil si ingen utdanning på mer enn to år utover 7-årig folkeskole.

Utdanning på videregående skolenivå, det vil si utdanning som normalt varer 10 til 12 år.

Utdanning på universitets- og høyskolenivå, det vil si utdanning som normalt vil være av minst 13 års varighet.

Elisabeth Ugreninov

1. Demografisk utvikling

1.1. Befolkningsutviklingen, hvordan vil den bli i fremtiden?

Hvor mange vi blir og hvor i landet vi velger å bo om 50 år, er usikkert. Noe vi derimot er sikre på er at forventet levealder fortsatt vil stige, og aldringen av befolkningen startet for et par hundre år siden. Hvor mange vi blir i fremtiden avhenger av befolkningens aldersstruktur som igjen hovedsakelig påvirkes av dødelighet, fruktbarhet og innvandring/utvandring. Variasjoner i fødselskullene og en økning i levealder har hittil vært de viktigste faktorene for befolkningsvekst og endringer i aldersstrukturen. Effekten av inn- og utvandring har hatt en mindre betydning de siste 100 årene, men i årene som kommer vil innvandringen bli en viktig faktor, og kanskje den eneste, for en eventuell befolkningsvekst. Mekanismer som påvirker befolkningsveksten og aldersstrukturen virker noe forskjellig. Dødeligheten vil i stor grad påvirke antallet gamle og har stor betydning for forventet levealder. Fruktbarheten vil i første omgang ha betydning for størrelsen på fødselskullene, deretter unge og voksne, og først etter 70 år påvirke andelen eldre. Hovedandelen av innvandrerne består av yngre personer og vil av den grunn først og fremst påvirke andelen unge voksne, dernest barn og etter hvert andelen eldre (Østby 2004:4).

Befolkningens alderssammensetning vil i løpet av de neste 50 årene endres kraftig. Uavhengig av hvilke forutsetninger som gjøres viser alle befolkningsfremskrivninger at befolkningen blir eldre. Figur 1.1 viser forventet gjenstående levetid for nyfødte gutter og jenter fra 1971 til 2003. Vi ser av figuren at forventet levealder har økt jevnt og trutt i mange år og vil mest sannsynlig øke i lang tid fremover. På midten av 1970-tallet var den forventede levetiden for nyfødte gutter 72 år og 78 år for nyfødte jenter. Fra slutten av 1980-tallet har den forventede levetiden for nyfødte gutter økt relativt raskere enn for nyfødte jenter. I 2003 var forventet levetid for nyfødte gutter på 77 år og tilsvarende for nyfødte jenter var 82 år.

Datagrunnlaget: Befolkningstall er hentet fra Statistisk sentralbyrås befolkningsstatistikk som med få unntak bygger på folkeregisteropplysninger. Deler av befolkningsstatistikken presenteres kvartalsvis, mens andre data publiseres hvert halvår, årlig eller sjeldnere. Laveste geografiske nivå er normalt kommune, men det lages også noe statistikk for bydeler. I tillegg til folkeregisteropplysninger fra Det sentrale folkeregister i Skattedirektoratet, er de viktigste datakildene folke- og boligtellinger og intervjuundersøkelser. Bearbeiding og analyser foretas av Statistisk sentralbyrå.

Definisjon

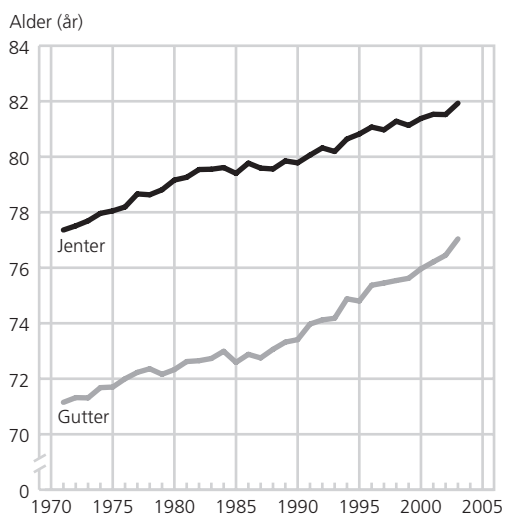
Summarisk dødelighetsrate er forholdet mellom antall døde i et kalenderår og middelfolkemengden i året. Raten regnes per tusen innbyggere. Summarisk dødelighetsrate blir ofte referert til som dødelighetsraten.

Fruktbarhetsraten defineres som antall levendefødte barn per tusen kvinner i fødedyktig alder. Fødedyktig alder regnes fra 15-49 år.

Forventet levealder beregnes årlig ut fra alderen på de som døde og de som overlevde forrige år. Hvis dette mønsteret i dødelighet holdes uendret for årene fremover, kan det beregnes hvor gammel en "gjennomsnitt" nyfødt baby vil bli ut fra denne forutsetningen. Det blir også beregnet forventet gjenstående levetid for begge kjønn og for hvert alderstrinn. Vi vet imidlertid at mønsteret i dødelighet vil endres. Hvis utviklingen innenfor medisin og andre forhold som påvirker levealderen fortsetter, vil derfor den faktiske levetiden trolig bli lenger enn den "forventede". Slik har det stort sett vært siden begynnelsen av 1800-tallet.

Kilde: <http://www.ssb.no/emner/02/befolkning/>

Figur 1.1. Forventet levetid for nyfødte gutter og jenter. 1971-2003

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

En økning i forventet gjenstående levetid i befolkningen skyldes hovedsakelig en nedgang i spedbarns- og barnedødeligheten og at dødeligheten for eldre har sunket betydelig de siste årene.

Den ytterligere økningen i forventet gjenstående levetid fra 1990-tallet og

frem til 2003 skyldes hovedsakelig at dødeligheten for personer mellom 50 og 90 år har sunket betydelig. For eksempel økte den forventede levealderen for 60-åringene med 2,3 år for menn og 1,5 år for kvinner fra 1993 til 2003 (Brunborg 2004:13).

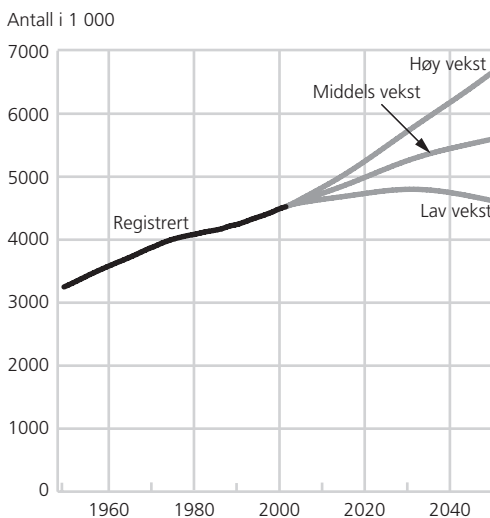
Dagens befolknings sammensetning viser at antall personer i alderskategoriene 0-9 år og til og med 50-59 år avviker i liten grad fra hverandre og holder seg noenlunde stabilt rundt 60 000 personer. Først etter fylte 60 år reduseres antallet med omtrentlig 20 000 personer og synker deretter relativt raskt med økt alder.

De siste 30 årene har Statistisk sentralbyrå laget befolkningsfremskrivninger med få års mellomrom hvor alle indikerer en økning i folketallet i lang tid fremover. For å se nærmere på dette tar vi utgangspunkt i tre fremskrivningsalternativer. Alternativet (HHMH) står for høy fruktbarhet, høy levealder, middels innenlands flyttenivå og høy nettoinnvandring, (MMMM) har middels fruktbarhet, middels levealder, middels innenlands flyttenivå, middels nettoinnvandring. Det siste alternativet (LLML) står for lav fruktbar-

Tabell 1.1. Befolknings sammensetning, etter alder. 2004. Antall og prosent av befolkningen

	Alle	Prosent av befolkningen
Totalt	4 577 457	100
0- 9 år	598 503	13
10-19 "	591 853	13
20-29 "	570 889	12
30-39 "	698 413	15
40-49 "	639 053	14
50-59 "	595 423	13
60-69 "	374 975	8
70-79 "	299 162	7
80-89 "	180 640	4
90 år og eldre	28 546	1

het, lav levealder, middels innenlands flyttenivå, lav nettoinnvandring. Nivået for innenlands flytting vil i liten grad påvirke den nasjonale utviklingen, men er viktig for regional fordeling.

Figur 1.2. Folkemengde per 1. januar. Registrert 1950-2002 og fremskrevet 2003-2050 i tre hovedalternativer. 1 000

¹ Høy vekst = alternativ HHHM, middels vekst = alternativ MMMM og lav vekst = alternativ LLML.

Kilde: Framskrivning av folkemengden, Statistisk sentralbyrå.

Definisjon

I Statistisk sentralbyrås modell fremskrives befolkningen etter alder og kjønn ett år om gangen for 94 prognoseregioner, som deretter fordeles på de enkelte kommuner. Fremskrivningene tar utgangspunkt i folketallet per 1. januar 2002. Beregninger av befolkningsutviklingen fremover er alltid usikre. Usikkerhetene er størst for små kommuner og minst for landet som helhet. Dessuten øker usikkerheten jo lenger fremover i tid vi ser. For å ta hensyn til denne usikkerheten blir det beregnet flere alternative utviklingsforløp hvor det tas hensyn til endringer. Hvert fremskrivningsalternativ er beskrevet med fire bokstaver hvor rekkefølgen av bokstavene alltid er den samme: fruktbarhet, levealder, innenlandsk flyttenivå og nettoinnvandring. For eksempel betyr MMMM Middels fruktbarhet, Middels levealder, Middels innenlands flyttenivå og Middels nettoinnvandring, det vil si det midtre hovedalternativet, kalt Middels nasjonal vekst. En ytterligere beskrivelse av befolkningsfremskrivninger finnes på Statistisk sentralbyrås hjemmeside www.ssb.no/folkfram

Fra 2004 og frem til 2030 vil alle alternativer for fremskrivninger av folketallet øke. Ved alternativet med lav vekst vil det bli en økning av folkemengden til 4,8 millioner, mens alternativet med høy vekst gir en økning av folkemengden til 5,7 millioner. Etter 2030 vil folketallet synke i alternativet med lav vekst. I de andre alternativene vil folkemengden fortsette å øke. Selv om fruktbarheten i alternativet med middels vekst er under reproduksjonsnivået, 2,1 barn per kvinne, vil netto-innvandringen føre til at befolkningen øker. I 2050 vil alternativet med lav vekst gi en gjennomsnittlig årlig vekst i perioden på 0,1 prosent, som vil tilsvare en befolkning på 4,8 millioner. Med alternativet høy vekst vil vi få en årlig vekst på 0,8 prosent og en befolkning på 6,6 millioner i 2050 (Brunborg 2004:17).

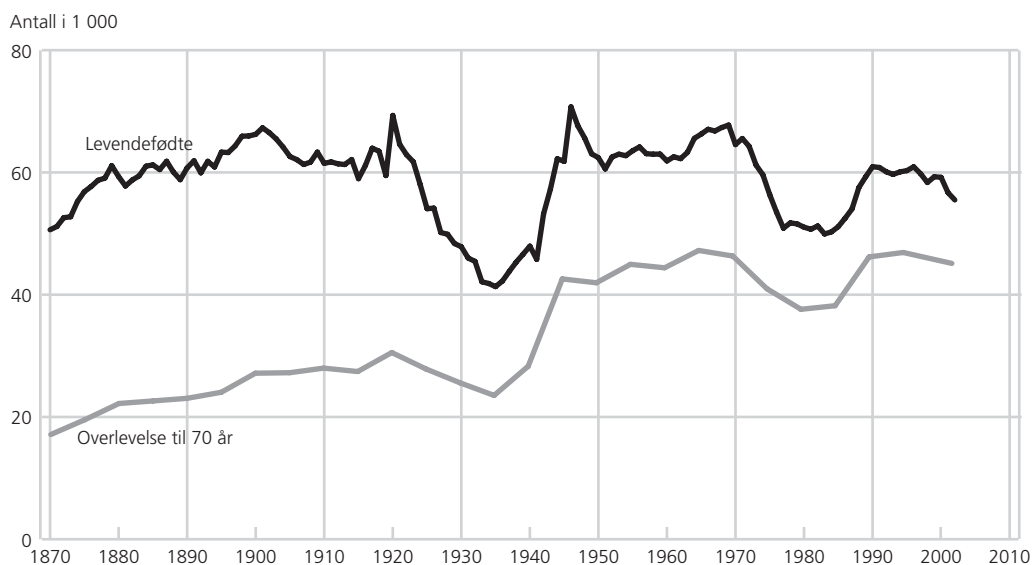
1.2. Mange pensjonister i 2010

De store fødselskullene fra etterkrigstiden vil føre til en kraftig endring i befolkningens alderssammensetning i løpet av de neste 50 år. Fødselskullene fra årene etter den annen verdenskrig vil om noen år nå pensjonsalder, og vil etter all sannsynlighet leve lenger i og med at forventet levetid fortsatt vil øke. Antall fødte i 1946 er hittil det største fødselskullet i Norge og vil fronte den mye omtalte eldrebølgen som vil komme fra 2010 og utover. Andre forhold som også er med på å skape eldrebølgen, men i mindre grad, er nedgangen i dødelighet blant personer i alderen 50 år og over samt et stabilt fruktbarhetsnivå på 1,8 barn per kvinne (Brunborg 2004:19; Østby 2004:3). Ordet eldrebølgen kan være misvisende i og med at en økning av andelen eldre i befolkningen ikke er forbigående, men derimot står vi overfor en permanent aldring av befolkningen.

Figur 1.4 viser omtrentlig hvordan eldrebølgen ser ut. Den øverste grafen viser antall levendefødte i tidsrommet 1870-2002. Med unntak av mellomkrigstiden har kurven svingt rundt 60 000 fødte. Den nederste kurven viser forventet antall overlevende til 70 år blant de fødte i det gitte tidsrommet. Tallene kommer frem ved å multiplisere tallet på fødte hvert femte år med dette årskullets sannsynlighet for å leve i minst 70 år (Østby 2004:3).

Av figur 1.4 ser vi at antallet som forventes å leve til de blir 70 år øker kraftig i etterkrigstiden, for siden å stabilisere seg på et forholdsvis høyt nivå. I 1870 var dødeligheten stor, og bare en av tre kunne forvente å bli 70 år. Mot 1950 ble det en kraftig nedgang i dødeligheten som førte til at to av tre kunne forvente å bli 70 år. En ytterligere nedgang i dødelighet fra 1950 fører til at mer enn åtte av ti kan

Figur 1.3. Levendefødte 1870-2002, og overlevelse til 70 år

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

forvente å bli 70 år i dagens samfunn (Østby 2004:3).

1.3. Regionale forskjeller blant eldre

Befolkningsveksten og aldersstrukturen i de ulike regionene er avgjørende for det fremtidige omsorgsbehovet for kommunene i Norge. Hvis tilveksten av personer i yrkesaktiv og fruktbar alder er forholdsvis høy, vil problemer med å dekke omsorgsbehovet for de kommende pensjonister bli mindre enn i kommuner med en skjev aldersstruktur. Kommuner med høy andel pensjonister i dag behøver ikke nødvendigvis å få en høy vekst av antall pensjonister noen år frem i tid. Før vi ser på det kommende omsorgsbehovet til kommunene, vil vi se nærmere på hvordan befolkningsveksten i ulike regioner kan arte seg. Dette er fruktbart for å gi et innblikk i hvordan den fremtidige aldersstrukturen kan se ut.

Frem til 2010 vil det totale folketallet i Norge stige, mens kommunene vil få en ulik vekst i folketallet. Den nasjonale veksten påvirkes av innvandringsoverskudd, fruktbarhet og dødelighet, mens befolkningsveksten i kommunene i tillegg avhenger av aldersstrukturen og innenlands flytting. Her tar vi utgangspunkt i to ulike fremskrivningsalternativer. Alternativet (MMLM) viser til middels fruktbarhet, middels levealder, lavt innenlands flyttenivå og middels nettoinnvandring, mens (MMHM) betyr middels fruktbarhet, middels levealder, høyt innenlands flyttenivå og middels nettoinnvandring. Forskjellene mellom alternativene er henholdsvis lav og høy mobilitet. I alternativet med lav mobilitet er utgangspunktet flyttemønsteret slik det var i perioden 1991-1995, mens alternativet med høy mobilitet er flyttemønsteret i perioden 1996-2001. Beregningene det tas ut-

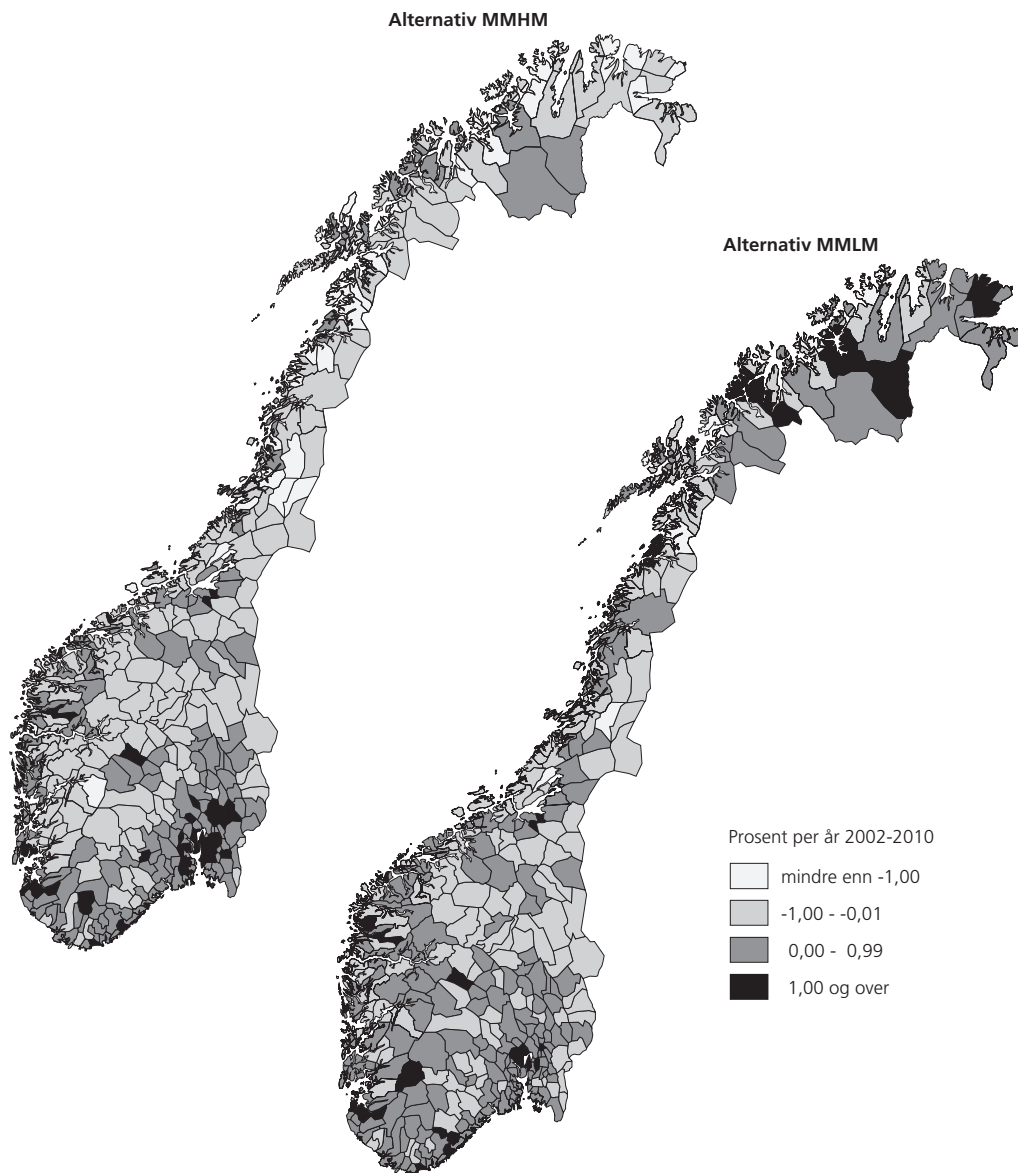
gangspunkt i er nærmere beskrevet i artikkelen til Helge Brunborg og Inger Texmon i Økonomiske analyser 4/2003 (Brunborg og Texmon 2003b).

I alternativet med lav innenlands mobilitet vil det bli en befolkningsvekst i alle fylker. Sterkest vekst vil det bli i Oslo, Akershus og Rogaland. Den årlige befolkningsveksten vil her stige med henholdsvis 0,90, 0,84 og 0,81 prosent. Svakest befolkningsvekst vil det bli i Hedmark og Telemark hvor vekstprosenten er på 0,13 og 0,17. Hvis det blir en høy innenlands mobilitet, vil det bli større forskjeller mellom fylkene enn med lav innenlands mobilitet. Akershus skiller seg ut med en årlig befolkningsvekst på 1,13 prosent. Akershus hadde imidlertid en sterk vekst også i alternativet med lav mobilitet. Vestfold, Rogaland og Østfold er også fylker som vil få en forholdsvis sterk befolkningsvekst hvis den innenlandske mobiliteten blir lik den fra 1996 til 2001.

Hvis vi tar utgangspunkt i de to befolkningsalternativene som nevnt tidligere i dette avsnittet, kan vi ved hjelp av kartene i figur 1.6 se hvordan den fremtidige veksten i kommunene vil bli. En del kommuner vil avvike fra den generelle trenden på grunn av spesielle lokale forhold. Av den grunn bør det for de aktuelle kommunene vurderes hvilket flyttemønster som er mest sannsynlig (Brunborg og Texmon 2003b:59).

Uavhengig av hvilket alternativ som velges vil kommuner som Oslo, Oppegård og Bærum få en vekst på mer enn 1 prosent per år i tidsrommet 2002-2010. I fylkene Akershus og Vestfold vil omtrent samtlige kommuner også vokse, uavhengig av innenlands mobilitet. Flyttemønsteret har derimot større betydning for kommunene i Østfold, Nordland og

Figur 1.4. Befolkningsveksten i landets kommuner med henholdsvis lav og høy mobilitet. 2002-2010

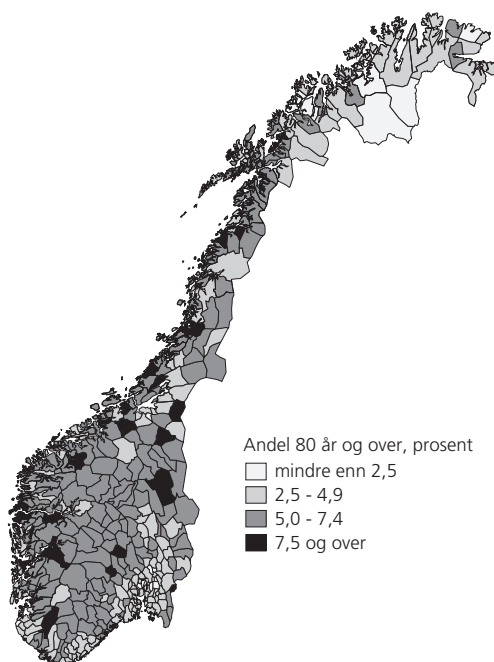

Kilde: Befolkningsframskrivingene 2002-2050, Statistisk sentralbyrå.
Kartgrunnlag: Statens kartverk.

Finnmark Finnmarku. Med utgangspunkt i alternativet med høy mobilitet, vil det hovedsakelig bli en vekst rundt de største byene og kystnære strøk i Sør-Norge. I begge alternativene vil det bli en vekst i sentrale strøk og nedgang i utkantstrøk (Brunborg og Texmon 2003b:61).

En av utfordringene for kommunene i fremtiden er å dekke omsorgsbehovet for den eldre delen av befolkningen. Det er til dels store forskjeller mellom kommunene i dag og vil også bli det i fremtiden. Som nevnt tidligere skyldes det i stor grad at aldersstrukturen er ulik og at flere personer i yrkesaktiv og fruktbar alder flytter mot kommuner med god sentralitet. Hovedsakelig vil kommuner med en høy andel personer i alderen 80

Figur 1.5. Personer 80 år og over i landets kommuner. 2002. Prosent

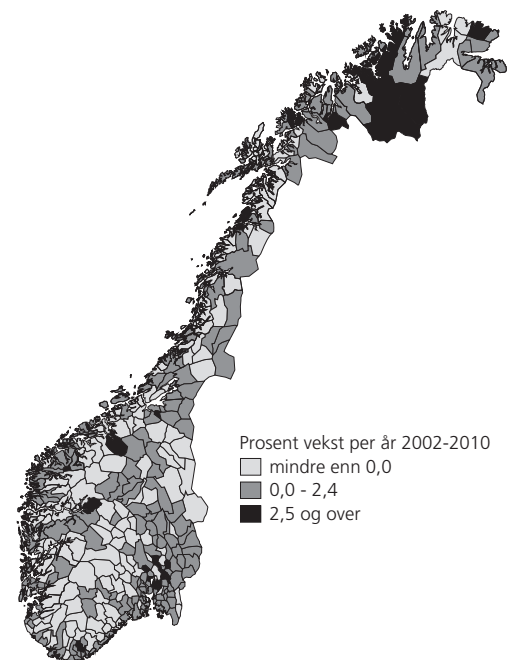
Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.
Kartgrunnlag: Statens kartverk.

I Norge har vi følgende grupper/koder for en persons sivilstand: ugift (ikke tidligere gift), gift, enke/enkemann, skilt, separert, registrert partner, separert partner, skilt partner og gjenlevende partner. Før 1994 gjaldt de fem førstnevnte.

år og over forvente en lav vekst fremover hvor det motsatte er tilfelle for kommuner med en lav andel av personer under 80 år (Brunborg og Texmon 2003b:63).

I 2002 var andelen personer 80 år og over sentrert rundt kystkommunene og kommuner i fylkene Hedmark, Oppland og Buskerud. Kommuner med lavest andel personer 80 år og over befinner seg fortrinnsvis i Akershus og Finnmark Finnmarku. I 2010 vil det bli en endring

Figur 1.6. Prosentvis vekst av personer 80 år og over i landets kommuner. Fremskrevet 2010

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.
Kartgrunnlag: Statens kartverk.

for noen av kommunene. For mange kommuner langs vestkysten av Norge vil andelen personer 80 år og over fortsatt være høy, mens mange av innlandskommunene i Hedmark og Buskerud samt Oslo vil oppleve en reduksjon. Kommuner i Finnmark Finnmárku og Akershus, som hadde en lav andel personer 80 år og over, vil få en vekst på 2,5 prosent eller mer per år frem til 2010.

En persons behov for offentlig pleie- og omsorgstjeneste kan påvirkes av sivilstand. Ved et moderat pleiebehov vil det være lettere for gifte eller samboende å bli hjemme. Dette gjelder spesielt menn da de ofte er gift med kvinner som er yngre enn dem selv. I dag er det få samboere blant eldre, men denne trenden vil nok endre seg i og med at det er mer vanlig å være samboer i dag enn tidligere (Birkeland mfl. 1999:26).

For menn er det vanligst å være gift. Stort sett gjelder dette også kvinner, men bare

frem til fylte 80 år. Blant kvinner over 80 år er sju av ti enker i motsetning til 3 av 10 enkemenn. Den høye andelen enker skyldes i stor grad at kvinner ofte er gift med menn som er eldre enn dem selv samt at de i snitt lever noe lenger enn menn. Den yngste aldersgruppen, 40-49 år, skiller seg noe ut fra de andre aldersgruppene ved at andelen ugifte er høyere, og spesielt for menn. Ellers er det få ugifte menn og kvinner over 60 år. For begge kjønn og alle alderskategorier er det svært få registrerte, gjenlevende eller separerte partnere.

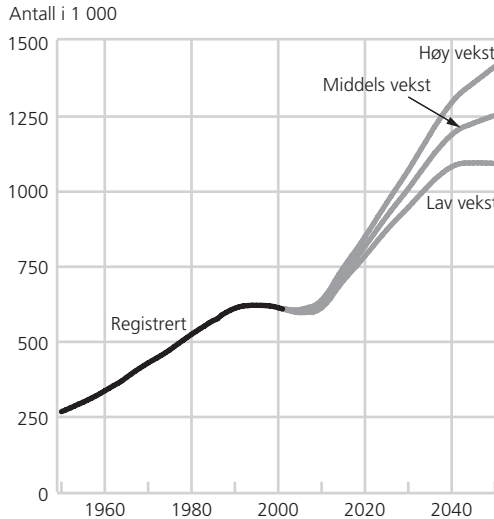
1.4. Forholdet mellom yrkesaktiv og yrkespassiv

Et fremtidig problem for Norge, for så vidt også for andre europeiske land, er at antallet yrkespassive øker mer enn antallet yrkesaktive. Dette får konsekvenser for de offentlige utgiftene til alderspensjoner, helsetjenester og eldreomsorg fordi vi er avhengige av at de yrkespassive, som hovedsakelig består av yngre

Tabell 1.2. Befolkningen etter sivilstand, kjønn og alder. 2004. Antall og prosent innenfor hver aldersgruppe

Kjønn og alder	I alt	Ugifte	Prosent for aldersgruppen	Gifte	Prosent for aldersgruppen	Enker/ enke- menn	Prosent for aldersgruppen	Regist- rerte partnere	Prosent for aldersgruppen	Gjen- levende/ sepa- rerte eller skilte partnere	Prosent for aldersgruppen
Menn											
40-49 .	328 863	88 089	27	186 908	57	1 197	0	534	0	132	0
50-59 .	304 669	36 907	12	206 721	68	4 173	1	358	0	43	0
60-69 .	193 680	15 302	8	142 583	74	7 712	4	108	0	7	0
70-79 .	130 911	10 746	8	94 699	72	15 172	12	14	0	2	0
80+	72 488	5 725	8	42 194	58	21 957	30	-	0	-	0
Kvinner											
40-49 .	317 464	58 978	19	191 744	60	4 086	1	392	0	103	0
50-59 .	294 987	21 984	7	198 440	67	13 532	5	196	0	35	0
60-69 .	200 936	9 587	5	130 119	65	30 237	15	51	0	-	-
70-79 .	162 654	8 432	5	75 294	46	66 614	41	6	0	-	-
80+	140 667	11 117	8	24 561	17	99 197	71	-	-	-	-

Kilde: Befolkningsstatistikk 2004.

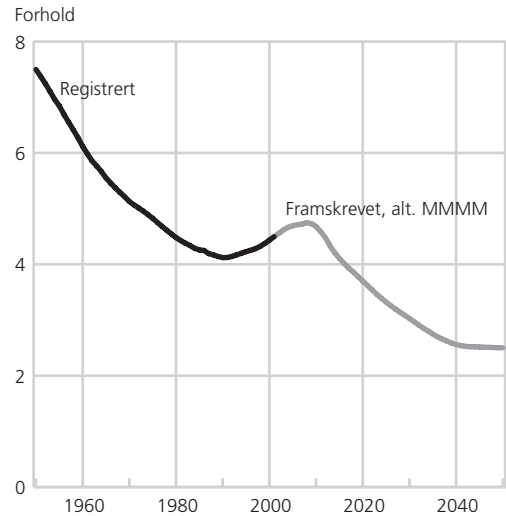
Figur 1.7. Personer 67 år og over, observert og fremskrevet. 1950-2050. Antall

¹ Høy vekst = alternativ HHMH, middels vekst = alternativ MMMM og lav vekst = alternativ LLML.

Kilde: Framskrivning av folkemengden, Statistisk sentralbyrå.

under yrkesaktiv alder og pensjonister, blir forsørget av de yrkesaktive. Figur 1.9 gir oss et innblikk i hvordan vi kan forvente at antallet eldre vil bli i fremtiden.

Fra 1950 til 2004 har antallet personer 67 år og over steget fra 250 000 til omtrent 600 000 personer. Uavhengig av hvilke alternativer vi velger, viser figur 1.7 at vi fortsatt kan forvente en videre vekst av antall personer 67 år og over i befolkningen. Andelen personer 67 år og over vil øke fra 13 prosent i dag og til et sted mellom 15 og 28 prosent i 2050. Med utgangspunkt i alternativet middels komponenter vil antallet personer nå 1 250 000 i alderen 67 år og over i 2050. På sikt vil denne utviklingen føre til at antallet personer i yrkesaktiv alder blir synkende sett i forhold til personer som må forsørges.

Figur 1.8. Underholdskvoten for personer 67 år og over, etter mellomalternativet

Kilde: Befolkningsframskrivninger, Statistisk sentralbyrå.

Forsørgerbyrden for eldre viser forholdet mellom antallet personer i yrkespassiv og yrkesaktiv alder. Yrkespassive består av personer i alderen 67 år og over og yrkesaktive personer består av personer i alderen 20-66 år. Dette forholdstallet antyder antallet yrkespassive personer bak hver yrkesaktiv person. Denne beregningen forutsetter at alle personer i alderen 20-66 år er yrkesaktive og at ingen i alderen 67 år og over er yrkesaktive. Dette er ikke riktig i virkeligheten, men fruktbart for å illustrere endringene i aldersstrukturen. Et intuitivt lettere mål å forstå er det inverse av forsørgerbyrden som kalles underholdskvoten. Denne raten viser hvor mange yrkesaktive det er per pensjonist over 67 år.

Figur 1.8 viser underholdskvoten for personer over 66 år. I 1950 var det mer enn sju personer i yrkesaktiv alder per pensjonist. Dette antallet sank gradvis ned til et nivå på rundt fire for så å stige

til dagens nivå på 4,4 personer i yrkesaktiv alder bak hver pensjonist. Raten vil fortsette å stige til et sted mellom 4,5 og 4,8 i 2010 og om lag 3,7 i 2020, for deretter og falle forholdsvis raskt. I 2050 vil alternativet med middels vekst gi i overkant av to yrkesaktive per pensjonist (Østby 2004:5; Brunborg 2004:17).

Det økende antallet i yrkespassiv alder i fremtiden vil i stor grad bidra til at underholdskvoten synker, men det er også viktig å fokusere på betydningen av forhold som tidlig pensjonering, attføringspensjonister og uførepensjonister som også bidrar til redusert underholdskvotest. I tabell 1.1 viser vi hvilken utvikling av pensjoniststatus vi kan forvente oss frem til 2030.

Antallet alderspensjonister har holdt seg på et jevnt nivå siden 1995, og vil også gjøre det frem til 2010 for deretter å øke kraftig frem til 2030. Antallet uførepensjonister har økt jevnt siden 1995, og vil fortsette å øke frem til 2030 hvor nivået vil ligge på rundt 412 000 personer som utgjør 8 prosent av befolkningen. Antallet AFP-pensjonister var på 9 000 personer i 1995 og tredoblet seg til 1999. Antallet vil fortsette å stige i hele perioden til 62 000 personer i 2030, som er tilnærmet en sjudobling fra 1995. Etterlattepensjonister vil reduseres fra dagens nivå, mens attføringspensjonister vil holde seg på et nivå mellom 80 000 og 90 000 personer.

1.5. Sammenligning med andre europeiske land

Alle land i Europa vil få en betydelig økning i andelen personer over 60 år. Hvis vi sammenligner Norge med andre europeiske land, kommer vi forholdsvis godt ut. Levealderen i Norge er høy, men ikke over gjennomsnittet for Europa. Aldersstrukturen er også ganske gunstig

for Norge, vi har flere unge og en lavere vekst i andelen personer over 60 år enn mange andre europeiske land. Tabell 1.4 viser andelen av befolkningen som er 60 år og over i europeiske land i 1980, 2000 og fremskrevet til 2050.

I 1980 var det bare Sverige som hadde en høyere andel personer over 60 år enn Norge, henholdsvis på 21,9 og 20,3 prosent. Tett oppunder Norge kom Storbritannia med en andel på 60 år og over på 20,1. Fra 1980 til 2000 var Norge det eneste landet i Europa som opplevde en nedgang i andelen personer over 60 år. Land som Italia og Tyskland hadde en sterk vekst og lå henholdsvis som nummer en og to i 2000. Sverige fikk en lav økning i andelen eldre fra 1980 til 2000 men endte likevel på en god tredjeplass. Fremskrivninger til 2050 antyder at Spania, Tsjekkia og Estland vil oppleve en fordobling av andelen personer 60 år og over sammenlignet med 2000. Estland, Spania, Italia og Tsjekkia kan forvente at andelen i 2050 vil være rundt 40 prosent, for Norge derimot vil den ligge i overkant av 30 prosent.

Veksten i antall eldre blir stor i de neste 50 år, men ikke fundamentalt forskjellig fra de 50 foregående år. Norge har en forholdsvis gunstig aldersstruktur sammenlignet med de andre landene i Europa. Vi kan også anta at vi i fremtiden vil ha en høyere fruktbarhet enn de fleste andre land.

1.6. utfordringer for Norge

Demografien kan vi gjøre lite med så utfordringene for Norge ligger i å øke antallet personer som deltar i yrkeslivet for å få redusert de fremtidige offentlige pensjonsutgiftene. Alderen ved pensjonering har sunket mye siden 1967, men en økning i yrkesaktivitet blant kvinner gjør

Tabell 1.3. Befolkning etter pensjonsstatus. Absolutte tall i 1 000

Pensjonsstatus	1995	1999	2010	2030
I alt	4 295	4 477	4 705	5 099
Alderspensjonister	616	613	612	942
Uførepensjonister	226	265	385	412
AFP-pensjonister	9	26	57	62
Etterlattepensjonister	27	24	19	18
Attføringspensjonister	74	85	90	85
Ikke-pensjonister	3 417	3 464	3 542	3 580

Kilde: Rønningen og Fredriksen "Beskatning av pensjonister" (2002/17).

det vanskelig å si hvor mye pensjonsalderen egentlig har økt. I dag er mindre enn halve befolkningen fra 62-årsalderen sysselsatt (Statistisk sentralbyrå 2003b). Hvis yrkesdeltakelsen hadde vært slik den var for 30 år siden, ville det vært 50 000 flere menn i aldersgruppen 60-69 år i arbeid. Imidlertid er det flere kvinner i arbeid nå en den gang. Forhold som kan bidra til å få flere over 60 år i arbeid er en innstramning av AFP og øke insentivene for å fortsette å jobbe, for eksempel ved et mer inkluderende arbeidsliv for personer over 60 år.

I dagens Norge er det mange utstøtte eller undersysselsatte grupper hvor det finnes muligheter for å øke yrkesdeltakelsen. Kvinner har en lavere yrkesdeltakelse og jobber oftere deltid enn menn. Hvis kvinner hadde økt yrkesdeltakelsen opp til nivået for menn, ville det vært 120 000 flere årsverk. Andelen kvinner som jobber deltid tilsvarer også 250 000 årsverk. Yrkesaktiviteten blant innvandrere er lav sammenlignet med befolkningen ellers. Hvis innvandrere hadde hatt sysselsetting som resten av befolkningen, ville antallet yrkesaktive økt med 30 000 personer. Antallet uføre i Norge har også steget fra 150 000 til 300 000 på 20 år. Mange uføre kan ikke fortsette i sin gamle jobb for fullt, men har likevel en

Tabell 1.4. Personer 60 år og over i europeiske land. 1980, 2000 og framskrevet for 2050. Prosent

	1980	2000	2050
Irland	14,8	15,2	30,2
Spania	14,9	21,2	40,9
Nederland	15,7	18,3	30,7
Finland	16,4	19,9	32,6
Italia	17,0	24,1	40,6
Frankrike	17,2	20,5	32,3
Tyskland	19,3	23,2	34,5
Danmark	19,5	20,0	30,6
Storbritannia	20,1	20,7	29,6
Sverige	21,9	22,3	33,6
Norge	20,3	19,5	32,2
Tsjekkia	16,8	18,3	39,5
Estland	16,0	21,2	41,4
Litauen	14,3	19,3	32,7
Ungarn	17,2	19,7	36,0
Polen	13,2	16,6	36,2
Slovakia	13,4	15,4	34,8
Romania	13,3	18,9	34,9

Kilde: World Population Prospects 2002, FN. Her Østby 1/2004:7.

arbeidsevne som kan utnyttes til glede for seg selv og samfunnet. Det har blitt gjort tiltak for å redusere sykefraværet, men dagens sykefravær utgjør likevel 150 000 årsverk. I Østby (2004:6-8) diskuteres også hvorvidt innvandring kan bidra til å bedre forsørgerbrøken (Østby 2004:7).

Elisabeth Ugreninov

2. Økonomiske ressurser

Datagrunnlaget: Datakilden som benyttes er inntekts- og formuesundersøkelsen for husholdninger. Inntekts- og formuesundersøkelsen er en stor utvalgsundersøkelse som gir detaljerte opplysninger om befolkningens inntekter. I 2002 omfattet denne undersøkelsen vel 59 000 personer fordelt på 22 000 husholdninger.

2.1. Inntektsfordeling

Vi skal sammenligne husholdninger med hovedinntektstaker i alderen 45 til 54 år, 55 til 66 år, 67 til 79 år og 80 år og over. Aldersgruppene avviker fordi vi bruker ferdig publiserte tall. I og med at vi mangler opplysninger om antall personer i husholdningen, kan vi i liten grad sammenligne kronebeløpet for postene i inntektsregnskapet direkte for de ulike grupper av husholdninger. En mer anvendelig måte å sammenligne inntektspostene mellom aldersgruppene og de ulike årgangene er å sammenligne fordelingen av inntekten på de ulike poster.

En opplagt forskjell når aldersgrupper sammenlignes er at i husholdninger hvor hovedinntektstaker er under 67 år vil yrkesinntekt utgjøre en høyere andel av samlet inntekt etter skatt enn for husholdninger hvor hovedinntektstakeren er eldre enn 67 år. Disse forskjellene er opplagte. Mer interessant er det å sammenligne hvilken andel de ulike inntekts-

postene utgjør av samlet inntekt for de ulike gruppene.

Den viktigste inntektskilden i husholdninger hvor hovedinntektstakerens alder er mellom 45 og 54 år eller 55 og 66 år er yrkesinntekt som hovedsakelig består av lønn. Vi finner en forskjell på 12 prosentpoeng mellom disse aldersgruppene. Yrkesinntekten går ned med økt alder og utgjør henholdsvis 79 og 67 prosent av samlet inntekt før skatt. I husholdninger hvor hovedinntektstakerens alder er mellom 67 og 79 år utgjør yrkesinntekt 9 prosent av samlet inntekt før skatt.

Alder har ingen betydning for kapitalinntekten som andel av inntekt før skatt. For alle husholdningene utgjør kapitalinntekten 11 prosent av samlet inntekt før skatt. Vi finner imidlertid et skille på over og under 67 år når postene for kapitalinntekt tas i betraktning. I husholdninger hvor hovedinntektstakeren er 45 til 54 år eller 55 til 66 år utgjør aksjeutbytte henholdsvis 8 og 7 prosent av kapitalinntekten. Derimot utgjør brutto renteinntekt 8 og 10 prosent av kapitalinntekten i husholdninger hvor hovedinntektstakeren er mellom 67 og 79 år eller 80 år og over.

På grunn av pensjoner fra folketrygden utgjør skattepliktige overføringer en høy andel av samlet inntekt for husholdninger

hvor hovedinntektstaker er mellom 67 og 79 år eller 80 år og over. Henholdsvis 80 og 86 prosent av inntekt før skatt. Skattepliktige overføringer utgjør henholdsvis 7 og 20 prosent av inntekt før skatt for husholdninger hvor hovedinntektstakeren er mellom 45 og 54 år og 55 og 66 år. Den forholdsvis store forskjellen kan skyldes at flere i aldersgruppen 55-66 år er uføretrygdede eller er blitt førtidspensjonert.

Gjennomgående utgjør skattefrie overføringer en liten andel av inntekt før skatt. For aldersgruppen 45-54 år utgjør skattefrie overføringer 3 prosent av samlet inntekt hvor barnetrygd er den største posten. I aldersgruppene 55-66 år og 67-79 år utgjør skattefrie overføringer 1 prosent av samlet inntekt og 2 prosent for aldersgruppen 80 år og over. Bostøtte og grunn- og hjelpestønad er noe høyere i husholdninger hvor hovedinntektstaker er 67 til 79 år eller 80 år og eldre.

Inntekt etter skatt er tilsynelatende svært forskjellig mellom aldersgruppene, men det må tas høyde for at inntektsnivået ikke er kontrollert for antall personer som bor i husholdningen. Husholdninger hvor hovedinntektstaker er mellom 45 og 66 år har en mye høyere disponibel inntekt enn personer over 66 år. Selv om samlet inntekt etter skatt er høyest for husholdninger hvor hovedinntektstakeren er under 55 år antas det at aldersgruppen 55-66 år kommer bedre ut økonomisk. Personer under 54 år har i større grad høyere utgifter til eventuelle barn og for eksempel boliglån enn personer 55 år og over. Personer i midten av 50-årene og over er ofte etablert på boligmarkedet, forsørger i liten grad barn og har i gjennomsnitt bra inntekt. Etter pensjonsalderen reduseres husholdningsinntekten. Dette er en følge av at pensjons-

inntektene er lavere enn yrkesinntekten og at få over 67 år er yrkesaktive. Etter at hovedinntektstakeren har fylt 80 år reduseres husholdningsinntekten ytterligere. Denne reduksjonen skyldes nok hovedsakelig at det er flere enpersonhusholdninger i denne aldersgruppen.

2.2. Disponering

Økonomiske ressurser er avgjørende for levestandarden for en person. I det følgende ønsker vi å se nærmere på forhold hvor økonomiske ressurser kan være avgjørende for om en person disponerer ulike gjenstander eller har råd til alt fra ferie til primære behov. Hvor mange personer fra ulike alderskategorier disponerer telefon, farge-tv, PC, vaskemaskin eller privat bil, og i hvilken grad er dårlig økonomi årsak til at personene ikke disponerer PC eller privatbil?

Så godt som alle disponerer telefon, farge-tv og vaskemaskin. Vi finner bare små ikke-signifikante forskjeller mellom gruppene.

PC-en er på full fart inn i de norske hjem. 69 prosent av alle personene i undersøkelsen disponerer PC. Andelen er høyest blant de som er 30 til 49 år, 85 prosent, og den reduseres med alderen. Blant personer i alderen 50-66 år disponerer 67 prosent PC. I neste aldersgruppe reduseres andelen til 26 prosent og ikke overraskende synker andelen ytterligere til 7 prosent blant personer 80 år og over.

Det er forholdsvis mange, 82 prosent, i undersøkelsen som disponerer privatbil. Blant personer i alderen 30-49 år og 50-66 år er andelen som disponerer privatbil høy, om lag 90 prosent. Andelen som disponerer privatbil reduseres til 72 prosent blant personer i alderen 67-79 år

Tabell 2.1. Inntektsregnskap for husholdninger, etter hovedinntektstakerens alder. Gjennomsnitt. 2002. Kroner

	45-54 år	Andel av samlet inntekt før skatt	55-66 år	Andel av samlet inntekt før skatt	67-79 år	Andel av samlet inntekt før skatt	80 år og eldre	Andel av samlet inntekt før skatt
Yrkesinntekt	498 100	79	346 900	67	23 900	9	1 700	1
+ Lønn	440 600	70	305 400	59	18 800	7	1 000	1
+ Netto næringsinntekt	57 500	9	41 500	8	5 100	2	700	0
+ Kapitalinntekt	68 800	11	58 700	11	29 200	11	21 200	11
+ Brutto renteinntekt	12 900	2	19 400	4	22 400	8	18 700	10
+ Aksjeutbytte	51 000	8	36 600	7	8 200	3	1 200	1
+ Realisasjonsgevinster	4 900	1	4 700	1	1 700	1	500	0
- Realisasjonstap	6 300	1	8 700	2	6 600	2	1 100	1
+ Andre kapitalinntekter	6 200	1	6 700	1	3 600	1	2 000	1
+ Overføringer	62 100	10	108 800	21	220 900	81	169 100	88
+ Skattepliktige overføringer ..	46 300	7	103 000	20	217 900	80	165 300	86
+ Pensjoner fra folketrygden	33 900	5	66 200	13	166 800	61	134 700	70
+ Tjenestepensjon m.m.	5 200	1	32 700	6	49 700	18	30 200	16
+ Arbeidsledighetsstrygd	4 800	1	3 300	1	400	0	0	-
+ Mottatte bidrag m.m.	2 400	0	800	0	900	0	300	0
+ Skattefrie overføringer	15 900	3	5 700	1	3 100	1	3 800	2
+ Barnetrygd	8 200	1	1 000	0	100	0	0	-
+ Bostøtte	500	0	600	0	1 000	0	2 300	1
+ Stipend	2 500	0	700	0	0	-	0	-
+ Sosialhjelp	2 200	0	1 300	0	400	0	300	0
+ Grunn- og hjelpestønad ...	1 500	0	1 300	0	1 500	1	1 200	1
+ Engangsstønad ved fødsel	100	0	0	-	0	-	0	-
+ Kontantstøtte	400	0	100	0	0	-	0	-
+ Andre overføringer	500	0	800	0	100	0	0	-
= Samlet inntekt	629 100		514 400		274 000		191 900	
- Sum utlignet skatt og negative overføringer	166 800		135 600		54 100		29 900	
+ Utlignet skatt	160 600		132 300		53 900		29 900	
+ sum skatter	176 400		144 500		59 400		35 600	
- Sum fradrag i skatt	15 800		12 200		5 500		5 700	
+ Negative overføringer	6 200		3 300		100		0	
= Inntekt etter skatt	462 300		378 800		220 000		162 000	
-Renteutgifter og boliginntekt	43 000		22 700		3 100		800	
+ Renteutgifter	48 200		28 100		6 900		3 200	
- Boliginntekter	5 200		5 500		3 900		2 400	
= Inntekt etter skatt og rente- utgifter/boliginntekt	419 300		356 100		216 900		161 200	
Antall observasjoner	5 384		4 141		2 395		1 187	

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen for husholdninger.

Tabell 2.2. Personer som disponerer telefon, farge-tv, PC, vaskemaskin, privatbil, etter alder. Prosent

Materiell situasjon	Alle	30-49 år	50-66 år	67-79 år	80 år og eldre
Andel som disponerer					
Telefon	100	100	100	99	99
Farge-tv	98	98	99	99	96
PC	69	85	67	26	7
Vaskemaskin	97	98	99	98	93
Privatbil	82	90	91	72	36

Kilde: EU-SILC.

Tabell 2.3. Personer som ikke disponerer PC eller bil som begrunner det med dårlig økonomi, etter aldersgruppe. Prosent

Materiell situasjon	Alle	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Disponerer ikke PC pga. økonomi	4	5	3	2
Disponerer ikke bil pga. økonomi	6	8	2	3

Kilde: EU-SILC.

Tabell 2.4. Personer som ikke har råd til en ukes ferie utenfor hjemmet, spise kjøtt eller fisk annenhver dag, kjøpe nye klær eller holde boligen varm, etter aldersgruppe. Prosent

Materiell situasjon	Alle	30-49 år	50-66 år	67-79 år	80 år og eldre
Har ikke råd til					
En ukes ferie utenfor hjemmet	10	11	7	11	7
Å spise kjøtt eller fisk annenhver dag	4	4	3	2	2
Å kjøpe nye klær	9	10	7	6	9
Å holde boligen varm	3	3	3	2	2

Kilde: EU-SILC.

og ytterligere til 36 prosent for personer i alderen 80 år og over.

Hvorvidt det er økonomiske årsaker til å ikke disponere PC og bil er av interesse. På grunn av det lave antallet personer har vi brukt aldersinndelingen 50 år og yngre, 50-66 år og 67 år og over. Det hadde også vært interessant å se om økonomiske årsaker er avgjørende for ikke å disponere telefon, farge-tv og vaskemaskin, men andelen som ikke disponerer er for liten.

Det er svært få eldre som begrunner manglende PC eller bil med dårlig økonomi, bare et par prosent av de som mang-

ler PC eller bil. Blant yngre som ikke disponerer PC eller bil er det henholdsvis 5 og 8 prosent som skylder på dårlig økonomi. Økonomi er altså i liten grad grunn for ikke å disponere PC eller privatbil.

Det neste vi skal se nærmere på er mål på dekning av mer grunnleggende behov i et moderne samfunn. Det gjelder om en har råd til å ta en ukes ferie utenfor hjemmet, råd til å spise kjøtt eller fisk annenhver dag, råd til å kjøpe nye klær og råd til å holde boligen varm. Det å ha råd til en ukes ferie utenfor hjemmet er vel kanskje ikke en minstestandard en bør ha krav på i et velferdssamfunn. Derimot må de

øvrigt behovene regnes å være nødvendige goder som alle bør ha rett til i dagens Norge.

I tabell 2.4 finner vi generelt små forskjeller mellom aldersgruppene som ikke er signifikante. Vi går derfor ikke i detaljer når tabellen kommenteres.

Omtrent en av ti i seniorbefolkningen sier at de ikke har råd til en ukes ferie utenfor hjemmet. Andelen er noe høyere blant personer i alderen 30-59 år og 67-79 år enn de øvrige aldersgruppene. Under 4 prosent av seniorbefolkningen har ikke råd til å spise kjøtt eller fisk annenhver dag eller har råd til å holde boligen varm. Under en av ti i seniorbefolkningen har råd til å kjøpe nye klær hvor andelen er noe høyere for personer 80 år og over.

2.3. Økonomiske vansker

Videre ønsker vi å se hvorvidt de ulike aldersgruppene har vanskelig eller svært vanskelig for å få endene til å møtes og om de regelmessig mottar økonomisk støtte av andre.

Ikke uventet finner vi at middelaldrende og eldre i liten grad har vanskelig eller svært vanskelig for å få endene til å møtes sammenlignet med den yngste aldersgruppen. Personer fra 50 år og over er ofte etablert på boligmarkedet, forsørger i liten grad barn og har i gjennomsnitt bra inntekt. 7 prosent av middelaldrende sier at de har vanskelig eller svært

vanskelig for å få endene til å møtes. Tilsvarende for eldre er 6 prosent.

Den yngste aldersgruppen mottar også i større grad regelmessig økonomisk støtte fra andre husholdninger enn seniorbefolkningen. Blant personer i alderen 30-49 år mottar 3 prosent regelmessig økonomisk støtte av andre personer, mens andelen er henholdsvis på 1 og 0 prosent for de eldre alderskategoriene. Imidlertid er ingen av forskjellene signifikante.

2.4. Forbruk

Økonomiske ressurser setter rammer for hvor mye den enkelte kan bruke til eget forbruk. Hva en prioriterer å bruke penger på påvirkes i stor grad av behov og livsstil.

Den årlige forbruksutgiften for eldre er på 217 971 kroner og gjennomsnittlig lavere enn for yngre aldersgrupper. Yngre middelaldrende har en forbruksutgift på 318 817 kroner og dermed den høyeste forbruksutgiften blant seniorbefolkningen. Andelen som brukes på matvarer og alkoholfrie drikkevarer er lik for alle aldersgruppene uavhengig av forbruksnivå i alt. Derimot stiger andelen av utgiftene som går til bolig, lys og brensel med økende alder. Mens yngre middelaldrende har en utgift til bolig, lys og brensel på 82 200 kroner som utgjør 26 prosent av utgiftene, har de eldre en utgift på 75 900 kroner som utgjør hele 35 prosent av utgiftene deres. Utgiftene til reiser og

Tabell 2.5. Betalingsvansker og mottakelse av økonomisk støtte av andre husholdninger, etter aldersgruppe. Prosent

Materiell situasjon	30-49 år	50-66 år	67 og eldre
Betalingsvansker			
Vanskelig eller svært vanskelig å få endene til å møtes	11	7	6
Mottar økonomisk støtte av andre	3	1	0

Kilde: EU-SILC.

Tabell 2.6. Utgift per husholdning per år i ulike aldersgrupper, etter vare- og tjenestegruppe. 2001-2003. 2003-priser. Kroner og prosent

	40-49 år	Prosent av totale utgifter	50-59 år	Prosent av totale utgifter	60-66 år	Prosent av totale utgifter	67 år og over	Prosent av totale utgifter
Forbruksutgift i alt	373 234		318 817		270 747		217 971	
Matvarer og alkoholfrie drikkevarer	45 375	12	36 679	12	33 655	12	26 138	12
Alkoholrikker og tobakk ..	10 115	3	10 844	3	9 384	3	5 787	3
Klær og skotøy	22 178	6	16 589	5	10 859	4	8 153	4
Bolig, lys og brensel	90 381	24	82 216	26	83 239	31	75 982	35
Møbler og husholdnings- artikler	26 068	7	21 558	7	20 993	8	16 755	8
Helsepleie	11 500	3	10 653	3	8 040	3	9 444	4
Transport	64 838	17	57 834	18	42 343	16	26 265	12
Post- og teletjenester	9 997	3	6 478	2	7 111	3	4 100	2
Kultur og fritid	51 256	14	42 253	13	28 612	11	27 308	13
Utdanning	1 359	0	382	0	53	0	64	0
Restaurant- og hotell- tjenester	13 741	4	11 418	4	9 409	3	4 482	2
Andre varer og tjenester ...	26 425	7	21 911	7	17 049	6	13 492	6

Kilde: Forbruksundersøkelsen 2001-2003.

Tabell 2.7. Personer i husholdninger med årlig inntekt etter skatt per forbruksenhet under lavinntektsgrensen (EUs definisjon). Ulike grupper. 1996 og 2002. Prosent

	1996	2002
Hele befolkningen	12	11
Personer i husholdninger hvor hovedinntektstaker er mellom		
50-66 år	6	5
Alderspensionister	32	25
AFP-pensionister	2	2
Etterlattepensionister	11	8
Aleneboende minstepensionister	84	75

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen for husholdninger 2002.

transport er ganske lik for de tre første aldersgruppene med en utgift på cirka 60 000 kroner, noe som utgjør 17 til 18 prosent av utgiftene. Mens de eldre bruker 26 000 kroner på reiser, det er 12 prosent av deres utgifter. Ellers bruker de forskjellige aldersgruppene ganske like andeler på de forskjellige vare- og tjenes-

teområdene, men de eldre minst i kroner siden deres totalforbruk også er lavest.

2.5. Lavinntekt blant seniorbefolkningen

I dette avsnittet ønsker vi å se nærmere på andelen med lavinntekt blant personer i alderen 50-66 år og ulike typer alderspensjonister. Definisjonen vi tar utgangspunkt i er den som benyttes av EU i dag. Lavinntektsgrensen settes lik 60 prosent av medianinntekten for alle personer, etter å ha korrigert for ulikheter i husholdningsstørrelse ved hjelp av EU-skalaen (Kirkeberg og Epland 2004). Vi får også et innblikk i om noen grupper har forbedret eller forverret sin situasjon relativt sett ved å se sammenligne årene 1996 og 2002.

I husholdninger hvor hovedinntektstakeren er mellom 50 og 66 år har andelen med lavinntekt vært lav og stabil, 6 og 5 prosent i perioden 1996-2002. Generelt har andelen med lavinntekt blant alderspen-

sjonister blitt redusert fra 1996 til 2002. Dårligst ut kommer aleneboende minstepensjonister. I 2002 hadde så mange som 75 prosent av de enslige minstepensjonistene inntekt under lavinntektsgrensen. Utviklingen har likevel vært gunstig for denne gruppen. Fra 1996 til 2002 falt andelen med lavinntekt fra 84 til 75 prosent. Denne reduksjonen skyldes hovedsakelig at minstepensjonen ble hevet i 1998. Bakgrunnen for den høye andelen enslige minstepensjonister er at EUs lavinntektsdefinisjon gir en lavinntektsgrense som er betydelig høyere enn de ensliges minstepensjon. I 2002 måtte en enslig minstepensjonist ha en tilleggsinntekt på om lag 29 000 utover pensjonen for å komme over lavinntektsgrensen. Tilleggsinntektene vil hovedsakelig være renter på bankinnskudd eller tjenestepensjon, og blant minstepensjonistene vil det være svært få med store tilleggsinntekter. AFP-pensjonister skiller seg derimot ut som en gruppe hvor svært få, bare 2 prosent, har inntekt under lavinntektsgrensen (Kirkeberg og Epland 2004).

Arne S. Andersen

3. Boforhold og nærmiljø

Utviklingen i eldres boforhold vil først og fremst avspeile at gruppen endrer sammensetning, yngre kommer til og gamle dør ut. Det er en svært liten del av de eldre som skifter bolig hvert år. Det er også viktig å være oppmerksom på at boforholdene til eldre kohorter har vært og er dårligere enn boforholdene for de yngre kohortene. Det har blitt litt flere av de eldste fra 1987 til 2003. Dette må en anta trekker i retning av at forbedringen i boforhold for senioren skjær noe langsommere enn om aldersfordelingen hadde vært uendret.

3.1. Boligtype og disposisjon

Så godt som alle eldre er veietablert på boligmarkedet. Nordmenn bor i overveiende grad i eneboliger og andre småhus og eier sin bolig. Det er derfor ikke overraskende at det samme gjelder for eldre.

Om lag 85 prosent av 50-66-åringene bor i enebolig eller andre småhus slik som rekke- eller kjedehus eller tomannsbolig, det samme som blant 30-49-åringene. Færrest var det blant de eldste (80 år og over) der to av tre bodde slik i 2003. Betyr det at eldre flytter fra store og tungstelte eneboliger? Tallene kan tyde på at det er tilfellet. Personer i alderen 67-79 år i 1987 var i 2003 over 80 år. I 1987 bodde nesten 80 prosent av disse i enebolig eller småhus, mens det bare var 65 prosent av samme kohort som bodde slik 16 år senere. I den eldste aldersgruppen er det først og fremst andelen som bor i enebolig som har gått ned (fra om lag 60 prosent i 1987 og 1995 til om lag 50 prosent i 2003). Blant 50-79-åringene derimot har andelen som bor i enebolig økt litt siden 1987.

Datagrunnlaget

Hovedkilden til avsnittene om boforhold er Levekårsundersøkelsene 1987, 1995, 1997, 2001 og EU-SILC 2003 og 2004. EU-SILC er en utvalgsundersøkelse med et representativt utvalg av befolkningen i alderen 16 år og over. I 2003 var svarprosenten 71 og i alt 5 852 personer og husholdninger ble intervjuet. Hovedformålet med undersøkelsen er å dekke viktige levekårsområder. Hovedsakelig inneholder dataene opplysninger som er innhentet via intervju, men for å bedre datagrunnlaget er det også koblet på registeropplysninger om inntekter og overføringer. Levekårsundersøkelsene var landsrepresentative utvalgsundersøkelser med et bruttoutvalg av 5 000 personer 16 år og over. Svarprosentene varierer fra 78 og 75 i 1987 og 1995 til om lag 69 i de senere undersøkelsene. I de senere undersøkelsene og i EU-SILC er resultatene korrigert for skjevheter i frafall.

Tabell 3.1. Boligtype og eierform for seniorer. 1987, 1995 og 2003. Prosent

	1987	1995	2003
Andel personer som bor i enebolig, våningshus			
50-66 år	67	72	72
67-79 år	61	62	66
80 år og over	59	62	51
30-49 år	68	67	67
Andel personer som bor i småhus ellers			
50-66 år	17	14	14
67-79 år	17	17	14
80 år og over	16	16	14
30-49 år	18	18	18
Andel personer som bor i husholdning som eier			
50-66 år	89	93	93
67-79 år	73	84	86
80 år og over	51	60	71
30-49 år	88	87	85

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987 og 1995 og EU-SILC 2003.

I 2003 bodde det store flertallet av eldre i bolig som husholdningen eier, det gjaldt 93 prosent av 50-66-åringene og om lag 70 prosent av de over 79 år. Det er blitt klart flere som bor i eid bolig. Særlig gjelder det i de to eldste aldersgruppene. Andelen av 67-79-åringene som bor i eid bolig økte fra 73 til 86 prosent, og blant de eldste fra 51 til 71 prosent. Tallene kan tyde på at eldre som er blitt eiere fortsetter som eiere. Andelen eiere blant personer over 79 år i 2003 er omtrent som blant 67-79-åringene i 1987, vel 70 prosent.

Det store flertallet av seniorene (89 prosent i 1997) ønsker å eie sin bolig. Tall fra 1997 viser at ønsket disposisjonsform ligger svært nær den faktiske disposisjonsform i 1995. Tabell 3.1 viser at det er færre som ønsker å eie blant de eldste seniorene. Det er særlig andelen som foretrekker å bo i kommunal bolig som øker med alderen. Blant de eldste seniorene gjelder det 17 prosent.

Tabell 3.2. Ønsket disposisjonsform blant seniorer. 1997. Prosent

	50-66 år	67-79 over	80 år	30-49 år
I alt	100	100	100	100
Selveid bolig	87	76	57	95
Andels- eller aksjebolig	7	8	9	3
Vanlig leid bolig	3	6	8	1
Kommunal bolig	1	6	17	0
Kårbolig	1	3	5	0
Annen leieform	1	2	3	0

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1997.

At andelen eiere er svært lik den andel som ønsker å eie betyr ikke at ingen ønsker å skifte disposisjonsform. Blant det store flertallet av eiere er det 7 prosent som ønsker å bli leiere, mens vel 40 prosent av leierne ønsker å bli eiere.

Som nevnt er det svært få eldre som flytter. Det var i 1997 om lag 2 prosent som hadde klare flytteleplaner og litt flere som regnet med å flytte i løpet av tre år. 80-90 prosent har ingen planer eller regner med å bli boende der de bor resten av livet. Til sammenligning hadde en av seks 30-49-åringene enten klare flytteleplaner eller regnet med å flytte innen tre år.

3.2. Boligstandard

Det er lenge siden trangboddhet var noe stort problem blant eldre. Det er ganske stor treghet i eldres tilpasninger til den større romslighet de opplever når barna flytter ut. I 2003 var det omtrent ingen eldre som bodde trangt, det vil si alene på ett rom eller med færre beboelsesrom enn antallet personer i husholdningen. I 1987 var det fortsatt noen få prosent som bodde trangt.

En betydelig del av eldre bor svært romslig, det vil si husholdningen har to beboelsesrom mer enn antallet personer i husholdningen. Det gjelder om lag halv-

Tabell 3.3. Flytteleplaner blant seniorer. 1997. Prosent

	50-66 år	67-79 over	80 år	30-49 år
I alt.....	100	100	100	100
Har klare flytteleplaner	3	2	2	6
Regner med å flytte innen 3 år	5	3	3	11
Regner med å bo her minst 3 år til	11	6	8	15
Har ingen flytteleplaner	40	27	17	44
Regner med å bo her resten av livet	41	61	71	24

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1997.

parten av 50-66-åringene og en av tre blant de eldste. Det ble flere blant 50-79-åringene som bodde svært romslig fra 1987 til 1995 etter hvert som yngre kohorter i store boliger ble eldre. Men i siste del av perioden har det ikke blitt flere som bor svært romslig. En legger også merke til at andelen som bor svært romslig blant de eldste i 2003 er den samme som andelen blant 67-79-åringene i 1987. Dette tyder på at eldre ikke i særlig grad flytter til mindre boliger. Også boligarealet per person viser at eldre bor romslig, langt mer romslig enn den yngre befolkning. Det skyldes ikke at boligene er større, men at husholdningene er mindre. (I 2003 var gjennomsnittlig boligareal for husholdningen for de tre eldregruppene 128, 107 og 93 kvm, sammenlignet med 123 kvm for 30-49-åringene.) Utviklingen fra 1991 til 2003 viser også en klar økning i boligareal per person. I alle tre aldersgruppene økte boligarealet per person med snaut 10 kvm. For 50-79-åringene skyldes det både at boligene er blitt større og at husholdningene er blitt mindre. For den eldste aldersgruppen skyldes det nesten bare større boliger.

Lav boligstandard blant eldre var tidligere knyttet til umoderne boliger med lav sanitærstandard og til dels dårlig bygge-

Tabell 3.4 Boligstandard for seniorer. 1987, 1995 og 2003. Prosent

	1987	1991/1995	2003
Boligareal per person. Kvm¹			
50-66 år	:	59	68
67-79 år	:	66	72
80 år og over	:	64	73
30-49 år	:	42	43
Andel personer som bor trangt			
50-66 år	4	2	1
67-79 år	3	1	0
80 år og over	6	2	2
30-49 år	11	8	8
Andel personer som bor svært romslig			
50-66 år	37	50	48
67-79 år	34	45	43
80 år og over	31	33	34
30-49 år	20	24	21
Andel personer som mangler bad eller WC¹			
50-66 år	4	2	1
67-79 år	7	2	1
80 år og over	14	5	1
30-49 år	2	1	1
Antall svar			
50-66 år	883	709	1 433
67-79 år	518	447	603
80 år og over	421	132	203
30-49 år	1 401	1 435	2 311

¹ Tallet for boligareal per person er for 1991.

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987 og 1995 og EU-SILC 2003.

teknisk standard, dårlig isolerte, trekkfulle og av og til fuktige hus med tungvinte oppvarmingssystemer. I 1987 var det allerede skjedd betydelige forbedringer i boligstandard, men fortsatt slet en del eldre med dårlig sanitærstandard. Blant de eldste manglet en av syv bad eller WC. I 2003 er det omtrent ingen dette gjelder for.

Den byggetekniske standard har vi forsøkt å måle ved å spørre om det er beboelsesrom som er kalde og vanskelige å varme opp og om det er fuktige beboelsesrom. I 1987 svarte om lag 10 prosent

av seniorene at alle beboelsesrom var kalde eller at ett eller flere av beboelsesrommene var fuktige. I 1995 svarte 2 prosent av seniorene av dette var tilfellet, altså en indikasjon på at boligene til eldre var blitt bedre. Blant 30-49-åringene var tallet 5 prosent.

Tallene for 2004 er ikke helt sammenlignbare med tidligere. Det ble da også spurt om kalde beboelsesrom, men i stedet for å spørre om fuktige rom ble det spurt om alle eller noen av rommene hadde råte-, mugg- eller soppskader. 4 prosent av seniorene oppga at alle rom var kalde eller at det var rom med fuktskader. Til sammenligning gjaldt det 7 prosent av 30-49-åringene.

3.3. Tilgjengelighet til boligen

Det er en målsetting at eldre skal bli boende i sin bolig så lenge som mulig. Det vil i en del tilfeller forutsette at boligen er tilpasset personer med bevegelsehemming. Dette kan oppnås ved at den eldre flytter til en bedre egnet bolig. Vi vet imidlertid at eldre flytter lite og at mange ønsker å bli boende i sin bolig. Norske boliger er ikke særlig godt tilpasset personer med bevegelsesproblemer. Vel 40 prosent av de eldre bor i en bolig der det er hindringer i form av trapper med minst tre trinn, bratte partier eller andre hindringer for å komme fra garasje eller parkeringsplass til boligens inngangsdør. Vel halvparten av eldre 67 år og over bor i bolig med beboelsesrom på flere plan. Det samme gjelder to av tre i alderen 50-66 år. De største hindringene møter en imidlertid i boligen. Bare en av fire 67 år og over bor i bolig der alle beboelsesrom er tilgjengelig for rullestolbrukere, det vil si at døren er minst 80 cm bred og terskelen er mindre enn 2,5 cm høy. Alt i alt var det 6-7 prosent av personer 67 år og over som bodde i bolig

der alle rom var tilgjengelig for rullestolbrukere, og der alle beboelsesrom lå på ett plan og der det ikke var hindringer for atkomst til boligen. Blant 50-66-åringene gjaldt det bare 4 prosent. Gulbrandsen fant sm:at bare 6 prosent av boligene i 1997 tilfredsstilte Husbankens krav til livsløpsstandard. Tallene fra 1997 og 2004 er ikke sammenlignbare, men viser at få norske boliger har livsløpsstandard.

Sammenlignbare tall for hindringer i atkomst til boligen og for boliger på flere plan tyder ikke på endringer av betydning. De endringene en ser går i retning av at færre bor i boliger som er egnet for rullestolbrukere. Endringene er imidlertid små og usikre.

3.4. Boligøkonomi

Vi så ovenfor at stadig flere eldre eier sin bolig. Blant 50-79-åringene er om lag 90 prosent eiere, mens om lag 70 prosent av de eldste er eiere. Av disse er 10-15 prosent andels- eller aksjeeiere, flest blant de eldste. Det betyr at seniorene i stadig mindre grad er påvirket av leiemarkedet. Tabell 3.6 viser at stadig færre eldre har

Tabell 3.5. Egnethet av bolig for rullestolbrukere. 2001 og 2004. Prosent

	Hindringer for å komme til huset	Bolig på flere plan tilgjengelig	Alle rom for rullestolbrukere
50-66 år			
2001	40	66	:
2004	45	68	20
67-79 år			
2001	42	54	:
2004	42	56	26
80 år og over			
2001	44	54	:
2004	44	53	26
30-49 år			
2001	44	72	:
2004	46	76	20

Kilde: Levekårsundersøkelsene 2001 og EU-SILC 2004.

lån på boligen. Blant 67-79-åringene hadde bare 14 prosent boliglån i 2003, mens det gjaldt 31 prosent i 1987. Tilsvarende tall for de eldste er henholdsvis 6 og 20 prosent. Blant 50-66-åringene har andelen med boliglån vært ganske konstant på om lag 50 prosent. Tallene gjelder private boliglån. Blant andels- og aksjeeierne mangler det tall for fellesgjeld. Den forholdsvis beskjedne andel med boliglån betyr at en betydelig del, særlig av de eldre seniorene, heller ikke blir påvirket

av utviklingen i rentemarkedet. For en betydelig del av seniorene vil de samlede boligutgifter bestå i driftsutgifter i form av lys og brensel, forsikring og avgifter og vedlikehold.

Sammenlignet med 30-49-åringene har seniorene, og særlig de eldre seniorer, lave utgifter til husleie, renter og avdrag. For de eldre seniorer utgjør disse utgiftene om lag 1 000 kroner i måneden, for 50-66-åringene om lag 3 000 kroner, mens 30-49-åringene må ut med om lag 6 000 kroner i måneden.

Tabell 3.6. Boligøkonomi for seniorhusholdninger. 1987, 1995 og 2003

	1987	1995	2003
Årlige utgifter til husleie, renter og avdrag. 2003-kroner			
50-66 år	20 200	24 600	36 500
67-79 år	9 500	8 900	11 900
80 år og over	:	7 900	13 700
30-49 år	54 200	55 700	73 100
Årlige utgifter til husleie, renter og avdrag. 2003=100			
50-66 år	55	67	100
67-79 år	81	75	100
80 år og over	:	57	100
30-49 år	74	76	100
Årlig husleie for leiere. 2003=100¹			
50-66 år	62	105	100
67-79 år	44	54	100
80 år og over	:	45	100
30-49 år	56	88	100
Årlig utgift til renter og avdrag for eiere. 2003=100			
50-66 år	52	64	100
67-79 år	112	88	100
80 år og over	288	136	100
30-49 år	74	74	100
Andel eiere uten renter og avdrag			
50-66 år	48	54	50
67-79 år	69	82	86
80 år og over	80	86	94
30-49 år	13	15	12

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987 og 1995 og EU-SILC 2003.

Utgiftene til husleie, renter og avdrag har imidlertid steget kraftig, særlig fra 1995 til 2003. Tallene kan tyde på at økningen har vært noe sterkere for seniorene enn for 30-49-åringene. Hva ligger bak denne utviklingen? Det er viktig først å være oppmerksom på at denne utviklingen ikke nødvendigvis er en utvikling for den enkelte seniorhusholdning. Bak tallene for de tre årene ligger det forskjellige kohorter. De som var 67-79 år i 2003 var 51-63 år i 1987 og utgjorde altså det meste av gruppen 50-66 år. En årsak til økte utgifter er at boligene til seniorene har økt både i størrelse og standard.

Utgiftene til renter og avdrag har gått ned for de eldre seniorene. Det skyldes både at færre har boliglån og en gunstig renteutvikling. Utgiftene til renter og avdrag er svært små for de eldre seniorene, 2 000-4 000 kroner per år. For 50-66-åringene har imidlertid utgiftene til renter og avdrag blitt omtrent fordoblet, fra om lag 16 000 kroner per år i 1987 til 32 000 kroner i 2003. Dette til tross for en gunstig renteutvikling. Det skyldes ikke at flere har boliglån, men en sterk økning i boliglån for de husholdninger som har boliglån. Fra 1995 til 2003 økte gjennomsnittlig boliglån for 50-66-årige eiere med 75

prosent, sammenlignet med om lag 50 prosent for 30-49-åringene.

Tallene for husleie tyder på en sterk økning, og særlig etter 1995. Det er imidlertid få leiere blant de eldre og det er derfor en betydelig usikkerhet i tallene. Selv om det er få leiere blant seniorene, er utgiftene til husleie for leierne betydelig høyere enn utgiftene til renter og avdrag for eierne (for eksempel var gjennomsnittlig husleie for leiere og gjennomsnittlige renter og avdrag for eiere henholdsvis 28 000 og 4 500 kroner for 67-79-åringene i 2003). Husleiene veier derfor tyngre i de samlede utgifter til husleie, renter og avdrag enn andelen leiere tilsier.

Det er vanskelig å si hvilken rolle endringen i husleieloven i 2001 har hatt fordi vi ikke har tall for utviklingen i de enkelte husholdningers husleie. De eldre i 2003 bor til dels i andre boliger enn de eldre i 1995, og særlig i 1987.

Vi har sett at seniorene har relativt lave utgifter til husleie, renter og avdrag. De har imidlertid også lavere inntekt, særlig gjelder det de eldre seniorene. Det forhold at det er få leiere og at den overveiende del av eierne blant seniorene ikke har boliglån, tyder også på at utgiftene til husleie, renter og avdrag er svært skjevt fordelt. Faktisk har vel 60 prosent av de eldre seniorene og 40 prosent av 50-66-åringene ikke utgifter til husleie, renter og avdrag, sammenlignet med 8 prosent av 30-49-åringene. Det er derfor viktig å få frem både hvor belastende boligutgiftene er sett i forhold til inntekt, og ulikheter i denne belastningen.

Tabell 3.7 viser husholdningens utgifter til husleie, renter og avdrag sett i forhold til husholdningens inntekt etter skatt. Hvis husholdningen bruker mindre enn 10

prosent av inntekten etter skatt til husleie, renter og avdrag har de lav boutgiftsbelastning, hvis de bruker minst 25 prosent sier vi at belastningen er høy.

Siden en betydelig del av seniorene ikke hadde utgifter til husleie, renter og avdrag er det ikke overraskende at svært mange har lav boutgiftsbelastning, særlig blant de eldre seniorene. Blant 67-79-åringene og blant de eldste seniorene hadde henholdsvis 75 og 66 prosent lav boutgiftsbelastning. Blant 50-66-åringene gjaldt det om lag halvparten.

10-15 prosent av seniorene, minst for 67-79-åringene og mest for de eldste, hadde høy boutgiftsbelastning sammenlignet med 31 prosent av 30-49-åringene. At en såpass stor del av de eldste hadde høy boutgiftsbelastning har antakelig sammenheng med at en relativt stor del er enslige minstepensjonister med lav inntekt.

For de yngste og eldste seniorene har andelen med høy boutgiftsbelastning blitt omtrent fordoblet. I 1987 hadde om lag 7 prosent av 50-79-åringene høy boutgiftsbelastning, i 2003 gjaldt det 10-14 prosent. Dette samsvarer med den sterke økningen i utgifter til husleie, renter og avdrag for de yngste og eldste seniorene.

I beregningen av boutgiftsbelastning er det ikke tatt hensyn til bostøtte. Med unntak av 30-49-åringene og de yngste seniorene er andelen som mottok bostøtte om lag den samme som andelen med høy boutgiftsbelastning. En må derfor regne med at andelen med høy boutgiftsbelastning blant de eldre seniorene går ned dersom en tar hensyn til bostøtten.

Undersøkelsen inneholder også en subjektiv vurdering av "hvor tyngende boligutgif-

Tabell 3.7. Boutgiftsbelastning og bostøtte for seniorhusholdninger. 1987, 1995 og 2003

	1987	1995	2003
Andel husholdninger med høy boutgiftsbelastning			
50-66 år	7	13	14
67-79 år	8	8	10
80 år og over	:	11	17
30-49 år	23	27	31
Andel husholdninger med lav boutgiftsbelastning			
50-66 år	71	64	53
67-79 år	75	78	75
80 år og over	:	72	66
30-49 år	37	37	19
Andel husholdninger som mottar bostøtte			
50-66 år	3	1	3
67-79 år	9	6	8
80 år og over	:	9	18
30-49 år	2	3	2

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987, 1995 og EU-SILC 2003.

tene er". Det er de samlede boligutgifter som er vurdert, ikke bare husleie, renter og avdrag. Derfor vil en del av de som har lav boutgiftsbelastning likevel oppfatte boligutgiftene som tyngende. En må regne med at det særlig vil gjelde de med lave inntekter. Det er ikke klart om en i vurderingen av boligutgiftene skulle ta hensyn til bostøtte eller ikke. Tallene tyder imidlertid på at boligutgiftene stort sett er vurdert uten bostøtte, to av tre med bostøtte oppfatter boligutgiftene som tyngende.

I 2003 mente mellom to av tre og tre av fire seniorer at boligutgiftene ikke var tyngende i det hele tatt. Om lag 7 prosent oppfattet boligutgiftene som svært tyngende. Blant 30-49-åringene mente nesten seks av ti at boligutgiftene var tyngende, 11 prosent at de var svært tyngende. Andelen som oppfatter boligutgiftene som svært tyngende er noe lavere enn andelen som har høy boutgiftsbelastning. Det er kanskje litt overraskende at de eldste

Tabell 3.8. Subjektiv oppfatning av boligutgifter for seniorhusholdninger. 1987, 1995 og 2003. Prosent

	50-66 år	67-79 over	80 år	30-49 år
I alt	100	100	100	100
Oppfatter boutgiftene som				
Svært tyngende	8	6	7	11
Noe tyngende	28	26	18	46
Ikke tyngende	64	68	75	43

Kilde: EU-SILC 2003.

seniorene ikke oppfatter boligutgiftene som tyngende oftere enn de noe yngre seniorer, til tross for at andelen med høy boutgiftsbelastning er høyest blant de eldste og at en ville anta at driftsutgiftene ville være mest tyngende i denne gruppen.

Sammenfattende kan en si at seniorene i gjennomsnitt har relativt lave boligutgifter, og at den overveiende del av seniorene har svært lave boligutgifter. Det er få og stadig færre som er avhengig av utviklingen i leiemarkedet. Det samme gjelder avhengigheten av utviklingen i rentemarkedet. Det er imidlertid store ulikheter i boligutgiftene blant seniorene. Boligutgiftene har økt siden 1987 og det er blitt flere med høy boutgiftsbelastning. Det var i 2003 i overkant av 10 prosent av seniorene som slet med høye boligutgifter sett i forhold til inntekten. Tallene kan tyde på en betydelig økning i boliggjeld blant de yngste seniorene, og de vil da muligens gå inn i pensjonsalderen med en større gjeld enn dagens pensjonister.

3.5. Bomiljø

Tallene kan tyde på at seniorene tidligere var litt mer utsatt for støy og forurensninger fra veitrafikk enn 30-49-åringene. Forskjellene er små, men statistisk sikre. Om lag en av sju seniorer var utsatt for veitrafikkstøy inne i boligen, og om lag en av åtte for forurensninger fra veitrafikk.

Det er mulig at husholdningene til 30-49-åringer, som ofte er barnfamilier, prioriterte boliger i områder som er mer skjermet for trafikk enn det seniorenne gjorde.

Ti år senere er det ingen forskjeller mellom seniorenne og 30-49-åringer. For begge grupper er om lag en av åtte utsatt for veitrafikkstøy i boligen. For 50-79-åringer har det blitt færre som er utsatt for trafikkstøy, for de eldste er tallgrunnlaget for lite til at en kan påvise endringer.

En av de mer alvorlige virkninger av støy er virkningen på nattesøvn. I 2004 er det spurt om slike virkninger på nattesøvn, virkningen gjelder all støy, ikke bare veitrafikkstøy. Resultatene viser at det er færre blant seniorenne enn blant 30-49-åringene som får forstyrret nattesøvnen av støy. Det gjelder 4, 3 og 2 prosent av henholdsvis 50-66-åringer, 67-79-åringer og de eldste, sammenlignet med 6 prosent av 30-49-åringer.

Det er færre seniorer enn i befolkningen ellers som har bil. Det gjelder naturligvis særlig blant de eldste. Det skyldes både at

det er flere enslige kvinner blant seniorenne og at aldringsprosessen gjør det vanskeligere å kjøre bil. Det er også noe større andel av seniorenne som bor i distriktene enn i befolkningen ellers. Kollektivtransport blir derfor viktig for seniorenne.

I 2004 hadde seniorer litt dårligere tilgang til kollektivtransport enn 30-49-åringer. Nesten 60 prosent av 30-49-åringene hadde kollektivtransport med hyppige avganger innenfor en halv kilometer, mens dette gjaldt 53 prosent av 50-79-åringene og enda færre av de eldste. Dårligere tilgang til kollektivtransport blant seniorer består først og fremst i at det er flere som har kollektivtransport innenfor en halv kilometer, men med mindre hyppige avganger. Det gjelder vel en av fire 50-79-åringer sammenlignet med en av fem 30-49-åringer. I alle aldersgrupper er det om lag 10 prosent som har mer enn 500 m til kollektivtransport samtidig med at det er avganger annenhver time eller sjeldnere. Seniorbefolkningen er altså fordelt på en måte i forhold til kollektivtilbudet som ikke kompenseres for deres handikap i forhold til andre transportalternativer (mindre

Tabell 3.9. Bomiljø for seniorer. 1987, 1995, 2001 og 2004. Prosent

	1987	1995	2001	2004
Bor i bolig som er utsatt for støy fra veitrafikk				
50-66 år	13	16	11	12
67-79 år	18	14	13	11
80 år og over	11	14	9	15
30-49 år	11	12	12	12
Bor i bolig som er utsatt for støv, lukt, eksos fra veitrafikk				
50-66 år	13	11	9	:
67-79 år	18	12	8	:
80 år og over	11	16	4	:
30-49 år	10	10	8	:

Kilde: Levekårsundersøkelse 1987, 1995 og 2001 og EU-SILC 2004.

Tabell 3.10. Seniorer etter avstand til og avgangshyppighet av kollektivtransport. 2004. Prosent

	50-66 år	67-79 over	80 år	30-49 år
I alt	100	100	100	100
Avganger minst hver time				
0-500 m	53	53	44	59
501-999 m	7	7	5	8
1 000 m eller mer	4	4	5	4
Avganger annen hver time eller sjeldnere				
0-500 m	25	27	36	20
501-999 m	5	4	8	4
1 000 m eller mer	6	6	2	5

Kilde: EU-SILC 2004.

Tabell 3.11. Vold og utrygghet i nærmiljøet for seniorer. 1987, 1995, 2001 og 2004. Prosent

	Menn				Kvinner			
	1987	1995	2001	2004	1987	1995	2001	2004
Utsatt for vold								
50-66 år	3	4	2	4	2	2	4	1
67-79 år	2	1	2	1	4	1	1	1
80 år og over	1	2	0	0	1	2	5	0
30-49 år	5	4	4	4	5	5	7	5
Urolig for vold på bostedet								
50-66 år	3	3	4	3	15	16	8	10
67-79 år	3	5	2	3	24	23	15	17
80 år og over	8	5	0	0	15	22	17	14
30-49 år	2	3	3	3	12	12	12	11

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1987, 1995 og 2001.

tilgang til bil), og (må en anta) litt større avstander til ulike servicetilbud fordi en større andel bor i spredtbygde strøk.

3.5. Vold og utrygghet i nærmiljøet

Seniorene er mindre utsatt for vold enn 30-49-åringene og særlig i forhold til de yngste. Det er stort sett bare 1-2 prosent av seniorene som har vært utsatt for vold eller trusler om vold i løpet av de siste 12 måneder. Det gjelder både menn og kvinner. Blant 30-49-åringene var om lag 5 prosent utsatt for dette siste året. Dette har naturligvis sammenheng med at eldre sjeldnere utsetter seg for risiko. Blant yngre er det en del som arbeider i yrker der det er en viss risiko for å bli utsatt for vold eller trusler. Det er også mer vanlig blant yngre å delta i fritidsaktiviteter der det er økt risiko for å bli utsatt for vold eller trusler.

Verken for seniorene samlet eller for de ulike grupper av seniorer er det ikke mulig å påvise noen endringer i utsatthet for vold og trusler.

Selv om seniorene er lite utsatt for vold, er de engstelige for å bli utsatt for vold når de går ut alene der de bor. Dette gjelder særlig kvinner. For menn er det ikke stor forskjell på utsatthet for vold og

engstelsen for vold. Menn i alderen 30-49 år er mindre engstelige enn de er utsatt. Dette har antakelig sammenheng med at bare en mindre del av voldsepisodene skjer på bostedet, de fleste skjer andre steder, enten i forbindelse med arbeidet eller andre steder på fritiden.

Om lag en av åtte kvinner over 50 år var svært eller noe engstelig for å gå ut alene på stedet der de bor i 2001. Kvinner over 66 år var i alle de tre årene mer engstelige enn kvinner i alderen 50-66 år. At kvinner er mye mindre utsatt for vold og trusler enn de er engstelige betyr ikke nødvendigvis at engstelsen er lite realistisk. Eldre kvinner utsetter seg antakelig i liten grad for risikofylte situasjoner, og engstelsen kan i seg selv være et problem hvis den fører til redusert aktivitet eller begrenser handlefriheten.

For menn kan vi stort sett ikke påvise endringer i engstelsen for å bli utsatt for vold. Muligens med et unntak for de eldste menn der tallene tyder på en nedgang. For kvinner i alderen 50-79 år er det imidlertid klart færre som var engstelige i 2001 enn i 1987 og 1995. Det forhold at kvinner i alderen 67-79 år i 2001 som stort sett tilhører samme alderskohorter som kvinner i alderen 50-66 år i

1987 har samme andel som er engstelige for å bli utsatt for vold, kan tolkes slik at engstelse i noen grad er et kohortfenomen. Datagrunnlaget er imidlertid ikke tilstrekkelig for å si noe mer sikkert om dette.

Odd Vaage

4. Tidsbruk og aktiviteter

4.1. Tidsbruk – hovedaktiviteter

I dette kapittelet skal vi se nærmere på de eldre aktiviteter i det daglige; hva de generelt bruker tiden til. Deretter skal vi se mer spesielt om deres mediebruk, kulturbruk og aktivitet i idrett og friluftsliv. Dessuten skal vi se litt på hvordan de opplever tidsbruken sin.

Eldre bruker mindre tid til inntektsarbeid og har mer fritid enn yngre

Tidsbruksundersøkelsen 2000 viser at eldre i alderen 67-79 år bruker svært liten tid til inntektsarbeid i forhold til yngre aldersgrupper. Til gjengjeld bruker de mer tid på fritidsaktiviteter. De bruker også mer tid på husholdsarbeid enn yngre og mer tid til personlige behov, slik som måltider, søvn og personlig pleie og av- og påkledning. I forhold til aldersgruppen 30-49 år bruker også gruppen 50-66 år mindre til arbeid og mer til personlige behov og fritidsaktiviteter. 30-49-åringene bruker i gjennomsnitt, fridager, ferier og helgedager medregnet, omtrent 4 og en halv time til inntektsarbeid per dag. 50-66-åringene bruker ca. en time mindre, og 67-79-åringene bruker nesten ingenting i forhold, bare omtrent 20 minutter. Forklaringen på disse store forskjellene er i første rekke at de aller fleste i alderen 67 år og eldre er utenfor yrkeslivet som alderspensjonister og at det også er mange som har trukket

seg tilbake fra arbeidslivet i gruppen 50-66 år, særlig de eldre i denne gruppen.

Den korte tiden til inntektsarbeid frigjør tid til andre aktiviteter i løpet av dagen. 67-79-åringene bruker i gjennomsnitt godt over åtte timer til fritidsaktiviteter, som er to og en halv time mer enn 30-49-åringene bruker. 50-66-åringene bruker omtrent seks og tre kvart timer til slike aktiviteter, som er en time mer enn 30-49-åringene.

67-79-åringene bruker i overkant av fire timer til husholdsarbeid, som er en god halvtime mer enn de yngre aldersgruppene. Man skulle kanskje tro at de hadde mindre behov for arbeid i hjemmet enn de yngre, siden de i liten grad har små barn å ta seg av og husholdningene stort sett er små. Årsaken ligger nok i at de har bedre tid til slike aktiviteter og kan

Tabell 4.1. Tid brukt til ulike aktiviteter en gjennomsnittsdag, etter aldersgruppe. 2000. Timer og minutter

	49 år	50-66 år	67-79 år
I alt	24,00	24,00	24,00
Inntektsgivende arbeid,			
arbeidsreiser	4,38	3,40	0,21
Husholdsarbeid	3,37	3,24	4,08
Utdanning	0,11	0,03	0,01
Personlige behov	9,44	10,00	11,09
Fritid	5,43	6,44	8,12
Annet, uoppgitt	0,04	0,06	0,08

Datagrunnlaget

I **tidsbruksundersøkelsene** fører deltakerne dagbok over alle sine gjøremål i løpet av to døgn. I dagboka noterer de hovedaktivitet og biaktivitet med ti minutters intervaller. I dette kapittelet ser vi bare på hovedaktiviteter. Utvalget av personer blir fordelt over hele året og på alle dager i uka, slik at sesongvariasjoner i aktiviteten og ulikhet i tidsbruk på hverdager og helligdager skal dekkes. Statistisk sentralbyrås tidsbruksundersøkelser er gjennomført i 1971, 1980, 1990 og 2000. Nettoutvalget er på om lag 3 500 personer. I de to første undersøkelsene var utvalget avgrenset oppover til 74 år, i de to siste til 79 år. Det finnes dermed ingen opplysninger om eldre som er 80 år eller over. Ved sammenlikning over tid har vi brukt opplysninger om eldre 67-74 år. Når vi bare ser på 2000-tall, gjelder opplysningene om eldre gruppen 67-79 år. For en oversikt over undersøkelsene, se publikasjonen «Til alle døgnets tider» (Vaage 2002).

Mediebruksundersøkelsene er årlige intervjuundersøkelser gjennomført blant et landsdekkende utvalg på ca. 1 800 personer i alderen 9 til 79 år. Målet er å gi tall om befolkningens tilgang til og daglige bruk av massemediene. Intervjuene er fordelt på alle ukedager og på fire perioder av året og dekker månedene mars, juni, september og desember. Svarene i undersøkelsen gir dermed et bilde av daglig mediebruk i gjennomsnitt over året.

utføre dem i et roligere tempo. Når vi ser at de i tillegg bruker mer enn en time mer til personlige behov, ligger nok forklaringen i samme gate: De kan ligge lenger i senga og kan sitte lenger ved spisebordet uten at det går utover viktige gjøremål.

Mindre husholdsarbeid, mer fritid

Blant 50-66-åringene har det vært liten endring i tiden til inntektsgivende arbeid de siste 30 årene. Blant 67-74-åringene har det derimot vært en betydelig nedgang. I 2000 brukte denne gruppen bare

omtrent 20 prosent av den tiden de brukte i 1971 til inntektsarbeid.

For 50-66-åringene har tiden til husholdsarbeid sunket med 50 minutter, mens den har holdt seg på samme nivå blant 67-79-åringene. For begge aldersgruppene har tiden til personlige behov sunket med om lag en halv time. Endringene i tidsbruken har ført til at tid til fritidsaktiviteter har økt, for middelaldrende med godt over halvannen time og for eldre med mer enn to timer. Disse endringene de siste 30 årene er en generell tendens i befolkningen som helhet. Husholdarbeidet er blitt nedprioritert. Det samme gjelder personlige behov, for eksempel måltider. Tiden som brukes på fritidsaktiviteter har dermed økt.

Blant 67-74-åringene var det ikke så store forskjeller i tidsbruken mellom menn og kvinner i 2000. Mennene brukte om lag en halv time mer enn kvinnene til inntektsarbeid og en halv time mer til fritidsaktiviteter. Til gjengjeld brukte kvinnene omtrent tre kvarter mer til husholdsarbeid enn mennene og et kvarter mer til personlige behov.

Tabell 4.2. Tid brukt til ulike aktiviteter en gjennomsnittsdag, etter aldersgruppe. 1971 og 2000. Timer og minutter

	50-66 år		67-74 år	
	1971	2000	1971	2000
I alt	24,00	24,00	24,00	24,00
Inntektsgivende arbeid, arbeidsreiser	3,42	3,40	1,49	0,29
Husholdsarbeid	4,14	3,24	4,09	4,10
Utdanning	0,02	0,03	0,00	0,00
Personlige behov ..	10,36	10,00	11,39	10,59
Fritid	5,03	6,44	5,55	8,14
Annet, uoppgitt ...	0,22	0,06	0,29	0,08

Tabell 4.3. Menns og kvinners tidsbruk, etter aldersgruppe. 1971 og 2000. Timer og minutter

	50-66 år				67-74 år			
	1971		2000		1971		2000	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
I alt	24,00	24,00	24,00	24,00	24,00	24,00	24,00	24,00
Inntektsgivende arbeid .	5,38	1,57	4,15	3,02	3,03	0,43	0,47	0,13
Husholdsarbeid	2,21	5,58	2,55	3,57	2,33	5,34	3,44	4,32
Personlige behov	10,31	10,40	9,52	10,09	11,41	11,38	10,48	11,08
Fritid	5,04	5,03	6,47	6,40	6,13	5,37	8,31	8,00
Annet	0,22	0,22	0,04	0,07	0,30	0,27	0,09	0,07

4.2. Arbeid

Eldre menn har mindre inntektsarbeid

I aldersgruppen 67-74 år har endringene i tidsbruken fra 1971 til 2000 vært betydelige. Eldre menn var mer i arbeidslivet i 1971. I hvert fall har deres tid til inntektsarbeid sunket fra tre timer og ned til tre kvarter. For kvinnenes del har endringen vært mindre, i og med at de også i 1971 i liten grad var ute i arbeidslivet i den alderen.

Det har blitt likere fordeling av husholdsarbeidet mellom menn og kvinner i denne aldersgruppen i løpet av disse årene. Mens kvinner brukte tre timer mer enn menn på slikt arbeid i 1971, var forskjellen på litt over tre kvarter i 2000. Årsaken er at menns husholdsarbeid har økt med godt over en time i denne perioden, mens kvinners har kuttet ned omtrent en time. Denne endringen mellom kjønnene i husholdsarbeidet er ikke forbeholdt de eldre, men er en tendens som vi finner i befolkningen generelt.

Disse endringene i betalt og ubetalt arbeidstid og at tiden til personlig behov i tillegg har sunket med en time for kvinnene og en halv time for mennene, har ført til en betydelig økning i tiden til fritidsaktiviteter for begge kjønn blant 67-74-åringene. For både menn og kvinner har

fritiden økt med om lag to timer og et kvarter fra 1971 til 2000.

I aldersgruppen 50-66 år gikk skillet for tidsbruken mellom kjønnene i 2000 på ulike typer arbeid. Menn brukte noe over en time mer enn kvinner på inntektsarbeid. Kvinnene brukte til gjengjeld en time mer enn mennene på husholdsarbeid. Verken for tiden til personlige behov eller for fritid var det store forskjeller i tidsbruken mellom kjønnene i denne aldersgruppen.

Mer inntektsarbeid for kvinner og mindre for menn blant middelaldrende

Fra 1971 til 2000 har det vært betydelige endringer i tidsbruken blant 50-66-åringene. Mens mennene har hatt en nedgang i tiden til inntektsarbeid på nesten en og en halv time, har kvinnene hatt en økning på mer enn en time. For mennenes del skyldes denne endringen helst at færre av dem var i arbeid i 2000 enn 30 år tidligere. For kvinnene er det motsatt; flere av dem er i arbeid. Dessuten er arbeidsdagen blitt noe lengre, ved at flere jobber heltid.

Ellers finner vi utviklingstrekk i denne gruppen som vi finner blant 67-74-åringene: For menn har husholdsarbeidet økt med en halv time, mens det har sunket med to timer for kvinner. For begge kjønn har tiden til personlige behov sunket med

om lag en halv time. Fritiden har økt med omtrent en time og tre kvarter for begge kjønn.

Hovedtendensen for både middelaldrende og eldre er at de bruker mindre tid på arbeid totalt, det vil si når inntekts- og husholdsarbeid legges sammen. For eldre kvinner har tiden til det totale arbeidet sunket med en og en halv time. For menn i samme aldersgruppe og for begge kjønn i gruppen 50-66 år har det totale arbeidet sunket med rundt en time. Når tiden til personlige behov også har sunket en del, blir resultatet betydelig mer fritid for både menn og kvinner i begge aldersgrupper.

En av tjue eldre i inntektsarbeid

Ifølge Mediebruksundersøkelsen 2003 var det bare fem prosent i aldersgruppen 67-79 år som var i inntektsgivende arbeid dette året, det vil si at de vanligvis arbeidet minst en time per uke. Blant mennene var det ti prosent, blant kvinnene var det svært få. I aldersgruppen 50-66 år var det 71 prosent som var i inntektsarbeid, 76 prosent av mennene og 66 prosent av kvinnene. Det går tydelig fram av disse tallene at denne gruppen har begynt å trappe ned yrkesaktiviteten. I aldersgruppen 30-49 år var nemlig 91 prosent i inntektsarbeid, 94 prosent av mennene og 88 prosent av kvinnene.

Tabell 4.4. Tid brukt til husholdsarbeid i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 2000. Timer og minutter

	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Husholdsarbeid i alt ...	3,37	3,24	4,08
Husarbeid	1,28	1,41	2,10
Vedlikeholdsarbeid	0,27	0,35	0,39
Omsorgsarbeid	0,46	0,14	0,17
Kjøp av varer og tjenester	0,23	0,24	0,27
Annet husholdsarbeid	0,12	0,13	0,16
Reiser i samband med husholdsarbeid	0,21	0,18	0,19

Tabell 4.5. Tid brukt til husholdsarbeid blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 2000. Timer og minutter

	50-66 år		67-79 år	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Husholdsarbeid i alt	2,55	3,57	3,44	4,32
Husarbeid	0,59	2,26	1,17	2,45
Vedlikeholdsarbeid ..	0,48	0,20	0,53	0,28
Omsorgsarbeid	0,15	0,13	0,17	0,22
Kjøp av varer og tjenester	0,21	0,26	0,31	0,28
Annet husholdsarbeid	0,13	0,14	0,20	0,14
Reiser i samband med husholdsarbeid	0,19	0,18	0,25	0,16

Tid til husarbeid øker med alderen

Husholdsarbeid omfatter ikke bare vanlig husarbeid, men også vedlikeholdsarbeid med hus, hage og eiendeler, omsorgsarbeid, innkjøp og reiser i forbindelse med husholdsarbeid. Når eldre 67-79 år bruker mer tid enn gruppen 50-66 år, skyldes dette i første rekke at de bruker mer tid på husarbeid, som matlaging, rengjøring, oppvask og klesvask. Tiden til aktiviteter som vedlikehold, omsorg og innkjøp er ikke så forskjellig. Ser vi disse to gruppene i forhold til 30-49-åringene, er forskjellen at de eldre bruker mer tid til hus- og vedlikeholdsarbeid, og mindre tid til omsorgsarbeid. De har mer tid til å stelle i og rundt huset, men har lite ansvar for mindreårige barn. Tid til innkjøp og reising knyttet til husholdsarbeid er nokså jevnt fordelt mellom de tre aldersgruppene.

Eldre kvinner bruker mest tid til husarbeid

Blant både middelaldrende og eldre bruker kvinner betydelig mer tid på husarbeid enn menn. Mennene bruker til gjengjeld noe mer tid på vedlikeholdsarbeid, men det veier ikke opp for kvinnes husarbeid. Mellom både aldersgrupper og kjønn er det nokså jevnt i

tidsbruken for omsorgsarbeid, kjøp av varer og tjenester og annet husholdsarbeid. Det er heller ikke spesielt store variasjoner mellom gruppene for reiser i samband med husholdsarbeid. I sum fører dette til at kvinner bruker mer tid enn menn til husholdsarbeid i begge aldersgrupper. Eldre, både kvinner og menn, bruker mer tid enn middelaldrende kvinner og menn på både husarbeid og vedlikeholdsarbeid. Den vesentligste forklaringen på dette er, som vi allerede har vist, at de i liten grad er engasjert i inntektsgivende arbeid og derfor kan vie mer tid til det som har med ubetalt arbeid knyttet til husholdet.

En time mindre husarbeid på 30 år

For både middelaldrende og eldre har tiden til husarbeid sunket med rundt en time fra 1971 til 2000. Kjøp av varer og tjenester og vedlikeholdsarbeid har derimot økt noe for begge aldersgrupper. Det samme gjelder reiser i samband med husholdsarbeid. Utviklingstendensene for disse aldersgruppene er stort sett de samme som for befolkningen generelt. At 67-74-åringene har økt tiden til vedlikeholdsarbeid kan være et resultat av at menn i denne aldersgruppen i mindre grad er i inntektsgivende arbeid og kompenseres for dette med mer arbeid på hus og utstyr.

Tabell 4.6. Tid brukt til husholdsarbeid i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag, 1971 og 2000. Timer og minutter

	50-66 år		67-79 år	
	1971	2000	1971	2000
Husholdsarbeid i alt ..	4,14	3,24	4,09	4,10
Husarbeid	2,46	1,41	2,56	2,05
Vedlikeholdsarbeid	0,31	0,35	0,26	0,39
Omsorgsarbeid	0,13	0,14	0,08	0,19
Kjøp av varer og tjenester	0,19	0,24	0,19	0,29
Annet husholdsarbeid ..	0,11	0,13	0,09	0,17
Reiser i samband med husholdsarbeid	0,14	0,18	0,12	0,20

4.3. Personlige behov

De eldre bruker mest tid på både søvn og måltider

Som tidligere påpekt bruker aldersgruppen 67-69 år mer tid til personlige behov enn de som er yngre. Dette gjelder alle aktivitetene på dette området. Nattesøvn er jevnt fordelt mellom aldersgruppene 30-49 år og 50-66 år. 67-79-åringene sover 20 minutter mer enn dem. Annen personlig pleie øker med alderen. Dette omfatter blant annet av- og påkledning og personlig hygiene. De eldre bruker en halv time mer enn de middelaldrende på dette. Tiden til måltider øker også jo eldre man er. 67-79-åringene bruker nesten en halv time mer på måltider enn personer i aldersgruppen 30-49 år. At eldre bruker mer tid på slike aktiviteter enn yngre, må vi se i sammenheng med at de har mer disponibel tid til slike aktiviteter. De er i liten grad i inntektsarbeid og derfor sannsynligvis ikke så opphengt i klokka som yngre personer er.

Eldre kvinner sover mest

Kvinner i aldersgruppen 67-79 år sover nesten en halv time mer enn både menn i samme aldersgruppe og menn og kvinner i aldersgruppen 50-66 år. Både menn og kvinner i aldersgruppen 67-79 år bruker mer tid til annen personlig pleie enn samme kjønn blant 50-66-åringene. Blant de middelaldrende bruker kvinner noe mer tid til annen personlig pleie enn

Tabell 4.7. Tid brukt til personlige behov i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag, 2000. Alder 30-79 år. Timer og minutter

	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Personlige behov i alt .	9,44	10,00	11,09
Nattesøvn	7,50	7,50	8,11
Annen personlig pleie	0,52	1,00	1,30
Måltider	1,01	1,10	1,27

Tabell 4.8. Tid brukt til personlige behov i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. Alder 50-79 år. 2000. Timer og minutter

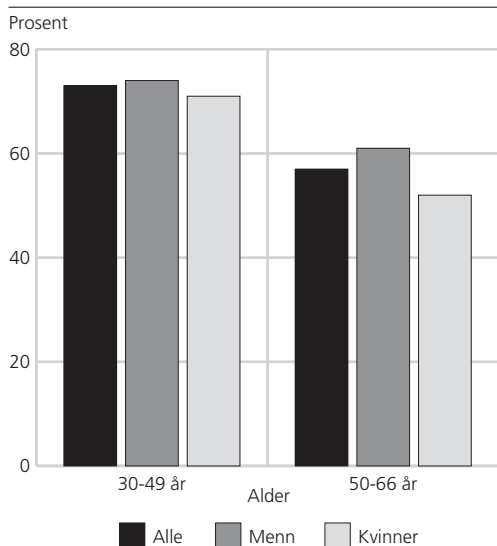
	50-66 år		67-79 år	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Personlige behov i alt	9,52	10,09	10,48	11,08
Nattesøvn	7,45	7,55	7,55	8,21
Annen personlig pleie ..	0,55	1,06	1,29	1,22
Måltider	1,12	1,08	1,25	1,25

menn. Det gjelder ikke for de eldre. Blant de eldre bruker både menn og kvinner mer tid til måltider enn blant de middelaldrende. I begge aldersgruppene bruker begge kjønn omtrent like mye tid på måltider.

Liten endring i nattesøvn på 30 år

Både blant 50-66-åringene og 67-74-åringene har det vært liten endring i tiden til nattesøvn mellom 1971 og 2000. Tiden til både annen personlig pleie og måltider

Figur 4.1. Andel som har gått på kurs siste to år, etter kjønn og alder. Alder 30-66 år. 2000. Prosent

Kilde: Tidsbruksundersøkelsen 2000, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 4.9. Tid brukt til personlige behov i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 1971 og 2000. Timer og minutter

	50-66 år		67-79 år	
	1971	2000	1971	2000
Personlige behov i alt	10,36	10,00	11,39	11,09
Nattesøvn	7,43	7,50	8,16	8,09
Annen personlig pleie ..	1,26	1,00	1,44	1,25
Måltider	1,27	1,10	1,40	1,25

har sunket for begge aldersgruppene. Til sammen resulterer dette i at personlig behov totalt har sunket med omtrent en halv time.

4.4. Utdanning og kurs

Tidsbruksundersøkelsens målinger av tid som brukes til utdanning viser at middelaldrende og eldre bruker svært liten tid til formell utdanning. I Tidsbruksundersøkelsen 2000 ble det stilt noen tillegsspørsmål om kursaktiviteter mer generelt. De ble bare stilt til personer under 67 år, så vi har derfor ingen tall for den eldste aldersgruppen.

57 prosent på kurs siste to år blant middelaldrende

Spørsmålet som ble stilt var om man hadde gått på noen form for kurs siste to år. Her skulle man ta med både hobbypregete kurs og ulike etterutdanningstilbud, men ikke kurs som er en del av ordinær utdanning eller skolegang. I aldersgruppen 50-66 år var det 57 prosent som hadde deltatt på noe slikt kurs siste to år. Menn var mest aktive med 61 prosent. Blant kvinnene var andelen 52 prosent. I aldersgruppen 30-49 år var andelen aktive høyere. Totalt var det 73 prosent som hadde deltatt på kurs siste to år. Her var ikke forskjellen mellom kjønnene så stor: 74 prosent blant menn og 71 prosent blant kvinner.

Tabell 4.10. Hvem arrangerte kurset/det kurset med lengst varighet, etter kjønn og aldersgruppe. 2000. Prosent

	30-49 år			50-66 år		
	Alle	Menn	Kvinner	Alle	Menn	Kvinner
Arbeidsgiver/i regi av jobben	55	59	50	55	59	49
En organisasjon/-forening ..	19	18	20	20	18	22
Andre	26	23	29	25	22	29
Antall svar	933	469	464	483	271	212

De som hadde deltatt på kurs siste to år ble spurt om hvem som arrangerte kurset eller det kurset som hadde lengst varighet. Både for aldersgruppen 50-66 år og 30-49 år var det arbeidsgiver eller arbeidsplassen som var arrangør i flertallet av tilfellene. For begge aldersgruppene var andelen 55 prosent. Dette gjaldt begge kjønn, men i størst grad for menn. I begge aldersgruppene og for begge kjønn hadde en organisasjon eller forening ansvaret for om lag 20 prosent av kursene. Omtrent 25 prosent av kursene hadde andre ansvar for; i noe større grad for kvinner enn for menn.

4.5. Fritid

Mer enn åtte timers fritid

Aldersgruppen 67-79 år har mer enn åtte timer fritid en gjennomsnittsdag. Av denne tiden blir om lag to og en halv time brukt til fjernsynsseing. Sosialt samvær utgjør om lag en time og tre kvarter. Dette kan være besøk eller samtaler med andre. Også telefonsamtaler inngår. De bruker noe over en time på å lese publikasjoner som aviser, ukeblader og bøker. En halv time går med til idrett og friluftsliv. Noe mindre tid går med til reising knyttet til fritid. Om lag en time

Tabell 4.11. Tid brukt til fritidsaktiviteter i ulike aldersgrupper en gjennomsnittsdag. 2000. Timer og minutter

	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Fritid i alt	5,43	6,44	8,12
Fjernsynsseing	1,38	2,04	2,31
Sosialt samvær	1,42	1,36	1,46
Lesing	0,30	0,50	1,11
Idrett og friluftsliv	0,28	0,34	0,29
Reiser i samband med fritid	0,30	0,30	0,24
Underholdning	0,13	0,09	0,04
Annen fritid	0,42	1,00	1,46

og ett kvarter brukes til aktiviteter som hobbyer, foreningsliv, gudstjenester og lignende.

Aldersgruppen 50-66 år har mindre fritid og bruker dermed mindre tid enn de eldre på de fleste fritidsaktiviteter. Unntakene er idrett og friluftsliv og reiser i samband med fritid. En sammenligning med aldersgruppen 30-49 år viser at de to eldre gruppene ser mer på fjernsyn per dag enn de yngre. De leser også mer og de bruker mer tid på hobbyer, foreningsliv og lignende. Relativt sett bruker alle tre gruppene om lag like mye tid på sosialt samvær, idrett og friluftsliv og reising knyttet til fritid.

Som nevnt har utviklingen de siste 30 årene gitt eldre mer fritid. Den økte fritiden brukes i første rekke til å ser mer på fjernsyn. Mellom 1971 og 2000 har

Tabell 4.12. Endring i tid (minutter) brukt til utvalgte fritidsaktiviteter for menn og kvinner 67-74 år fra 1971 til 2000. Minutter

	Begge kjønn	Menn	Kvinner
Fjernsynsseing	+67	+81	+55
Idrett og friluftsliv	+14	+11	+15
Sosialt samvær	+18	+16	+19
Lesing	+5	-10	+19
Annen fritid	+15	+15	+16
Reiser i forbindelse med fritid	+18	+24	+12

Tabell 4.13. Endring i tid (minutter) brukt til utvalgte fritidsaktiviteter for menn og kvinner 50-66 år fra 1971 til 2000. Minutter

	Begge kjønn	Menn	Kvinner
Fjernsynsseing	60	61	57
Idrett og friluftsliv	9	9	7
Sosialt samvær	4	13	-2
Lesing	4	-5	8
Annen fritid	5	3	9
Reiser i forbindelse med fritid	11	14	7

fjernsynsseingen økt med noe mer enn en time. Økningen har vært større for menn enn for kvinner.

Ellers har det vært om lag ett kvarters økning for idrett og friluftsliv, for sosialt samvær, for annen fritid og for reiser i forbindelse med fritid. For det siste gjelder økningen i særlig grad for menn.

Siden økningen i fritid ikke har vært så stor for 50-66-åringene, har heller ikke endringen vært så stor for de enkelte fritidsaktivitetene i denne aldersgruppen. Likevel har økningen i fjernsynsseing vært omtrent like stor mellom 1971 og 2000 for denne gruppen som for de eldre, altså rundt en time. Økningen i sosialt samvær og i reising i forbindelse med fritid gjelder i første rekke menn. Til tross for en liten økning i lesing for gruppen

generelt, så gjelder dette bare kvinner. For mennenes del har det vært en liten nedgang i lesing av trykte publikasjoner fra 1971 til 2000.

Kvinner mest aktive i pensjonistforeninger

Tidsbruksundersøkelsene fanger i første rekke opp aktiviteter som mange gjør ofte, det vil si daglige gjøremål. De gir derfor dårlig informasjon om aktiviteter som man gjør sjelden, for eksempel organisasjonsaktiviteter. I intervjudelen av 2000-undersøkelsen ble det likevel stilt spørsmål om deltakelse i blant annet pensjonistforeninger. 27 prosent i aldersgruppen 67-79 år svarte at de var medlem av pensjonistforening eller lignende. Blant menn var andelen 24 prosent og blant kvinner 31 prosent. 18 prosent av medlemmene svarte at de var svært aktive medlemmer og 19 prosent hadde tillitsverv. Blant mennene var det 16 prosent som var svært aktive og 13 prosent hadde tillitsverv. Blant kvinnene var disse andelen henholdsvis 20 og 25 prosent.

4.6. Ferie

I de årlige ferieundersøkelsene måles blant annet andel av befolkningen i alderen 16-79 år som er på ferietur siste 12 måneder, og hvor mange turer man har i

Tabell 4.14. Antall ferieturer (fire overnattinger eller mer) siste 12 måneder, etter aldersgruppe og kjønn. 2003

	30-49 år			50-66 år			67-79 år		
	Alle	Menn	Kvinner	Alle	Menn	Kvinner	Alle	Menn	Kvinner
Totalt	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ingen ferietur	17	22	12	23	25	21	43	35	49
En ferietur	36	36	36	35	37	33	26	31	23
To ferieturer	22	19	25	18	18	19	15	14	15
Tre ferieturer eller flere	25	23	27	24	21	27	16	20	13
Gjennomsnittlig antall ferieturer ..	1,8	1,6	1,9	1,7	1,5	1,8	1,2	1,5	1,0
Antall svar	538	270	268	310	160	150	144	65	79

løpet av denne perioden. En ferietur omfatter opphold utenfor helårsboligen med ferieformål som inkluderer minst fire overnattinger.

57 prosent på ferie siste 12 måneder blant eldre

I 2003 var det i aldersgruppen 67-79 år 57 prosent som hadde vært på ferie siste 12 måneder. 43 prosent hadde altså ikke vært på ferie i denne perioden. I aldersgruppen 50-66 år var det 75 prosent som hadde vært på ferie. I denne gruppen hadde da 25 prosent ikke vært på ferie siste 12 måneder. Blant 30-49-åringene hadde 83 prosent vært på ferie, 17 prosent hadde ikke det. Vi ser altså at ferieaktiviteten synker noe med alderen. Det finner vi også når vi ser på gjennomsnittlig antall ferieturer. 67-79-åringen hadde i gjennomsnitt 1,2 ferieturer siste 12 måneder, 50-66-åringene hadde 1,7 turer og 30-49-åringene hadde 1,8 turer.

I motsetning til blant de lavere aldersgruppene er det i aldersgruppen 67-79 år mest kvinner som ikke har vært på ferietur siste 12 måneder. Blant kvinnene er andelen 49 prosent, mens den blant mennene er 35 prosent. Den samme tendensen finner vi for gjennomsnittlig antall ferieturer. Mens kvinner har høyere gjennomsnitt både i aldersgruppen 30-49 år og 50-66 år, er det menn som har det høyeste gjennomsnittet i aldersgruppen 67-79 år.

Man skulle kanskje tro at 67-79-åringene, som i temmelig stor grad er pensjonister, reiser på mange ferieturer i løpet av et år. Tallene viser at det i aldersgruppen 67-79 år er 16 prosent som har vært på tre eller flere ferieturer siste 12 måneder. Andelen blant 50-66-åringene er på 24 prosent, som er omtrent på nivå med 30-49-åringene.

Tabell 4.15. Antall ferieturer (fire overnattinger eller mer) siste 12 måneder, etter aldersgruppe. 1991 og 2003. Prosent

	45-66 år		67-79 år	
	1991	2003	1991	2003
Totalt	100	100	100	100
Ingen ferietur	26	21	44	43
En ferietur	40	36	31	26
To ferieturer	19	20	13	15
Tre ferieturer eller flere	14	24	12	16
Antall svar	548	438	269	144

Fra 1991 til 2003 har det vært en liten økning i andelen som reiser på ferietur i aldersgruppen 45-66 år. (Her brukes gruppen 45-66 år fordi 50-66 år ikke er tilgjengelig.) Særlig er det en større andel som reiser på mange ferieturer i løpet av året. I gruppen 67-79 år har det ikke vært tilsvarende økning, men også blant dem har det vært en liten tendens til at det er en større andel som reiser på flere ferieturer per år.

4.7. Fysisk aktivitet

En av tre eldre trener aldri

I Levekårsundersøkelsen 2001 ble det stilt spørsmål om fysiske aktiviteter i aldersgruppen 16-79 år. Ifølge svarene på disse spørsmålene synker nordmenns fysiske aktivitet med alderen. 12 prosent av 30-49-åringene driver aldri med noen form

Tabell 4.16. Hvor ofte man driver med fysisk aktivitet for å trene eller mosjonere, etter aldersgruppe. Prosent

	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Aldri	12	17	32
Sjeldnere enn hver måned	9	7	7
1-2 ganger i måneden	12	10	4
1 gang i uka	19	17	15
2 ganger i uka	24	20	11
3-4 ganger i uka	16	17	15
Omtrent daglig	8	13	16
Antall svar	804	473	216

for trening eller mosjonering. I aldersgruppen 50-66 år er andelen passive 17 prosent. I aldersgruppen 67-79 år er det hele 32 prosent som aldri trener eller mosjonerer.

Ser vi på dem som trener minst to ganger i uka er forskjellen ikke så stor. Her er det 48 prosent i aldersgruppen 30-49 år, 50 prosent i aldersgruppen 50-66 år og 42 prosent i aldersgruppen 67-79 år. Går vi videre og ser på dem som omtrent trener daglig, er det eldregruppen som er størst. Mens 16 prosent av 67-79-åringene trener omtrent daglig, er andelen bare 8 prosent i aldersgruppen 30-49 år, altså det halve. Disse tallene forteller oss at det er en temmelig stor gruppe eldre som ikke er aktive mosjonister i det hele tatt. Samtidig er det en stor gruppe som er svært aktive. Det er derfor i denne aldersgruppen vi finner den største spredningen i mosjonsaktivitet.

Kvinner minst aktive

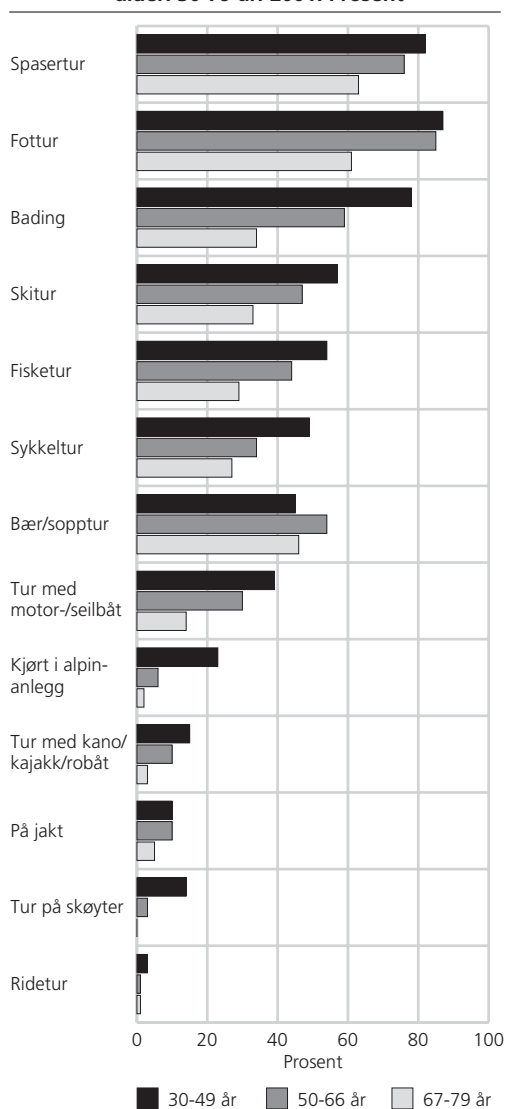
Både i aldersgruppen 50-66 år og 67-79 år er det størst andel kvinner som ikke mosjonerer i det hele tatt. Særlig er forskjellen stor blant de eldre. I denne gruppen er det 76 prosent av mennene som mosjonerer, 61 prosent av kvinnene.

Tabell 4.17. Hvor ofte man driver med fysisk aktivitet for å trene eller mosjonere, etter kjønn og aldersgruppe. Prosent

	50-66 år		67-79 år	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Aldri	14	20	24	39
Sjeldnere enn hver måned	6	7	9	6
1-2 ganger i måneden	15	5	7	2
1 gang i uka	14	19	16	14
2 ganger i uka	20	19	13	10
3-4 ganger i uka	17	16	19	11
Omtrent daglig ...	13	13	13	18
Antall svar	240	233	120	96

Forskjellen er mindre når vi ser på dem som mosjonerer minst to ganger i uka. Blant de som mosjonerer omtrent daglig er det minst like mange kvinner som menn i begge aldersgruppene.

Figur 4.2. Andel som har deltatt i ulike friluftslivsaktiviteter siste 12 måneder, etter alder. 30-79 år. 2001. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen 2001, Statistisk sentralbyrå.

Tre av fem eldre på fottur

For alle tre aldersgruppene er spaserturer og fotturer de friluftslivsaktivitetene som størst andel tar del i. I løpet av en 12-månedersperiode var det i 2001 61 prosent av 67-79-åringene som hadde vært på fottur. Andelen var 85 prosent blant 50-66-åringene og 87 prosent blant 30-49-åringene. For de fleste friluftslivsaktivitetene har vi dette bildet: Andelen som er aktiv synker noe med alderen. Forskjellen er særlig stor for bading utendørs i saltvann eller ferskvann. Mens andelen som har vært med på dette i løpet av et år var 78 prosent blant 30-49-åringene, var andelen 34 prosent blant 67-79-åringene, altså under det halve. Den eneste friluftslivsaktiviteten som ikke er klart synkende med alder, er bær- og soppturer. Der er 50-66-åringene mest aktive, mens 30-49-åringene og 67-79-åringene ligger noe lavere og omtrent på samme nivå.

4.8. Mediebruk

Foran i dette kapittelet har vi sett på hva tidsbruksundersøkelsen viser om bruk av ulike massemedier. Her skal vi se hva mediebruksundersøkelsene, som er grundigere undersøkelser på mediefronten, forteller om denne aktiviteten blant folk i

aldersgruppen 9-79 år. Disse tallene avviker noe fra tidsbrukstallene, men totalinntrykket av forholdet mellom bruken av ulike medier er nokså likt.

Mest aviser og fjernsyn blant eldre

For både yngre og eldre er det aviser og fjernsyn som er de mediene flest bruker i løpet av en dag. Blant 67-79-åringene er det 92 prosent som ser på fjernsyn per dag og 84 prosent leser aviser. 60 prosent i denne aldersgruppen hører på radio, mens 27 prosent leser ukeblader og 24 prosent leser bøker per dag. 11 prosent i denne gruppen hører på plater eller kassetter i løpet av dagen. Det er få som bruker nye elektroniske medier: 5 prosent bruker hjemme-PC og 4 prosent er innom Internett.

Generelt kan vi si at de eldre er mest trofaste overfor de godt etablerte mediene, men mer forsiktig overfor de nye tilbudene. Stort sett har de nok også mer tid til å se på fjernsyn og lese aviser enn yngre personer.

I gruppen 50-66 år er vanene noe annerledes. Det er færre i denne gruppen som ser på fjernsyn per dag, men flere leser avis og hører på radio enn de eldre. Det er

Tabell 4.18. Andel som har brukt ulike medier per dag og tid brukt på mediene per dag, etter aldersgruppe. 2003

	Prosentandel brukt mediet per dag			Minutter brukt på mediet per dag		
	30-49 år	50-66 år	67-79 år	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Avis	82	89	84	34	42	54
Fjernsyn	82	84	92	126	149	177
Radio	62	67	60	103	116	103
Plater/kassetter/CD	46	25	11	37	23	8
Ukeblad	14	15	27	3	5	10
Bøker	22	22	24	10	12	15
Tidsskrift	16	16	17	4	5	5
Tegneserieblad	5	1	1	1	0	0
Hjemme-PC	40	26	5	33	20	6
Video	6	3	2	6	3	1
Internett	51	31	4	35	17	1

også flere som hører på CD-er, plater eller kassetter og færre som leser ukeblad. I bruken av nye medier skiller de seg særlig fra de eldre. 26 prosent av dem bruker hjemme-PC per dag og 31 prosent bruker Internett.

Når vi kontrollerer disse to aldersgruppene mot 30-49-åringene, finner vi at andelen som bruker aviser, fjernsyn og radio er nokså sammenfallende. Forskjellen finner vi i første rekke for musikkmedier og de nye elektroniske mediene: Her er det de yngre som er storforbrukere, med en synkende andel med økende alder.

Tiden som de ulike aldersgrupper bruker på mediene viser en noenlunde lik tendens som brukerandelen. Likevel er det tydelig at aldersgruppen 67-79 i særlig grad er storbrukere av særlig fjernsyn, men også av aviser i forhold til de yngre aldersgruppene. Her spiller det nok inn at de eldre har mye fritid og at de dessuten ikke er så aktive utenfor hjemmet som de yngre generasjoner er. Da er fjernsyn og aviser lett å ty til.

Små endringer i mediebruken i 2003 i forhold til 1991

For både 50-66-åringene og 67-79-åringene har avislesing og fjernsynsseing holdt seg på noenlunde samme nivå fra 1991 til 2003. Det har muligens vært en liten nedgang for avislesingen. For begge gruppene har derimot andelen som hører på radio per dag sunket noe. Lytting til kassetter, vinyl- og CD-plater har derimot økt noe for begge gruppene. Ukebladlesing og lesing av tidsskrifter har holdt stand for 67-79-åringene, men har sunket noe for 50-66-åringene. Boklesing og videoseing var omtrent på samme nivå i 2003 som i 1991. Totalt sett kan vi si at det ikke har skjedd store forandringer i bruken av de tradisjonelle etermediene og de trykte mediene i 2003 i forhold til 1991, selv om nye tilbud som Internett og hjemme-PC har dukket opp.

Menn ivrigste brukere av nye medier

Både blant 50-66-åringene og 67-79-åringene er menn noe mer aktive avislesere per dag enn kvinner er. Kvinnene på sin side er atskillig mer opptatt av ukeblader og bøker enn menn. I aldersgruppen 50-66 er menn de mest ivrige fjernsynsseerne, mens kvinner er mest ivrige blant 67-79-

Tabell 4.19. Andel som har brukt ulike medier per dag og tid brukt på mediene per dag, etter aldersgruppe. 1991 og 2003

	Prosentandel brukt mediet per dag				Minutter brukt på mediet per dag			
	50-66 år		67-79 år		50-66 år		67-79 år	
	1991	2003	1991	2003	1991	2003	1991	2003
Avis	93	89	88	84	50	42	58	54
Fjernsyn	85	84	90	92	125	149	152	177
Radio	78	67	75	60	122	116	109	103
Plater/kassetter/CD	20	25	9	11	11	23	5	8
Ukeblad	22	15	24	27	11	5	11	10
Bøker	22	22	25	24	13	12	22	15
Tidsskrift	22	16	16	17	7	58	5	
Tegneserieblad	1	1	0	1	1	0	0	0
Hjemme-PC	26	..	5	..	20	..	6
Video	3	3	2	2	2	3	1	1
Internett	31	..	4	..	17	..	1

Tabell 4.20. Andel som har brukt ulike medier og tid brukt på mediene per dag, etter kjønn og aldersgruppe. 2003

	Prosentandel brukt mediet per dag				Minutter brukt på mediet per dag			
	50-66 år		67-79 år		50-66 år		67-79 år	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Avis	91	87	85	84	48	37	57	51
Fjernsyn	86	82	88	94	161	136	174	181
Radio	71	62	60	60	103	130	91	114
Plater/kassetter/CD	24	25	11	13	20	27	8	9
Ukeblad	7	24	13	39	1	9	5	16
Bøker	17	27	19	28	8	16	10	20
Tidsskrift	19	13	17	18	6	4	5	5
Tegneserieblad	0	1	2	0	0	0	0	0
Hjemme-PC	34	17	9	1	28	11	12	1
Video	5	2	2	1	4	1	2	1
Internett	39	24	5	2	23	11	1	1

åringene. Kvinner i begge aldersgruppene bruker mer tid til radiolytting per dag enn menn. Det er likevel blant mennene vi finner den høyeste andelen radiolyttere i aldersgruppen 50-66 år. Bruken av musikkmedier som kassetter og plater er nokså likt fordelt mellom kjønnene. De nye mediene som Internett og hjemme-PC blir i langt større grad brukt av menn enn kvinner både blant middelaldrende og eldre.

Tabell 4.21. Andel fjernsynsseere som har sett på ulike fjernsynsprogram en gjennomsnittsdag, etter aldersgruppe. 2003. Prosent

	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Nyheter	76	84	90
TV-serier	30	24	23
Spille-/TV-filmer	24	21	10
Sport	27	29	28
Barne-/ungdoms-program	9	1	1
Debatter	10	15	25
Spørrekonkurranser ..	1	4	5
Annen underholdning	24	23	28
Samfunnsinformasjon	6	6	11
Naturinformasjon	2	8	10
Kulturinformasjon	3	4	3
Annen informasjon ..	6	7	8
Popmusikk	2	2	0
Annet	9	8	15
Antall svar	520	305	182

Mye nyheter og informasjon for de eldre

50-66-åringene og 67-79-åringene ser mer på nyhetssendinger, debatter og informasjonsprogram enn yngre fjernsynsseere. Mens gjennomsnittlig 76 prosent av fjernsynsseerne i aldersgruppen 30-49 år ser på nyheter en gjennomsnittsdag, er andelen 84 prosent blant 50-66-åringene og 90 prosent blant 67-79-åringene. For TV-debatter er andelen henholdsvis 10, 15 og 25 prosent. Vi finner lignende fordelinger for informasjonsprogram om samfunn og om natur. For TV-serier og underholdning er det snarere en omvendt tendens: De eldre ser relativt mindre på slike program enn yngre aldersgrupper. Hovedinntrykket er derfor at eldre i stor grad får med seg aktualitets- og informasjonsprogrammene som sendes i fjernsynet og legger mindre vekt enn de yngre på å få med seg serier og annen underholdning.

Tabell 4.22. Prosentandelen som har brukt ulike kulturtilbud og antall ganger de er brukt siste 12 måneder, etter aldersgruppe. 2000

	Andel brukt siste 12 måneder			Antall besøk siste 12 måneder		
	30-49 år	50-66 år	67-79 år	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Antall besøk totalt				21,0	14,0	12,1
Idrettsarrangement	63	38	29	6,5	2,3	1,5
Folkebibliotek	51	43	35	4,5	3,7	3,9
Kino	65	40	19	3,1	1,5	0,5
Museum	45	44	35	1,2	1,1	0,9
Teater/musikal/revy	54	52	33	1,3	1,2	1,9
Kunstutstilling	46	50	36	1,6	1,8	1,5
Konsert m/populærmusikk	42	32	11	1,6	0,7	0,3
Konsert m/klassisk musikk	38	46	38	1,0	1,3	1,5
Ballett-/danseforestilling ...	10	11	3	0,1	0,2	0,0
Opera/operette	6	10	6	0,1	0,2	0,1

4.9. Kulturbruk

Minst kulturbruk blant eldre, men best på klassisk konsert

Statistisk sentralbyrås kulturbruksundersøkelser dekker aldersgruppen 9-79 år. Både totalt sett og for mange av de ulike kulturtilbudene er personer i aldersgruppen 67-79 år mindre aktive brukere enn yngre personer. De går atskilling mindre på idrettsarrangement, kino og konsert med populærmusikk enn yngre personer. Andelen som bruker slike tilbud i løpet av et år er også lavere for folkebibliotek, museer, teater/musikal/revy, kunstutstillinger, ballett-/danseforestillinger og opera/operette. Klassiske konserter er likevel et unntak. Andelen som går på slike konserter per år er like stor blant eldre som blant personer i aldersgruppen 30-49 år. Og antall slike konsertbesøk per år er høyere for de eldre enn i lavere aldersgrupper. De har også høyere antall besøk på teater/musikal/revy enn de yngre. Dette betyr at det er en stor gruppe eldre som er svært aktive teatergjengere. De har også et relativt høyt antall besøk på folkebibliotek per år.

Middelaldrende går mest på kunstutstillinger

Aldersgruppen 50-66 år er mindre aktive brukere av kulturtilbud enn aldersgruppen 30-49 år totalt sett. For enkelttilbud gjelder det i første rekke idrettsarrangement, kino og konserter med populærmusikk. De er derimot mer aktive i bruken av tilbud som kunstutstillinger, konserter med klassisk musikk og opera/operetter. De er nokså jevnt med de yngre i bruken av museer, teater/musikal/revy og ballett-/danseforestillinger.

Tabell 4.23. Andelen som er meget/ganske interessert i å bruke ulike kulturtilbud, etter aldersgruppe. 2000. Prosent

	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Idrettsarrangement	51	32	25
Bibliotek	40	37	32
Kino	41	24	7
Museum	42	45	37
Teater	33	38	28
Kunstutstilling	34	41	29
Klassisk konsert	23	30	32
Annen type konsert	54	37	23
Ballett	9	13	10
Opera	10	17	19
Bøker	59	56	56
Ukeblad	23	20	26
Antall svar	693	357	195

Tabell 4.24. Prosentandelen som har brukt ulike kulturtilbud og antall ganger de er brukt siste 12 måneder, etter aldersgruppe og kjønn. 2000

	Andel brukt siste 12 måneder				Antall besøk siste 12 måneder			
	50-66 år		67-79 år		50-66 år		67-79 år	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Antall besøk totalt					13,5	14,8	13,8	10,6
Idrettsarrangement	46	28	33	25	3,1	1,4	2,1	1,0
Folkebibliotek	34	53	41	29	2,4	4,3	4,1	3,8
Kino	36	44	23	15	1,5	1,6	0,5	0,5
Museum	47	40	37	34	1,2	1,0	1,0	0,7
Teater/musikal/revy	44	62	35	30	1,1	1,4	1,8	2,0
Kunstutstilling	47	54	44	28	1,8	1,7	2,3	0,8
Konsert m/populærmusikk ...	33	31	17	5	0,8	0,6	0,4	0,1
Konsert m/klassisk musikk	37	57	34	43	1,3	1,4	1,4	1,5
Ballett-/danseforestilling	8	15	4	2	0,1	0,2	0,1	0,0
Opera/operette	10	10	5	6	0,2	0,2	0,1	0,1

Bruk av kulturtilbud er avhengig både av tilgjengelighet, god økonomi, vaner og interesse. Noen tilbud er mer tilpasset eldres kulturelle smak og behov enn andre tilbud. Når vi ser at eldre i mindre grad bruker kulturtilbudene, bør disse faktorene tas med i vurderingen.

I Kultur- og mediebruksundersøkelsen 2000 ble det stilt spørsmål om interessen for ulike kulturtilbud. Svarene viste at 67-79-åringene i mindre grad enn yngre aldersgrupper er interessert i å gå på kino, på konserter utenom de klassiske (det vil

helst si populærkonserter) og idrettsarrangement. De uttrykker også noe mindre interesse for å gå på museer og bibliotek. Derimot uttrykker de, sammen med 50-66-åringene, større interesse enn de yngre for å gå på opera og klassiske konserter. Middeldrende uttrykker i sterkeste grad interesse for ballett og kunstutstillinger. Som vi ser faller de uttrykte interessene nokså klart sammen med deres faktiske atferd.

Blant 67-79-åringene er menn noe mer aktive kulturbrukere enn kvinner.

Tabell 4.25. Prosentandelen som har brukt ulike kulturtilbud og antall ganger de er brukt siste 12 måneder, etter alder. 1991 og 2000

	Andel brukt siste 12 måneder				Antall besøk siste 12 måneder			
	50-66 år		67-79 år		50-66 år		67-79 år	
	1991	2000	1991	2000	1991	2000	1991	2000
Antall besøk totalt					13,9	14,0	9,9	12,1
Idrettsarrangement	40	38	32	29	3,2	2,3	2,0	1,5
Folkebibliotek	37	43	29	35	3,8	3,7	3,0	3,9
Kino	32	40	10	19	1,0	1,5	0,2	0,5
Museum	36	44	32	35	0,9	1,1	0,7	0,9
Teater/musikal/revy	42	52	23	33	1,0	1,2	2,1	1,9
Kunstutstilling	45	50	30	36	2,1	1,8	0,9	1,5
Konsert m/populærmusikk ...	21	32	10	11	0,6	0,7	0,2	0,3
Konsert m/klassisk musikk	32	46	26	38	1,1	1,3	0,7	1,5
Ballett-/danseforestilling	8	11	3	3	0,1	0,2	0,0	0,0
Opera/operette	7	10	5	6	0,1	0,2	0,1	0,1

Mennene bruker i større grad tilbud som idrettsarrangement, folkebibliotek, kunstutstillinger og konserter med populærmusikk. Kvinnene på sin side går i større grad på konserter med klassisk musikk.

Blant de middelaldrende, altså gruppen 50-66 år, er forholdet mellom menns og kvinners kulturbruk mer i tråd med befolkningen generelt: Kvinner er mer aktive enn menn. Dette gjelder både folkebiblioteksbesøk, besøk på teater/musikal/revy og besøk på klassiske konserter og på ballett-/danseforestillinger. Blant kvinner er det dessuten en større andel som går på kino og på kunstutstilling enn blant menn. Som for menn generelt, er også menn i denne aldersgruppen i større grad tilskuere på idrettsarenaer enn kvinner er. De går også i noe større grad på museer enn kvinner gjør.

Økende kulturbruk blant eldre fra 1991 til 2000

Blant 67-79-åringene har det vært økende bruk av kulturtilbud fra 1991 til 2000. Andelen som har vært på de ulike tilbudene siste 12 måneder har økt for mange av tilbudene. Særlig har økningen vært stor for kinobesøk, besøk på teater/musikal/revy og klassiske konserter. Gjennomsnittlig antall besøk per år har særlig økt for folkebibliotek, kino, kunstutstillinger og konserter med klassisk musikk. Besøk på idrettsarrangementer har derimot sunket noe for de eldre på disse årene.

Økningen i kulturbesøk blant de eldre har sannsynligvis å gjøre med at eldre i denne aldersgruppen generelt har blitt mer aktive – og mer kjøpesterke på disse årene. Det er også trolig at tilbudene i noe større grad er tilpasset deres interesser.

For de middelaldrende har det derimot ikke vært noen økning i kulturbruken totalt sett. For dem har det også vært en tydelig økning i andelen som benytter en del av kulturtilbudene i løpet av 12 måneder. Særlig gjelder dette besøk på kino, museer, teater/musikal/revy og både klassiske konserter og populærkonserter. Det er likevel bare for kinobesøk vi kan si at det har vært en tydelig økning i antall besøk per år. Dette tyder på at det er flere i denne aldersgruppen som bruker de ulike tilbudene i løpet av året, men at de som bruker dem ikke går dit så ofte som tidligere. Også for denne gruppen er det idrettsarrangementer som har den klareste nedgangen i antall besøk.

Eldre kvinner går mest på religiøse møter

I kulturbruksundersøkelsen har deltakerne blitt spurt om de i løpet av de siste 12 månedene har deltatt på gudstjeneste, messe eller møte arrangert av trossamfunn eller organisasjon som presenterer ikke-religiøse livssyn.

Slike aktiviteter øker med alderen og kvinner er mer aktive enn menn. Dette

Tabell 4.26. Prosentandel som har deltatt på religiøse/livssynsmøter og antall slike møter siste 12 måneder, etter kjønn og aldersgruppe. 2000

	30-49 år			50-66 år			67-79 år		
	Alle	Menn	Kvinner	Alle	Menn	Kvinner	Alle	Menn	Kvinner
Vært på religiøst/livssynsmøte siste 12 måneder	38	32	44	39	36	43	50	42	58
Antall møter siste 12 måneder	2,9	2,4	3,3	3,6	3,0	4,2	4,5	3,7	5,3

Tabell 4.27. Prosentandel som har deltatt på religiøse/livssynsmøter og antall slike møter siste 12 måneder, etter aldersgruppe. 1994 og 2000

	50-66 år		67-79 år	
	1994	2000	1994	2000
Vært på religiøst/livssynsmøte siste 12 måneder	42	39	47	50
Antall møter siste 12 måneder	4,1	3,6	5,7	4,5

tilsier at eldre kvinner er de mest aktive. Mens 32 prosent av menn i alderen 30-49 år hadde vært på religiøst eller livssynsmøte siste 12 måneder i 2000, var andelen 58 prosent blant kvinner i aldersgruppen 67-79 år. Og i gjennomsnitt har de vært på henholdsvis 2,4 og 5,3 slike møter i året.

Færre ganger på religiøse møter

Mellom 1994 og 2000 har andelen som deltar på religiøst/livssynsmøte holdt seg noenlunde på samme nivå både blant

middelaldrende og blant eldre. Antall møter de har deltatt på har derimot sunket noe, mest for de eldre.

4.10. Opplevelse av tidsbruk

En ting er hva ulike aldersgrupper bruker tiden sin til. Noe annet er opplevelsen av hvordan de bruker tiden. For å måle folks opplevelse av tidsbruken sin, ble det i Tidsbruksundersøkelsen 2000 stilt noen spørsmål om dette.

Få eldre opplever at tiden faller lang

I alle aldersgruppene og for begge kjønn er det et flertall som svarer at de aldri opplever at tiden faller lang. Bare et lite mindretall opplever at tiden ofte faller lang. Slår vi sammen «ofte» og «noen ganger», viser det seg likevel at eldre kvinner i noe større grad enn menn og yngre kvinner opplever å «kjede seg»: men det blant kvinner i gruppen 67-79 år er 22 prosent som opplever ofte eller noen ganger at tiden faller lang, er andelen 14 prosent blant menn i samme alder-

Tabell 4.28. Andel som ofte, noen ganger, sjelden og aldri opplever at tiden faller lang, etter kjønn og aldersgruppe. 2000

	Begge kjønn			Menn			Kvinner		
	30-49 år	50-66 år	67-79 år	30-49 år	50-66 år	67-79 år	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Ofte	2	3	5	2	2	4	1	4	6
Noen ganger	9	12	12	9	11	10	9	12	16
Sjelden	25	20	25	24	23	28	27	18	23
Aldri	64	65	57	65	64	59	63	67	54
Antall svar	1 294	912	328	634	482	166	660	430	162

Tabell 4.29. Andel som ofte, noen ganger, sjelden og aldri har så mye å gjøre på hverdagene at de har vanskelig for å rekke alt som må gjøres, etter kjønn og aldersgruppe. 2000

	Begge kjønn			Menn			Kvinner		
	30-49 år	50-66 år	67-79 år	30-49 år	50-66 år	67-79 år	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Ofte	37	22	9	40	26	12	34	19	6
Noen ganger	34	29	18	33	28	23	35	31	15
Sjelden	18	24	28	16	24	23	21	23	31
Aldri	10	25	45	10	22	42	10	27	47
Antall svar	1 294	912	328	634	482	166	660	430	162

gruppe og andelen er 16 prosent blant kvinner i aldersgruppen 50-66 år.

De eldre er lite presset i hverdagen

Eldre føler mindre tidspress enn personer som er yngre enn dem. Mens det blant personer i aldersgruppen 30-49 år er 71 prosent som ofte eller noen ganger har så mye å gjøre på hverdagene at de har vanskelig for å rekke alt som må gjøres, er andelen 51 prosent i aldersgruppen 50-66 år og 27 prosent i aldersgruppen 67-79 år. Mens bare 10 prosent av 30-49-åringene mener at de aldri er i en slik situasjon, er andelen 45 prosent blant 67-79-åringene.

Eldre menn har tydeligvis mer å gjøre enn eldre kvinner. Mens 35 prosent av menn i alderen 67-79 år ofte eller noen ganger har vanskelig for å få gjort alt de skal på hverdager, er andelen 21 prosent blant kvinner i samme aldersgruppe. Menn har noe mer å gjøre på hverdager enn kvinner også i de lavere aldersgruppene, men forskjellen mellom kjønnene er langt fra så stor som blant de eldste.

Øyvind Kleven

5. Politisk deltakelse blant seniorer

I løpet av de siste 20 årene har det i norske medier vært flere reportasjer om "eldreopprør" og at "de eldre" har organisert seg for å få politisk gjennomslag. I 1985 ble Pensjonistpartiet etablert, uten å få representanter inn på Stortinget. Sent på 1980-tallet ble det igangsatt aksjoner for å sette fokus på eldreomsorg. I 2002 fikk vi seniorsaken med mottoet "Vi er eldre. Vi er mange. Vi er farlige, vent å se!" Dette kan gi inntrykk av at i de senere årene er "de eldre" eller "seniorene" en gruppe som i økende grad mobiliserer seg politisk, og at de i liten grad er deltakere i det politiske liv. Ifølge Walker (1999) er det en utbredt oppfatning at eldre er politisk passive med liten interesse for å delta i politikk.

Den sammenlikning som er gjort i dette kapitlet mellom seniorene, som omfatter alle over 50 år og de mellom 30-49 år,

viser at seniorene allerede er politisk mobilisert, og i høy grad er integrert i det politiske liv. Det er imidlertid betydelige forskjeller innen gruppen over 50 år. Kvinner over 67 år er den gruppen som i minst grad deltar i politiske aktiviteter. Menn mellom 50-66 år er den gruppen som i størst grad deltar i politiske aktiviteter (tabell 5.1).

Politisk deltakelse innebærer en rekke ting, valgdeltakelse, medlemskap i partier, deltakelse i politiske møter, kontakt med politikere, underskriving av opprop, deltakelse i demonstrasjoner og så videre. I dette kapitlet har vi benyttet en modell med dimensjonene: valgdeltakelse, alderssammensetningen i folkevalgte forsamlinger, deltakelse utenom valgkanalen, hvor ofte en diskuterer politikk og i hvilken grad en holder seg orientert om politikk og organisasjonsdeltakelse. Dette

Seniorene er delt inn i aldersgruppene 50-66 år, 67-79 år. For de fleste indikatorene mangler vi pålitelige data for de over 80 år, de er derfor holdt utenfor analysen. Det er skilt mellom kvinner og menn. Som en referansegruppe har vi stort sett benyttet aldersgruppen 30-49 år. I noen tilfeller er også de under 30 år tatt med. Referansegruppen er her ment å være det "naturlige" sammenlikningspunktet. Denne analysens siktepunkt er å presentere statistikk om, og beskrive, politisk deltakelse blant seniorene etter noen enkle og iøynefallende dimensjoner. Det legges ikke vekt på å forklare årsakene til sammenhenger som fremkommer. Til det er analysen for enkel. Analyser av årsaksforhold må baseres på mer sofistikerte målemodeller hvor en bygger inn langt flere uavhengige variabler. Videre må en benytte et panel- (eller kohort-)design hvor en følger de samme menneskene over tid for å få kontroll over mulige endringer. Vi presiserer videre at hvorvidt seniorer får gjennomslag i politiske organer, ikke er en del av denne analysen.

Tabell 5.1. Nivå for ulike former for politisk deltakelse blant seniorer sammenliknet med 30-49-åringene, etter aldersgruppe og kjønn. Innenfor kjønn er sammenlikningen 30-49 år innenfor kjønn

Aldersgruppe	Valgdeltakelse	Andel i folkevalgte forsamlinger	Deltakelse utenom valgkanalen	Holde seg orientert om politikk	Diskuterer politikk	Organisasjonsdeltakelse
Begge kjønn						
50-66 år	Høyere	Omtrent lik	Omtrent lik	Høyere	Omtrent lik	Omtrent lik
67-79 år	Høyere	Lavere	Lavere	Høyere	Lavere	Lavere
Menn						
50-66 år	Høyere	Omtrent lik	Omtrent lik	Høyere	Lavere	Omtrent lik
67-79 år	Høyere	Lavere	Lavere	Høyere	Lavere	Lavere
Kvinner						
50-66 år	Høyere	Omtrent lik	Omtrent lik	Høyere	Omtrent lik	Omtrent lik
67-79 år	Omtrent lik	Lavere	Lavere	Høyere	Lavere	Lavere

er oppsummert i tabell 5.1. Indikasjoner som er på omtrent samme nivå (+/- 4 prosent med mindre det er en klar trend) som aldersgruppen 30-49 år, blir vurdert som omtrent likt, hvis nivået ligger klart over vurderes det som høyere og hvis det ligger klart under vurderes det som lavere. Ytterligere detaljer og operasjonaliseringer finner man under de respektive delene.

5.1. Teoretiske perspektiver på eldre og politisk deltakelse

I litteraturen om politisk deltakelse, se Aardal (2002) for en oversikt, hevdes det at deltakelsen har en omvendt u-form, den er lav i begynnelsen av livet, går mot en topp i midten av livet og går ned igjen mot slutten av livet. En fruktbar tilnærming når det gjelder forholdet mellom alder og politisk deltakelse, er de såkalte integrasjonsforklaringene. Integrasjonsforklaringene går ut på at politisk deltakelse er knyttet til hvor integrert en er som samfunnsmedlem. For eksempel er arbeidsplassen en viktig arena for politisk bevissthet og læring (Sigel 1989). Når en forlater arbeidslivet og blir pensjonist, forsvinner en ut av de formelle kontaktene

en har hatt i livet. Videre fører alderdomsprosessen til at en får endret familiesituasjon, barna flytter ut, kanskje tap av ektefelle. En annen utbredt forklaring i litteraturen går ut på at politisk deltakelse har sammenheng med generasjonsforskjeller med hensyn til utdanning. Altså at det er en sammenheng mellom lav utdanning og politisk deltakelse. Dette innebærer at vi skulle finne at personer født før utdanningsekspløsjonen deltar mindre i politiske aktiviteter. Eller snarere at det er en slags opphopning, og kombinasjonen av lav utdanning, ikke yrkesaktiv og lite sosialt aktiv slår ut i lav politisk deltakelse. Det er ikke nødvendigvis noen direkte sammenheng mellom lav utdanning og lav politisk deltakelse. Slike generelle forklaringer vil ha sin klare begrensning, en bør være forsiktig med å generalisere noen empiriske funn ut av sin kontekst i tid og rom. Når vi ser på politisk deltakelse i såpass grove kategorier som vi gjør her, kan det skjule seg viktige forskjeller vi ikke får frem.

Datagrunnlaget:

Datagrunnlaget for dette kapitlet består av Stortingsvalgsundersøkelsene 1997 og 2001, for dokumentasjon se Aardal mfl. (1999) og Aardal mfl. (2003), Lokalvalgsundersøkelsene 1999 og 2003, for dokumentasjon se Øyangen (1999) og Sætre og Buskoven (2004) og Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002. Alle undersøkelsene er gjennomført av Statistisk sentralbyrå. Undersøkelsene er gjennomført ved PC-baserte intervju. Stortingsvalgsundersøkelsene og den europeiske samfunnsundersøkelsen er gjennomført ved besøksintervju. Lokalvalgsundersøkelsen er gjennomført ved telefonintervju. Utvalgene til stortingsvalgsundersøkelsene og den europeiske samfunnsundersøkelsen er trukket selveiende etter Statistisk sentralbyrås standardiserte utvalgsplan. Lokalvalgsundersøkelsene er trukket med ulik treksannsynlighet etter kommunestørrelse.

5.2. Valgdeltakelse blant seniorer

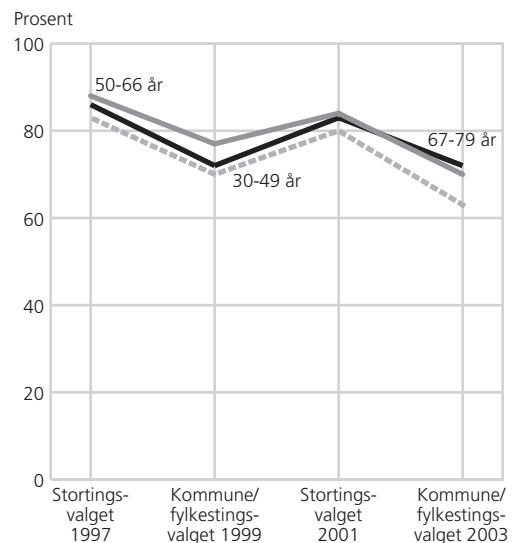
I en del av forskningen om valgdeltakelse peker en på politiske ressurser som den viktigste forklaringen på hvorfor noen stemmer eller ikke: *Sammenhengen er enkel og grei: jo høyere sosial status og jo bedre integrert man er i samfunnet, jo høyere er valgdeltakelsen* (Aardal 2002:24). Sosial status er noe en opparbeider seg gjennom livet, og selv om noen hevder at det å bli eldre i seg selv innebærer å miste sosial status og sosial integrasjon, vil det på samme tid være faktorer som gjør at man er vel så integrert selv om man blir eldre. I forbindelse sin rapport om eldre og politikk under Makt- og demokratiutredningen 1998-2003 peker Frode Berglund (2003) på at "det konvensjonelle synet" på eldre og valgdeltakelse går ut på at man er mindre interessert i å stemme etter man har fylt 60 år.

Kort oppsummert ser den konvensjonelle hypotesen for seg at valgdeltakelsen er på sitt laveste i begynnelsen av velgerkarrieren, at den øker gjennom tyveårene, holder et høyt nivå mellom 30-60 år, og detter synker mot slutten av livsløpet. Hypotesen hviler imidlertid nokså ensidig på forhold som støtter opp om et redusert politisk engasjement blant eldre – og ser bort fra at en rekke forhold trekker i motsatt retning (Berglund 2003:47).

Stabil høy valgdeltakelse blant seniorer rundt millenniumskiftet

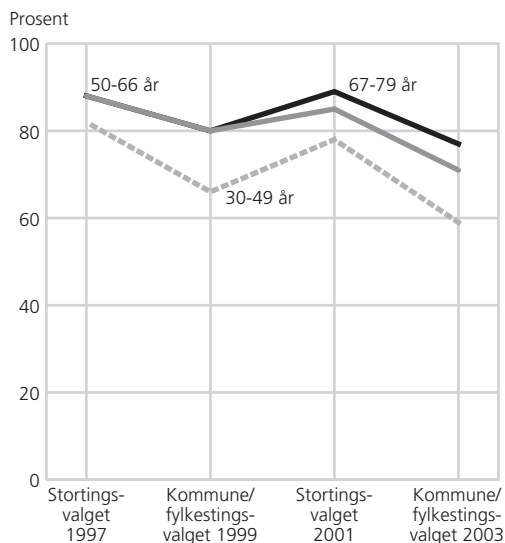
Et forhold som vil trekke i motsatt retning er at seniorer vil ha gjennomgått en politisk læring, og at politisk engasjement har blitt en del av personligheten. Den såkalte "konvensjonelle hypotesen" at valgdeltakelsen synker etter fylte 60 år, må for det første avkreftes, den stemmer rett og slett ikke overens med det empiriske materialet vi har til rådighet. Berglund (2003:53) påviser at valgdeltakelsen blant de over 60

Figur 5.1. Valgdeltakelse blant aldersgrupper. Prosent

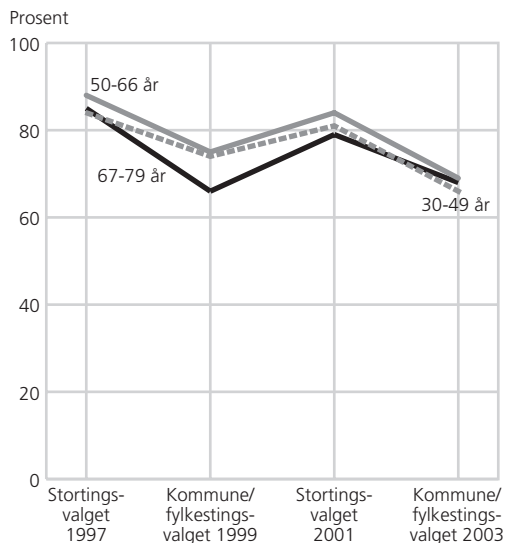
Kilde: Valgundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

Figur 5.2. Valgdeltakelse blant menn, etter aldersgruppe. Prosent

Kilde: Valgundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

Figur 5.3. Valgdeltakelse blant kvinner, etter aldersgruppe. Prosent

Kilde: Valgundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

år har vært relativt høy helt tilbake til midten av 1960-tallet. Ser vi på valgdeltakelsen blant seniorer i valgene 1997, 1999, 2001 og 2003, er trenden at seniorene i stor grad går til valgurnene. Aldersgruppene 50-66 år og 67-79 år har høyere valgdeltakelse enn referansegruppen 30-49-åringene (figur 5.1). I lokalvalget 2003 var faktisk de i den eldste aldersgruppen de som stemte i størst grad.¹

Betydelig forskjell mellom kvinner og menn

Når vi ser på forskjeller innenfor kjønnene, viser det seg at det ikke er en entydig trend. Menn mellom 67 og 79 år er den gruppen som i størst grad bruker stemmeretten. I 1997 og 1999 var det en ubetydelig forskjell mellom de eldste aldersgruppene blant mennene. I 2001 og 2003 ser vi en klarere tendens til høyere valgdeltakelse blant de mellom 67 og 79 år. Blant mennene er valgdeltakelsen i de to

eldste aldersgruppene klart høyere enn i referansegruppen (figur 5.2).

For kvinnene ser vi en annen tendens (figur 5.3). Her er det midtkategorien, 50-66 år, som i størst grad benytter stemmeretten. I 1997, 1999 og 2001 var den eldste aldersgruppen den som i minst grad benyttet stemmeretten (i 1997 og 2001 en ubetydelig forskjell mellom gruppene 67-79 og 30-49 år). I 2003 ser vi imidlertid at de eldste ligger litt over referanse-kategorien. Med unntak av valget i 1999 er valgdeltakelsen blant kvinner 67-79 år på nivå med referansegruppen, hele tiden under gruppen 50-66 år.

Valgdeltakelsen synker etter 79 år

Til og med 2001 var valgundersøkelsene begrenset opp til 79 år. Fra 2003 var det med personer opp til 83 år. Vi kan derfor på bakgrunn av Lokalvalgsundersøkelsen

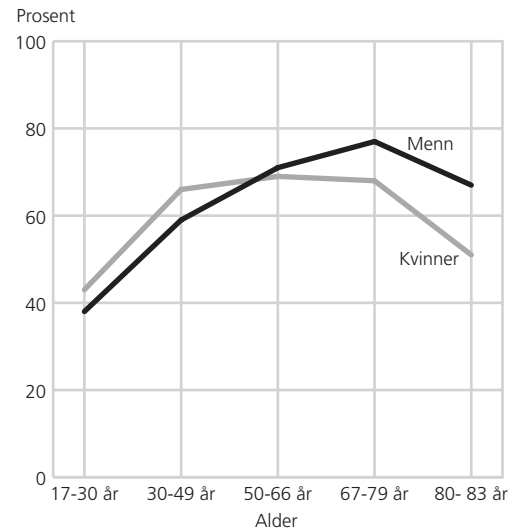
Estimatene om valgdeltakelse er fra manntallsundersøkelsene i forbindelse med valgundersøkelsene. De lokale valgstyrene har krysset av hvorvidt personene i utvalgene har stemt eller ikke. Vi benytter bruttoutvalgene, som også omfatter de som ikke deltok i intervjuundersøkelsene. Vi kan se bort fra skjevhet i tallene på grunn av frafallsfeil og målefeil. Estimatene er mindre usikre enn estimer som kommer fra intervju. Det er vanlig i intervjuundersøkelser om valगतferd at valgdeltakelsen blir overestimert. Dette har dels sammenheng med at de som har deltatt i valget, i større grad deltar i denne type undersøkelser (frafallsfeil) og at det er sosialt ønskelig at man deltar, slik at en del som ikke har deltatt sier de har deltatt uten å ha gjort det (målefeil).

2003 også si noe om de over 79 år. Figur 5.4 viser valgdeltakelsen etter aldersgruppene 17-29, 30-49, 50-66, 67-79 og 80-83 år. Her ser vi den karakteristiske omvendte u-formen vi har presentert tidligere. Knekkpunktet for valgdeltakelse er ikke 60 år, men 80 år. For mennene er nivået for 80-83 år høyere enn referansekategorioren. For kvinner er nivået for 80-83 år lavere enn referansekategorioren, men høyere enn gruppen 17-29 år. Den "konvensjonelle hypotesen" kan sies å ha noe for seg hvis vi legger til 20 år, valgdeltakelsen synker etter fylte 80 år. Det at man går fra yrkesaktiv til pensjonist fører ikke til nedgang i valgdeltakelsen (figur 5.4).

Kohort og generasjonsforklaring

Når vi har valgt å presentere valgdeltakelsen etter alder ved fire tidspunkter, må vi være klare på at vi da opererer med flytende aldersgrupper. Altså at noen av de som var i aldersgruppen 67-79 år i 2003, var i gruppen 50-66 år i 1997, 1999 og 2001, og på samme måte noen av de som var i gruppen 50-66 år, var i gruppen 30-49 år tidligere. En årsak til at den relative valgdeltakelsen øker blant

Figur 5.4. Valgdeltakelse i lokalvalgene, etter kjønn og aldersgruppe. 2003. Prosent

Kilde: Lokalvalgundersøkelsen 2003, Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

kvinner fra 1999 til 2003, og denne gruppen ligger i 2003 over referansegruppen, kan skyldes at personer fra gruppen 50-66 år trer inn, og kvinner som var i denne gruppen per 1999 og relativt sett hadde lavere valgdeltakelse, forsvinner ut. Vi er imidlertid i denne analysen ikke opptatt av å forklare om økt alder fører til lavere eller høyere valgdeltakelse. For å kunne analysere dette burde vi hatt paneldata over svært lang tidsperiode for å kunne gi et godt svar. Siden valgdeltakelsen i 1997 for kvinner 67-79 år var på nivå med kvinner 30-49 år, virker det som glidning mellom alderskategorioren ikke er en avgjørende forklaring.

Seniorene bryr seg i høyere grad enn de yngre om hvem som vinner valget

Den eldste aldersgruppen er den som i størst grad oppga at de brydde seg om hvem som vant det siste stortingsvalget. Hele 39 prosent sier de brydde seg mye om hvem som vant valget, mot 27

Tabell 5.2. I hvilken grad en brydde seg personlig om hvilket parti, partier som vant Stortingsvalget 2001, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent

Aldersgruppe	I alt	Brydde meg mye om hvem som vant valget	Brydde meg en del om hvem som vant valget	Spilte ingen rolle	Antall personer
Begge kjønn					
30-49 år	100	27	59	14	834
50-66 år	100	35	53	12	541
67-79 år	100	39	46	15	276
Menn					
30-49 år	100	30	56	14	409
50-66 år	100	39	52	9	287
67-79 år	100	42	43	15	128
Kvinner					
30-49 år	100	24	61	15	425
50-66 år	100	30	54	16	254
67-79 år	100	37	48	15	145

Kilde: Stortingsvalgsundersøkelsen 2001, Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

Tabell 5.3. I hvilken grad det har betydning for deg personlig hvilket parti eller hvilke partier som har flertall i kommunestyret 2003, etter aldersgruppe. Prosent

Aldersgruppe	I alt	Stor betydning	Viss betydning	Liten eller ingen betydning	Antall personer
30-49 år	100	34	39	27	1 096
50-66 år	100	38	35	27	761
67-79 år	100	40	34	26	307

Kilde: Lokalvalgsundersøkelsen 2003, Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

prosent i referansekategorien, de mellom 50 og 66 år ligger midt imellom de to. Vi ser den samme tendensen hvis vi ser innenfor kjønnene (tabell 5.2). Også for kommunevalget oppgir seniorene at de i større grad bryr seg om hvem som vinner valget (tabell 5.3).

5.3. Andelen seniorer i folkevalgte forsamlinger

Vi har sett at seniorene er de som i størst grad benytter stemmeretten, men hvordan er det med representantene som velges? Det norske demokratiet er ikke bygd opp for å være aldersrepresentativt i betydnin-

gen at folkevalgte forsamlinger skal gjenspeile aldersfordelingen i befolkningen. Vi stemmer på partienes programmer, uavhengig av alderssammensetningen til listene. En beskrivelse av alderssammensetningen til forsamlingene er interessant fordi den sier noe om seniorenes direkte deltakelse i utformingen av politikken. I denne analysen har vi valgt å bruke valgperiodens start som referansepunkt. Dette innebærer at det vil være flere seniorer når dette skrives i 2005 på Stortinget enn det som står oppført i materialet, siden alle blir fire år eldre i løpet av perioden.

Tabell 5.4. Folkevalgte etter aldersgruppe. Alder ved periodens begynnelse. Prosent

Aldersgruppe	Stortinget 1997	Stortinget 2001	Medlemmer til fylkestinget 2003	Kommunestyre- medlemmer 2003
Under 30 år	4	7	15	8
30-49 år	55	44	41	53
50-59 år	37	44	33	28
60-66 år	4	4	10	8
Over 67 år	1	1	2	3
Tallet på personer	165	165	728	11 138

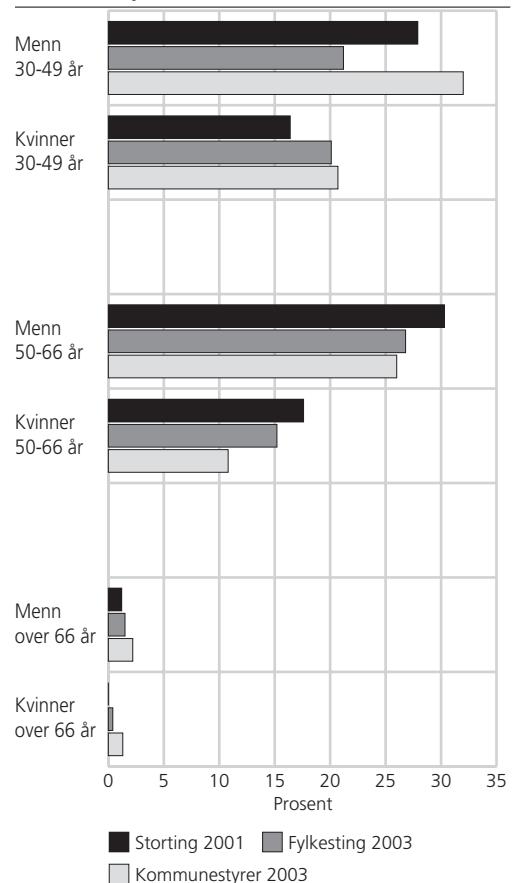
Kilde: Valgstatistikk, Statistisk sentralbyrå og www.stortinget.no/representantene/navn_tall/navn_tall.html .

Svært få over 67 år i folkevalgte forsamlinger

I tabell 5.4 ser vi folkevalgte etter alder i Stortinget i 1997 og 2001 og samtlige fylkestingsmedlemmer og kommunestyrerepresentanter i 2003. Ser vi Stortinget per 2001 var det en klar majoritet av personer mellom 30-49 år og 50-59 år. Vi har også tatt med Stortinget etter valget i 1997 som et referansepunkt for å kunne si noe om utviklingen i nasjonalforsamlingen. Andelen seniorer har gått opp fra 41 til 48 prosent, hele denne økningen skyldes økning i andelen 50-59-åringene. Det var kun 1 prosent av stortingsrepresentantene som var over 67 år i valgåret 2001.²

I landets fylkesting per valgåret 2003 var andelen 44 prosent seniorer, men bare 2 prosent over 67 år. I kommunestyrene var det per valgåret 2003 en andel på 39 prosent seniorer, kun 3 prosent over 67 år, også her en svært lav andel.

I tabell 5.4 har vi gjort en finere inndeling enn ellers i kapitlet, og delt de mellom 60-66 år i en egen kategori. Det viser seg at det heller ikke er så mange mellom 60-66 år i de folkevalgte organene.

Figur 5.5. Folkevalgte, etter aldersgrupper og kjønn. Prosent

Kilde: Valgstatistikk, Statistisk sentralbyrå og www.stortinget.no/representantene/navn_tall/navn_tall.html.

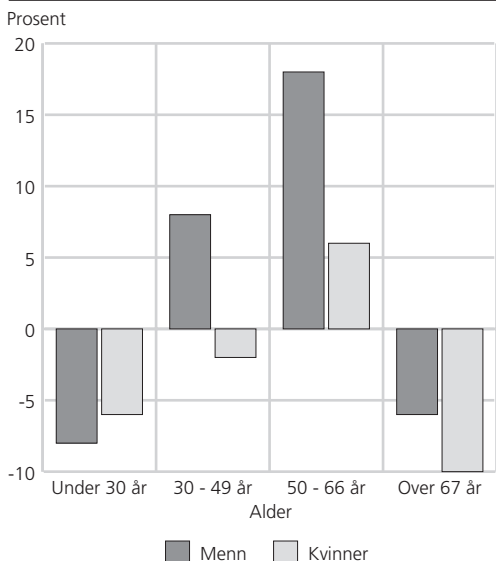
De folkevalgte forsamlingene gjen-speiler ikke alderssammensetningen i befolkningen

I figur 5.5 har vi fremstilt de folkevalgte i Stortinget 2001, fylkestingene 2003 og kommunestyrene 2003. Her ser vi at det er menn mellom 30-49 år og 50-66 år det er flest av i våre folkevalgte organer. For å gi et bilde av i hvilken grad vi kan si at gruppen over 67 år er underrepresentert i de folkevalgte organene, må vi se dette opp mot andelen i befolkningen som er over 67 år. Vi har foretatt en slik analyse med hensyn til Stortinget 2001 og kommunestyrene 2003. Analysen er foretatt etter aldersgruppe og kjønn. For å få en ytterligere referanse har vi også tatt med den yngste aldersgruppen, under 30 år. Analysen er fremstilt ved hjelp av stolpe-

diagrammer. Hvis gruppen er overrepresentert får de en positiv verdi, hvis de er underrepresentert får de en negativ verdi. Hvis det er samsvar mellom andel i befolkningen og andel i forsamlingen, blir verdien 0. Analysen fremkommer ved å trekke fra den prosentvise fordelingen i forsamlingen og trekke det tallet fra den prosentvise fordelingen i befolkningen.

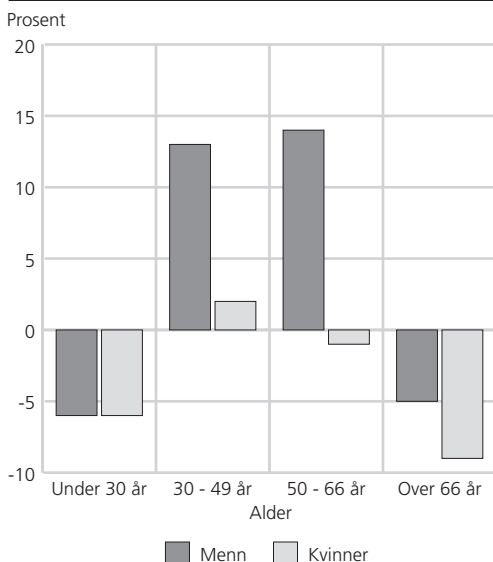
Det viser seg at det er de yngste og de eldste som er underrepresentert, mens de to aldersgruppene i midten samlet (hvis vi slår storting og kommunestyre sammen) er overrepresentert med hensyn til menn mellom 30-49 og 50-66 år. For kvinnene er aldersgruppene 30-49 og 50-66 år omtrent på null hvis vi slår sammen storting og kommunestyre.

Figur 5.6. Differansen mellom kjønns- og alderssammensetningen på Stortinget, og kjønns- og alderssammensetningen i befolkningen i stemmerettsalder. 2001. Prosent

Kilde: Befolkningsstatistikk og Valgstatistikk, Statistisk sentralbyrå og www.stortinget.no/representantene/navn_tall/navn_tall.html.

Figur 5.7. Differansen mellom kjønns- og alderssammensetningen i landets kommunestyre, og kjønns- og alderssammensetningen i befolkningen i stemmerettsalder. 2003. Prosent

Kilde: Befolkningsstatistikk og Valgstatistikk, Statistisk sentralbyrå og www.stortinget.no/representantene/navn_tall/navn_tall.html.

5.4. Deltakelse utenom valgkanalen

I denne delen skal vi se på forholdet mellom aldersgruppene med hensyn til hvorvidt en deltar i politiske prosesser utenom valgkanalen (altså å putte stemmeseddelen i urnen). I litteraturen skiller en gjerne mellom konvensjonell og ukonvensjonell deltakelse (Bjørklund 2002:83), hvor den ukonvensjonelle deltakelsen inkluderer alle former som ikke går gjennom de representative kanaler (partier og organisasjoner), men som har som mål å influere beslutningstakere direkte gjennom underskriftskampanjer, demonstrasjoner, aksjoner og liknende. Siden såkalt ukonvensjonell deltakelse ofte dreier seg om enkeltsaker, er det blitt foreslått å benytte begrepet "enkeltsaksdeltakelse" om dette (Goul Andersen og Hoff 2001). I det videre skal vi benytte begrepet konvensjonell deltakelse om aktiviteter som har som mål å påvirke gjennom den representative kanalen ved å ta opp saken med politiker eller offentlig tjenestemann, ta opp en sak i partiarbeidet i en organisasjon eller støtte en gruppe økonomisk.

Ukonvensjonell deltakelse utenom valgkanalen er mindre utbredt blant seniorer

Flere forfattere har pekt på at deltakelse utenom valgkanalen kan være et supplement til å delta i valget, slik at dette kan fange opp strømninger og meninger som ikke kommer til uttrykk gjennom valgkanalen. Altså at det først og fremst er en kanal for de som ikke deltar i valg. Denne forestillingen får imidlertid liten støtte i norsk valg- og maktforskning. Det er de som i stor grad allerede benytter seg av valgkanalen som også benytter deltakelse utenom valgkanalen. Fra mediene ser vi gjerne slike aksjoner med miljøvernaktiviteter, Blitz og Attac. Men disse utgjør en begrenset gruppe av de som utfører ukonvensjonell deltakelse. I lokalsamfunnene foregår det aksjoner mot kommunebudsjetter eller for bedre skole og eldreomsorg, for å nevne noe. Ser vi på den ukonvensjonelle deltakelsen, viser det seg at senioren i mindre grad deltar i slik aktivitet. Det er her en sammenheng mellom alder og deltakelse i denne type aktivitet. De yngste 30-49 år deltar i

Tabell 5.5. Deltakelse i aksjoner og annen politisk virksomhet i løpet av siste 12 måneder, etter aldersgruppe. Prosent

	30-49 år	50-66 år	67- 79 år
Konvensjonell deltakelse			
Kontaktet en politiker eller offentlig tjenestemann	28	27	19
Arbeidet for et politisk parti eller en aksjonsgruppe	10	13	5
Arbeidet i annen organisasjon eller forening	28	35	32
Gitt penger til en politisk organisasjon eller gruppe	9	15	12
Ukonvensjonell deltakelse			
Gått med eller vist fram et merke til støtte for en sak	23	24	18
Skrevet under på en underskriftskampanje	41	35	22
Deltatt i en lovlig offentlig demonstrasjon	11	9	3
Boikottet spesielle produkter	24	20	9
Kjøpt spesielle produkter av politiske o.l. grunner	42	37	17
Deltatt i ulovlige protestaksjoner	1	1	0
Antall personer	840	529	211

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

størst grad i slike aktiviteter. 50-66-åringene deltar i mindre grad mens de mellom 67-79 år deltar i enda mindre grad (tabell 5.5). Denne tendensen er den samme for begge kjønn (se vedleggstabell 5.1 og 5.2).

Konvensjonell deltakelse utenom valgkanalen mest utbredt blant 50-66 åringer

Den konvensjonelle deltakelsen tar form av en omvendt u-form, hvor 50-66 åringerne deltar i størst grad (hvis vi slår sammen aktivitetene), med 30-49-åringene og 67-79-åringene på omtrent samme nivå. Denne tendensen er den samme for begge kjønn (se vedleggstabell 5.1 og 5.2).

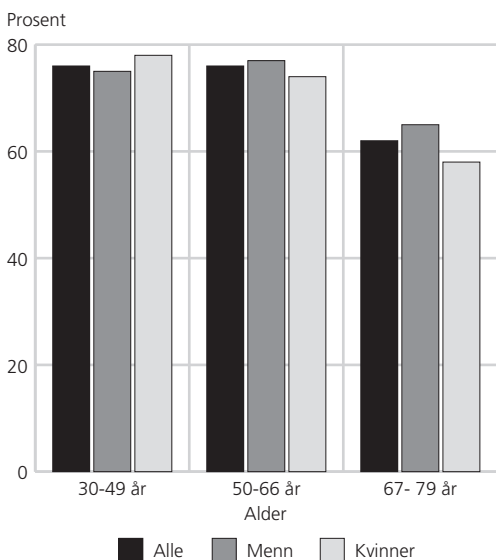
Lavest deltakelse utenom valgkanalen blant 67-79-åringene

Det er også nødvendig å lage et mål på den konvensjonelle og ukonvensjonelle

I denne delen presenterer vi data fra Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002. Det har blitt foretatt liknende analyser for Stortingsvalgsundersøkelsen 2001 og Lokalvalgsundersøkelsen 2003. Disse analysene viser de samme trendene og vi har valgt å kun presentere resultatene fra Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, siden den har flere spørsmål knyttet til deltakelse utenom valgkanalen. Følgende spørsmål er stilt: *Det finnes flere måter å gå frem på for å prøve å forbedre ulike forhold i Norge eller for å forhindre at ting går galt. Har du i løpet av de siste 12 månedene gjort noe av følgende?* Se tabell 5.5 for aktiviteter.

I Den europeiske samfunnsundersøkelsen er det med personer over 80 år. Vi har valgt å utelate dem fra tabellene. Siden det kun er 69 observasjoner, gir det en høy feilmargin. Frafallsandelen var svært høy blant de over 80 år (60 prosent frafall). Tester har vist at de som ikke svarte, skiller seg systematisk ut fra de som svarte.

Figur 5.8. Andel som har deltatt i minst en aktivitet utenom valgkanalen, etter kjønn og aldersgruppe. Prosent

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

deltakelsen utenom valgkanalen. Det er interessant å se hvor stor andel som har gjort minst en ting i løpet av de siste 12 månedene. Seniorene mellom 50-66 år ligger omtrent på samme nivå som referansegruppen. Seniorene i aldersgruppen 67-79 år ligger vel 15 prosent lavere enn referansegruppen. For kvinnene i aldersgruppen 67-79 år er forholdet at de ligger 20 prosent lavere enn referansegruppen (figur 5.8).

5.5. Deltakelse i diskusjoner om politikk

For at vi som deltakere i demokratiet skal kunne gjøre oss opp en mening om politikk, må vi diskutere med hverandre. Vi skal i denne delen se på hvor ofte seniorer oppgir at de diskuterer politikk. Vi har tatt med et spørsmål fra Stortingsvalgsundersøkelsen 2001 som uttrykker hvor ofte en diskuterer under valgkam-

Tabell 5.6. Hvor ofte diskuterer du politikk eller dagsaktuelle saker, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent

Aldersgruppe	Flere ganger i uka	Flere ganger i måneden	Mer sjelden	Aldri	Antall personer
Begge kjønn					
30-49 år	50	28	20	2	840
50-66 år	47	27	23	3	529
67-79 år	28	28	34	9	211
Menn					
30-49 år	55	26	16	2	450
50-66 år	50	28	20	2	296
67-79 år	33	28	33	6	110
Kvinner					
30-49 år	44	31	23	2	390
50-66 år	42	16	26	4	233
67-79 år	24	29	36	12	101

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

Tabell 5.7. Deltatt i politiske diskusjoner eller samtaler foran Stortingsvalget 2001, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent

Aldersgruppe	I alt	Daglig	Et par ganger i uka	Mer sjelden	Aldri	Antall personer
Begge kjønn						
30-49 år	99	26	49	19	5	834
50-66 år	100	27	46	19	8	541
67-79 år	99	17	37	30	15	276
Menn						
30-49 år	100	29	49	17	5	409
50-66 år	100	29	48	15	8	287
67-79 år	100	18	41	30	11	128
Kvinner						
30-49 år	99	23	49	21	6	425
50-66 år	100	24	44	24	8	254
67-79 år	100	17	34	30	19	145

Kilde: Stortingsvalgsundersøkelsen 2001, Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

pen. Videre har vi tatt med et spørsmål fra Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, altså en måling som er tatt opp mellom valgene. Dette spørsmålet dreier seg om hvor ofte en har diskutert politikk i løpet av de siste 12 måneder. Seniorene møter i stor grad opp i valglokalerne og sier de i stor grad bryr seg om hvem som vinner valget. Nå skal vi se om de også er de ivrigste til å diskutere politikk.

Seniorene diskuterer politikk og dagsaktuelle saker sjeldnere enn 30-49-åringene

Når det gjelder spørsmålet om hvor ofte en diskuterer politikk, er det en tendens som viser at de middelaldrende og de eldre oppgir at de diskuterer politikk eller dagsaktuelle saker mindre hyppig enn de yngre. Forskjelle er størst for kvinnene (tabell 5.6).

Tabell 5.8. Hvor mye tid en brukte til å se nyheter og programmer om politikk og aktuelle saker på en vanlig ukedag, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent

Aldersgruppe	Over 1 time	Mellom 30-60 minutter	Mindre enn 30 minutter	Ingen tid	Antall personer
Begge kjønn					
30-49 år	31	45	22	2	840
50-66 år	50	36	13	1	529
67- 9 år	62	29	8	1	211
Menn					
30-49 år	32	47	20	1	450
50-66 år	50	36	12	2	296
67-79 år	63	29	7	1	110
Kvinner					
30-49 år	31	43	23	3	390
50-66 år	49	35	15	1	233
67-79 år	61	30	8	1	101

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

Tabell 5.9. Hvor mye tid en brukte til å høre på nyheter og programmer om politikk og aktuelle saker i radio på en vanlig ukedag, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent

Aldersgruppe	Over 1 time	Mellom 30-60 minutter	Mindre enn 30 minutter	Ingen tid	Antall personer
Begge kjønn					
30-49 år	15	21	44	19	840
50-66 år	26	25	35	14	529
67-79 år	26	29	31	14	211
Menn					
30-49 år	18	22	45	15	450
50-66 år	23	25	39	13	296
67-79 år	19	29	38	14	110
Kvinner					
30-49 år	12	20	44	24	390
50-66 år	29	26	29	16	233
67-79 år	34	29	24	14	101

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

Gruppen 67-79 diskuterer mindre under valgkampen

I tabellen nedenfor ser vi at de mellom 67 og 79 år i langt mindre grad enn de mellom 50-66 år og de mellom 30-49 år oppgir å ha deltatt i politiske diskusjoner i forbindelse med Stortingsvalget 2001. Det er den samme tendensen for kvinner

og menn (Tabell 5.7). Dette kan ha naturlige forklaringer. Ved at man rett og slett bor alene. Folk som har en arbeidsplass og en stor familie rundt seg har naturligvis også letter for å finne noen å diskutere med. Disse tallene kan ikke taes som uttrykk for at gruppen 67-79 er politisk mindre interessert enn de yngre. Både

Tabell 5.10. Hvor mye tid en brukte til å lese om politikk og aktuelle saker i aviser på en vanlig ukedag, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent

Aldersgruppe	Over 1 time	Mellom 30-60 minutter	Mindre enn 30 minutter	Ingen tid	Antall personer
Begge kjønn					
30-49 år	5	23	62	10	840
50-66 år	9	31	53	7	529
67-79 år	16	36	43	5	211
Menn					
30-49 år	5	26	58	10	450
50-66 år	11	31	52	5	296
67-79 år	21	32	45	3	110
Kvinner					
30-49 år	5	19	65	11	390
50-66 år	6	30	55	8	233
67-79 år	11	41	41	7	101

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

med hensyn til valgdeltakelsen og interesse for hvem som vant valget så vi at det var en høy andel i denne gruppen.

5.6. Konsum av politisk stoff i medier

Å ta til seg informasjon om samfunnet er nødvendig for å kunne delta i det politiske liv. I dette kapitlet skal vi se på forskjellene mellom seniorene og referansegruppens konsum av politisk nyhetsstoff i ulike medier. Det viser seg at det er en positiv sammenheng mellom alder og nyhetskonsum med hensyn til alle medier.

Seniorene ser mer nyheter, politikk og aktuelle saker på TV enn 30-49 åringene...

Aldersgruppene 67-79 år oppgir å se mer nyheter, politikk og aktuelle saker enn de mellom 50-66 år, de mellom 30-49 år minst. I aldersgruppene 67-79 år ser seks av ti disse typer programmer, mens i aldersgruppen 50-66 år oppgir fem av ti å ha sett mer enn en time på slike programmer. I gruppen 30-49 år oppgir tre av ti å ha sett slike programmer.

... hører mer nyheter i radio...

Med hensyn til radiolytting er det en klar tendens til at seniorene hører mer nyheter og programmer om politikk enn 30-49 åringene. Det er den samme tendensen med hensyn til kjønn. Riktignok er det nesten like mange menn mellom 40-49 år som oppgir å høre over en time med nyheter på radio, men hvis vi ser andelen som ligger mellom 30-60 minutter, ligger de mannlige seniorene klart over også her.

... og leser mer nyheter i aviser

Også med hensyn til å lese om politikk og aktuelle saker i avisene ligger seniorene klart over 30-49 åringene. Det er den samme tendensen innenfor kjønnene.

5.7. Organisasjonsdeltakelse

Å være medlem og delta i organisasjonslivet kan være en kanal for politisk innflytelse og deltakelse. Organisasjonene er en kanal for innflytelse på sentrale og lokale politikere, samtidig som organisasjonsdeltakelse er et tegn på sosialt engasjement. I denne delen skal vi se på faktisk oppgitt medlemskap og deltakelse i organisasjoner.

Tabell 5.11. Oppgitt medlemskap og deltakelse i minst en frivillig organisasjon siste 12 måneder, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent

Aldersgruppe	Medlem i minst en organisasjon	Deltatt i minst en organisasjon	Antall personer
Begge kjønn			
30-49 år	77	50	840
50-66 år	78	47	529
67-79 år	74	40	211
Menn			
30-49 år	79	49	450
50-66 år	81	47	296
67-79 år	80	36	110
Kvinner			
30-49 år	76	51	390
50-66 år	75	47	233
67-79 år	67	44	101

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

Høyt oppgitt medlemskap blant seniorer...

Ser vi på forskjellene mellom aldersgruppene, uten å ta hensyn til kjønn, ligger oppgitt medlemskap i minst en frivillig organisasjon tilnærmet likt for seniorene og referanse-kategorien 30-49 år og 67-79 år. For mennene er forskjellene ubetydelige. For kvinnene ligger 50-66-åringene på nivå med 30-49-åringene mens 67-79-åringene ligger nesten 10 prosent lavere.

Denne delen bygger på følgende spørsmål i Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002: *De neste spørsmålene er om organisasjoner som enkelte er med i. Jeg kommer nå til å nevne noen frivillige organisasjoner. Si ifra om noe av det som står på kortet passer for ditt forhold til organisasjonene, enten i dag eller i løpet av de siste 12 måneder.* Respondentene skulle så si om de var medlem, deltok, donerte penger eller hadde utført frivillig arbeid i organisasjonen. Se tabell 5.12 for hvilke organisasjoner som ble nevnt.

... deltakelse avtar til en viss grad med årene

Når det gjelder deltakelse, fremkommer det at seniorene i aldersgruppen 66-79 år deltar i mindre grad enn 30-49-åringene. 50-66-åringene ligger nærmere 30-49-åringene enn de eldste seniorene. For den eldste aldersgruppen, 67-79 år, er det flere kvinner enn menn som oppgir at de har deltatt i minst en organisasjon i løpet av de siste 12 månedene.

Høyere medlemskap og deltakelse i en rekke organisasjonstyper blant seniorene

Ser vi på medlemskap i politiske partier, er det høyere tall for seniorene enn referanse-kategorien. Også for 'Organisasjon for nødhjelp, menneskerettigheter, minoriteter eller innvandrere' er det flere seniorer som oppgir at de er medlemmer. Når det gjelder deltakelsen, er den på same nivå. For religiøse eller kirkelige organisasjoner er medlemskap og deltakelse høyere blant seniorene (spesielt blant 67-79-åringene). Mange seniorer er også aktive i 'Sosial forening for unge, pensjonister/eldre, kvinner eller

Tabell 5.12. Oppgitt medlemskap og deltakelse i frivillige organisasjoner siste 12 måneder. Prosent

	Medlem			Deltatt		
	30-49 år	50-66 år	67-79 år	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Sportsklubb eller klubb for utendørs-aktiviteter	37	26	17	26	13	6
Forening for kulturelle aktiviteter eller hobbyer	22	29	22	17	20	15
Fagforening eller faglig forbund	54	58	33	11	10	4
Forretnings-, yrkes- eller landbruksorganisasjon	17	18	9	6	6	1
Forbruker- eller bilorganisasjon	37	43	35	1	1	2
Organisasjon for nødhjelp, menneskerettigheter, minoriteter eller innvandrere	17	20	21	3	4	2
Organisasjon for miljøvern, fred eller dyrebeskyttelse	4	6	4	1	2	1
Religiøs eller kirkelig organisasjon	11	13	19	7	7	9
Politisk parti	7	13	12	3	4	3
Organisasjon for vitenskap, utdanning eller forelderåd	12	7	4	9	3	1
Sosial forening for unge, pensjonister/eldre, kvinner eller vennskapsklubb	19	24	39	12	12	22
Annen frivillig organisasjon	11	18	21	3	7	8
Antall personer	840	529	211	840	529	211

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

vennskapsklubb'. Nivået for denne type frivillige organisasjoner er høyere blant seniorene enn 30-49-åringene (tabell 5.12). For fordelinger blant kvinner og menn, se vedleggstabell 5.3.

Noter

- ¹ Vi bruker betegnelsen lokalvalgene siden tallet henviser til om en har deltatt i kommune- eller fylkestingsvalget.
- ² Hvis vi istedet regner 2005 som referansepunkt, stiger antall stortingsrepresentanter over 67 år til 2 prosent.

Elisabeth Ugreninov og Elisabeth Rønning

6. Yrkesdeltakelse, arbeidsmiljø og trygdebruk

6.1. Deltakelse i arbeidsmarkedet

Yrkesdeltakelse blir ofte sett på som en viktig kilde til selvforsørgelse med muligheter for å øke levestandarden. Preferansene for en yrkesdeltakelse dannes ut fra formelle kvalifikasjoner og forventninger som er knyttet til deltakelse i arbeidsmarkedet. I de industrialiserte landene finnes det forholdsvis klare normer blant flertallet om at alle som kan ta et arbeid skal arbeide (Halvorsen 1994:24-29).

Videre er forventningene om yrkesatferd i forhold til de ulike alderstrinnene knyttet til de sosiale normene som råder i samfunnet. Imidlertid finnes det forholdsvis klare normer om når vi kan stå utenfor arbeidsmarkedet, når vi bør være tilknyttet og når det er på tide å pensjoneres.

Datagrunnlaget: Hovedkilden til avsnittet om deltakelse i arbeidsmarkedet er tall fra arbeidskraftundersøkelsen (AKU). Tallene i AKU er basert på intervju med et utvalg av befolkningen (24 000 personer i kvartalet). På dette grunnlaget beregnes tallet på yrkesaktive for hele befolkningen i alderen 16 til 74 år. Det medfører at resultatene er noe usikre på grunn av tilfeldigheter og skjevheter ved utvalget (Grunntabeller 2002).

Gjennom en aktiv politikk for å bedre arbeidssituasjonen for slitne arbeidstakere slik at de kan få en verdig avgang fra en krevende yrkeskarriere, ble ordningen om avtalefestet pensjon (AFP) vedtatt i 1988. Etter flere endringer opp gjennom årene er det i dag mulig for personer som har fylt 62 år å gå av med AFP hvis

Definisjoner

Sysselsatte

Sysselsatte er personer i alderen 16-74 år som utførte inntektsgivende arbeid av minst én times varighet i undersøkelsesuken, samt personer som har et slikt arbeid, men som var midlertidig fraværende på grunn av sykdom, ferie, lønnet permisjon eller lignende. Gruppen sysselsatte består altså av sysselsatte i inntektsgivende arbeid (som faktisk utførte slikt arbeid i undersøkelsesuken) og sysselsatte midlertidig fraværende fra inntektsgivende arbeid. Personer som er inne til førstegangs militær- eller siviltjeneste regnes som sysselsatte. Personer på sysselsettingstiltak med lønn fra arbeidsgiver klassifiseres også som sysselsatte, til forskjell fra personer på andre typer tiltak (kvalifiseringstiltak), hvor det bare utbetales en kursstønad e.l.

Heltid/deltid

Beregnes av avtalt/vanlig arbeidstid. Arbeidstid på 37 timer og over er heltid, samt arbeidstid mellom 32-36 timer hvor intervjupersonen bekrefter at dette utgjør heltid i vedkommendes yrke. Deltid er dermed avtalt arbeidstid under 32 timer, samt de som har avtalt arbeidstid 32-36 timer hvor dette ikke er heltid.

Tabell 6.1. Sysselsatte personer, etter alder. Årsgjennomsnitt. 1989, 1994, 1992, 2002 og 2004. Prosent av alle personer i hver gruppe

Alder	1989	1994	1999	2002	2004
I alt	66	65	71	71	69
30-49 år	85	84	87	86	84
50-54 år	81	80	84	84	83
55-59 år	71	71	77	78	75
60-64 år	53	52	54	55	57
60 år	63	61	69	67	72
61 år	61	57	62	63	68
62 år	52	55	55	58	56
63 år	47	48	46	44	43
64 år	43	42	37	37	42
65-66 år	38	30	26	30	33
65 år	41	31	28	33	34
66 år	33	29	24	26	32

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene 1989, 1994, 1992, 2002 og 2004.

arbeidsplassen omfattes av ordningen. For å belyse avgangene fra arbeidsmarkedet finner vi det hensiktsmessig med ettårige inndelinger fra 60-66 år. Imidlertid må det poengteres at på grunn av manglende informasjon kan vi ikke med sikkerhet si at avgangene skyldes AFP.

Den mest yrkesaktive delen av befolkningen befinner seg i aldersspennet 30-54 år hvor andelen yrkesaktive er 80 prosent eller over. Etter fylte 54 år synker yrkesaktiviteten gradvis med økt alder og ender på 32 prosent for 66-åringene i 2004. Yrkesaktiviteten er generelt noe lavere i 1989 og 1994 for personer under 62 år, noe som kan skyldes at det var lavkonjunktur i denne perioden. Etter fylte 63 år endrer sysselsettingsmønsteret seg slik at andelen yrkesaktive blir lik eller høyere de andre årgangene. Den høye yrkesdeltakelsen i 1989 og 1994 blant personer over 63 år kan skyldes at mulighetene for å benytte seg av avtalefestet pensjon, først tok seg opp rundt midten av 1990-tallet. Først i 1995 var det mulig for personer under 64 år å

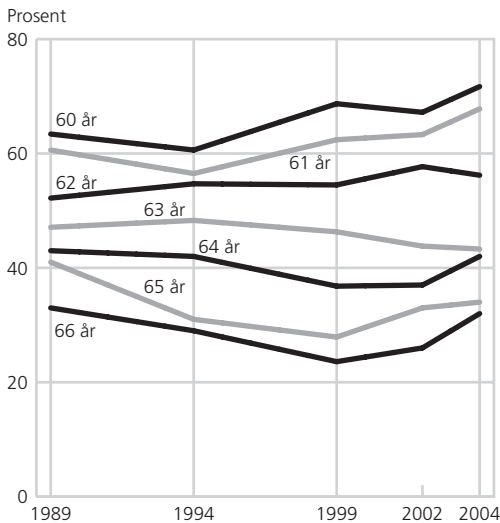
benytte seg av ordningen for AFP samt at flere yrkesdeltakere fikk anledning til å gå av med AFP.

I 1989 og 1994 var henholdsvis 66 og 65 prosent av befolkningen i alderen 16 til 66 år yrkesaktive. Andelen sysselsatte steg til 71 prosent fra 1994 til 1999 for siden å holde seg stabilt rundt 70 prosent frem til 2004. I 1989 og 1994 var andelen yrkesaktive i aldersgruppen 30-49 år henholdsvis på 85 og 84 prosent. Andelen steg til 87 prosent i 1999 som også var det høyeste nivået for denne gruppen ut fra de utvalgte årene. I de påfølgende årene sank andelen yrkesaktive 30-49-åringene til 86 prosent i 2002 og 84 prosent i 2004.

Gjennomgående er det noe lavere yrkesaktivitet blant personer i alderen 50 til 54 år enn for personer i alderen 30 til 49 år. I 1989 og 1994 var andelen yrkesaktive for denne gruppen henholdsvis på 81 og 80 prosent. Yrkesaktiviteten steg til 84 prosent fra 1994 til 1999 for siden å holde seg på dette nivået frem til og med 2004. For den neste aldersgruppen, 55-59 år, synker andelen yrkesaktive tilnærmet 10 prosentpoeng for årene 1989 og 1994 sammenlignet med de yngre aldersgruppene. For årene 1999, 2002 og 2004 er ikke forskjellene mellom personer i alderen 30-59 år like store som for årene 1989 og 1994. Andelen yrkesaktive 55-59-åringene stiger fra 71 prosent i 1994 til 77 prosent i 1999 og til 78 prosent i 2002 for siden å synke til 75 prosent i 2004.

Forskjeller mellom aldersgrupper gjør seg først gjeldende når vi sammenligner personer i alderen over og under 60 år. I 1989 og 1994 var forskjellene mellom aldersgruppene 55-59 og 60-64 år på henholdsvis 18 og 19 prosentpoeng. I 1999 og 2002 økte forskjellen ytterligere

Figur 6.1. Sysselsatte i prosent av alle personer i hver gruppe i alderen 60-66 år. Årsgjennomsnitt for 1989, 1994, 1999, 2002 og 2004

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

til 23 prosentpoeng for siden å reduseres til 18 prosentpoeng i 2004. For å få frem endringene i yrkesaktiviteten for personer i aldersspennet 60-64 år ser vi i figur 6.1 nærmere på den årlige forandringen.

I 1989 og 1994 var andelen yrkesaktive 60-åringene henholdsvis 63 og 61 prosent. Etter 1994 steg yrkesaktiviteten forholdsvis mye og nådde et nivå på 72 prosent i 2004. Forskjellen mellom 60- og 61-åringene er marginal med unntak av 1999.

Den samme tendensen finner vi også for 62-åringene hvor yrkesaktiviteten steg fra 1989 til 2004. Når vi ser på personer i alderen 63 og 64 år endres sysselsettingsmønsteret seg. I 1989 og 1994 var yrkesdeltakelsen blant personer i alderen 63 og 64 år henholdsvis 47 og 48 prosent. I motsetning til de yngre aldersgruppene synker yrkesdeltakelsen blant 63- og 64-åringene til 43 prosent i 2004.

Generelt i befolkningen er det flere yrkesaktive menn enn kvinner. For å få frem disse forskjellene er det delt inn etter kjønn for årgangene 1989, 1994, 1999, 2002 og 2004 i tabell 6.2.

Forskjellene mellom yrkesaktive menn og kvinner har blitt noe mindre i perioden 1989-2004 for personer yngre enn 54 år. Dette skyldes at yrkesdeltakelsen har økt for kvinner samtidig med at menn har redusert sin yrkesdeltakelse. Derimot har forskjellene økt i samme periode for menn og kvinner i alderen 55-59 år. Dette skyldes at kvinner slutter yrkeskarrieren tidligere enn menn, kjønnsforskjellen blir mindre når menn runder 60 år og starter nedtrappingen av yrkeskarrieren.

Både menn og kvinner i aldersgruppene 30-49 år og 50-54 år har høy yrkesdeltakelse hvor forskjellene mellom aldersgruppene er små. I perioden 1989-2004 var sysselsettingen blant menn i alderen

Tabell 6.2. Sysselsatte, etter alder og kjønn. Årsgjennomsnitt. 1989, 1994, 1999, 2002 og 2004. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe

Alder	1989		1994		1999		2002		2004	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
I alt	73	59	70	60	75	67	74	67	73	66
30-49 år	91	78	89	79	91	83	90	82	88	81
50-54 år	88	74	85	74	88	79	87	80	86	80
55-59 år	80	62	79	64	84	71	83	73	80	70
60-64 år	64	43	59	45	60	49	59	51	63	52
65-66 år	48	29	35	26	30	23	35	24	36	30

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene 1989, 1994, 1992, 2002 og 2004.

30-49 år rundt 90 prosent, mens for kvinner i samme alder varierte andelen sysselsatte mellom 78 og 83 prosent. Tilsvarende for 50-54-åringene er mellom 85 og 88 prosent for menn og 74 og 80 prosent for kvinner.

Yrkesdeltakelsen synker for både menn og kvinner når de runder 55 år. For menn i alderen 55-59 år synker yrkesdeltakelsen med 4 til 8 prosentpoeng og noe mer for kvinner, 8 til 10 prosentpoeng. Imidlertid er forskjellene i yrkesdeltakelse med hensyn på alder større for kvinner enn menn.

Etter fylte 60 år synker yrkesdeltakelsen med opptil 20 prosentpoeng for både menn og kvinner, og ligger et sted mellom 59 og 64 prosent for menn og 43 og 52 prosent for kvinner. For både menn og kvinner synker andelen sysselsatte ytterligere med opptil 30 prosentpoeng for aldersgruppen 65-66 år sammenlignet med aldersgruppen 60-64 år. Andelen yrkesaktive varierer mellom 35 og 48 prosent for menn og 23 og 30 prosent for kvinner. Andelen sysselsatte reduseres relativt mer blant menn så forskjellene mellom menn og kvinner blir, med unntak av 1989, noe mindre.

6.2. Arbeidsmiljø

I Arbeidsmiljøloven §1 heter det at arbeidsmiljøet skal være slik at det "gir arbeidstakerne full trygghet mot fysiske og psykiske skadevirkninger", og videre i § 12 at "forholdene skal legges til rette for at arbeidstakerne gis rimelig mulighet for faglig og personlig utvikling gjennom sitt arbeid".

Arbeidsmiljø er et komplekst fenomen og et vidt begrep som sjelden defineres presist. Den enkelte arbeidstakers arbeidsmiljø er sammensatt av en rekke

faktorer av ulik art. For det første er det de *individuelle faktorer* ved arbeidstaker og hans/hennes arbeidshistorie (hva har vedkommende gjort før), mestringsevne og forutsetninger for arbeidet (helsemessig, personlighetsmessig, og så videre). For det andre har vi *forhold på arbeidsplassen* som påvirker arbeidsmiljøet. Disse deler vi gjerne i tre, organisatoriske, fysiske og psykososiale. Til sist har vi de *bedriftseksterne faktorer* som er en del av den enkeltes arbeidsmiljø. Med bedriftseksterne faktorer mener vi forhold som er utenfor den enkelte virksomhet hvor arbeidstaker er ansatt, men som likevel påvirker arbeidssituasjonen til individet, for eksempel utviklingen på arbeidsmarkedet, demografiske forhold og internasjonale teknologiske og økonomiske trender. Samvirkningen av disse tre settene av faktorer gir enkeltindividets arbeidsmiljø (Torvatn 2001).

En annen viktig dimensjon når man diskuterer arbeidsmiljø, er tidsdimensjonen. I mange sammenhenger er det slik at et menneske kan tåle en belastning en kort tid uten store problemer, mens en langvarig belastning kan gi alvorlige helseskader. Derfor er eksponeringstid og yrkeshistorie også viktig å kjenne for å vurdere om arbeidsmiljø er forsvarlig eller ikke (Torvatn 2001).

Arbeidsmiljøindikatorer

I denne analysen skal vi se på eldres arbeidsmiljø ved hjelp av følgende indikatorer:

- Fysiske arbeidsmiljøforhold:
- Fysiske, kjemiske og biologiske faktorer som lyd, vibrasjoner, kjemikalier, støv og lys
- Inneklimafaktorer: varme, kulde, røyk og innelima generelt
- Ergonomi: arbeidsstillinger, løft og repeterende bevegelser

- Organiastoriske arbeidsmiljøforhold:
- Lønns- og ansettelsesforhold
- Arbeidstidsforhold
- Tilknytning til arbeidsplassen
- Utviklingsmuligheter i jobben
- Arbeidsmengde
- Muligheter for selvstyring og variasjon i arbeidet
- Relasjoner på arbeidsplassen
- Konflikter på arbeidsplassen
- Mobbing, vold og trakassering
- Helseplager som skyldes jobben
- Tilpasninger i eldres arbeid

Vi vil se på utviklingen i arbeidsmiljø og helseplager som skyldes jobben for gruppen i alderen 50-66 år i perioden 1989-2003. Vi vil i tillegg sammenligne middelaldrende arbeidstakere (50-66 år) med yngre (30-49 år) på ulike arbeidsmiljøforhold i 2003 og se på kjønnsforskjeller i eldrebefolkningen i 2003. På noen områder vil vi si noe om forskjeller i arbeidsmiljø og helseplager innad i eldrebefolkningen (50-59 år og 60-66 år) og vi vil forsøke å relatere arbeidsmiljøforskjeller til yrke der vi kan det. Vi vil bruke begrepet "middelaldrende" om personer i alderen 50-66 år.

Datagrunnlaget

Hovedkilden til avsnittet om arbeidsmiljø er levekår tverrsnitt 2003 med arbeidsmiljø som tema. Til undersøkelsen ble det trukket 5 000 personer i alderen 16-66 år. 3 489 personer, eller 71 prosent deltok i undersøkelsen. Av disse er det 680 yrkesaktive personer i alderen 50-66 år som har fått spørsmål om arbeidsmiljø, helseplager og tilpasninger i eldres arbeid. For mer dokumentasjon se (Hougen 2004).

I tillegg har vi brukt levekår tverrsnitt 2000 og 1996 og Arbeidsmiljøundersøkelsene fra 1989 og 1993. For mer dokumentasjon se Vågane 2001, Teigum 1996, NOS C228, NOS C9.

Begrensninger i datagrunnlaget

Når arbeidsmiljø er tema i levekårsundersøkelsen er utvalget personer i alderen 16-66 år. Dette for å få flest mulig sysselsatte med i undersøkelsen. Dette betyr at vi ikke kan si noe om arbeidsmiljø og arbeidsrelaterte helseplager for personer over 66 år. I 2003 var det omtrent 23 000 personer over 66 år som var sysselsatt (Pedersen, T 2005).

Fordi resultatene i dette kapitlet bygger på opplysninger om et utvalg av befolkningen som undersøkelsen dekker, er det knyttet en viss usikkerhet til dem. Usikkerheten kalles utvalgsvarians, og et hyppig brukt mål på usikkerhet i resultatet for et kjennemerke, er standardavviket. Størrelsen på standardavviket avhenger blant annet av tallet på observasjoner i utvalget. Det er som nevnt 680 personer i alderen 50 til 66 år som er med i undersøkelsen i 2003. Når vi ser på disse under ett, er resultatene relativt sikre. Vi kan også si noe om kjønnsforskjeller i gruppen 50-66 år, men vi kan for eksempel ikke bryte ned på mindre aldersgrupper og fortsatt si noe om kjønnsforskjeller. Utvalget er også for lite til å kunne si noe om arbeidsmiljøforskjeller for ulike yrkes- og næringsgrupper for denne aldersgruppen. I noen tilfeller i kapitlet vil vi imidlertid kommentere yrkesforskjeller generelt, der vi vet at disse finnes.

6.3. Stabilitet og lav utsatthet for fysiske arbeidsmiljøforhold

Hovedinntrykket når vi ser på tallene i vedleggstabell 6.1, er at det fysiske arbeidsmiljøet for personer i alderen 50-66 år har vært preget av stabilitet fra 1989 til 2003 og lav grad av utsatthet på de fleste indikatorene. Vi ser det samme når vi studerer arbeidstakere i aldersgruppen 30-39 år. Det er små forskjeller mellom yngre og middelaldrende arbeidstakere på områ-

det fysiske arbeidsmiljø, men hvis vi ser på innklimaforhold samlet, ser vi at yngre er mer utsatt enn middelaldrende. Det har vært en svak nedgang i andel middelaldrende som har problemer med utsatthet for støv, gass og damp og utsatthet for hudirriterende stoffer. Andel middelaldrende som har dårlig arbeidslys, som er utsatt for støy og vibrasjoner har holdt seg på et stabilt og lavt nivå. Det generelle bildet vitner altså om stabilitet og et lavt nivå av utsatthet.

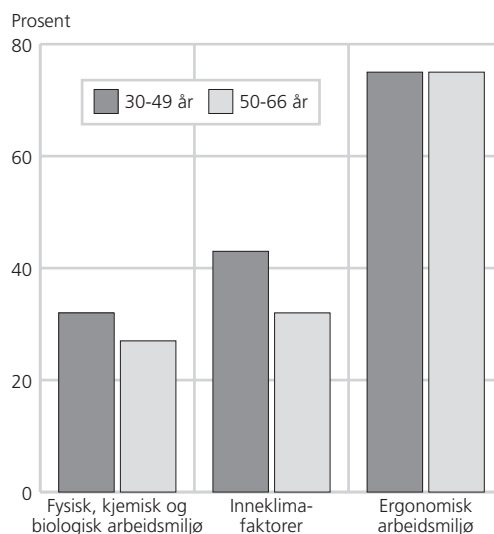
Når det gjelder innklimafaktorer, viser tallene en svak nedgang i andel middelaldrende som er utsatt for sterk varme, et stabilt antall som er utsatt for sterk kulde, en nedgang i andel middelaldrende som er utsatt for passiv røyking mens andelen middelaldrende som er utsatt for dårlig inn klima er stabilt høyt. Dårlig inn klima, i form av trekk, tørr luft, dårlig ventilasjon eller dårlig inn klima ellers er det forholdet som skiller seg ut. To av tre middelaldrende sier at de er utsatt for dårlig inn klima mesteparten av tiden. Mens det på de andre indikatorene er omtrent en av ti middelaldrende eller færre som er utsatt for de ulike problemene, er det atskillig flere middelaldrende som er utsatt for dårlig inn klima. Det kan skyldes at inn klimaproblematikken er noe som man kan kjenne seg igjen i på de fleste arbeidsplasser, mens flere av de andre indikatorene bare er relevante problemstillinger for mer avgrensede yrker og næringer.

Når det gjelder spørsmål om ergonomiske forhold, ser vi at relativt få middelaldrende arbeider i yrker som krever belastende stillinger mesteparten av arbeidsdagen. Hyppigst forekommende er stående og gående arbeid og ensidig arbeid. Halvparten av de middelaldrende jobber stående eller gående mesteparten av tiden og en

av tre arbeider med gjentatte ensidige bevegelser. På dette feltet kan man skille mellom kraftkrevende jobber eller jobber som krever at en er i bevegelse mesteparten av tiden og mer statisk belastende jobber som har andre ergonomiske konsekvenser. De ulike problemområdene rammer ulike yrkesgrupper og næringer. Tallene viser at andelen 50-66-åringer som må stå eller gå mesteparten av arbeidstiden, har gått noe ned i perioden 1989-2003, ellers er bildet stort sett preget av stabilitet eller en svak tendens til nedgang.

Det er små forskjeller mellom middelaldrende og yngre arbeidstakers fysiske arbeidsmiljø i 2003. Eneste forskjell ser ut til å være at noen flere middelaldrende er utsatt for dårlig inn klima. Middelaldrende kvinnelige arbeidstakere er i større grad enn middelaldrende mannlige utsatt for dårlig inn klima. Det ser også ut til at flere middelaldrende kvinner enn middelaldrende menn arbeider med

Figur 6.2. Samlemål fysisk arbeidsmiljø i aldersgruppen, etter alder. 2003. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen 2003, Statistisk sentralbyrå.

Fysisk arbeidsmiljø

Fysiske, kjemiske og biologiske faktorer inneholder de personer som oppga å være utsatt mesteparten av tiden eller mer for et eller flere av forholdene: støv, vibrasjoner, lys, hudirriterende stoffer og støv, gass eller damp.

Inneklimafaktorer inneholder de personer som oppga å være utsatt mesteparten av tiden eller mer for et eller flere av forholdene: varme, kulde, røyking eller dårlige inneklimaforhold generelt.

Ergonomisk arbeidsmiljø inneholder de personer som oppga å være utsatt mesteparten av tiden eller mer for et eller flere av forholdene: stå på huk/på kne, stå eller gå, må løfte i ubekvemme stillinger, arbeide i fremoverbøyd stilling, arbeide med gjentatte ensidige bevegelser, løfte minst 20 kg 5 eller flere ganger daglig.

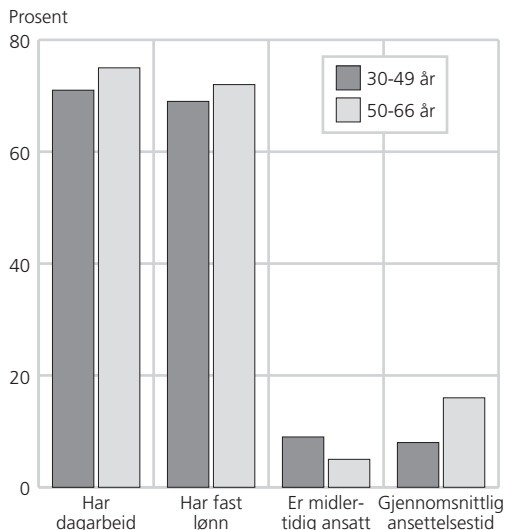
gjentatte eller ensidige bevegelser i jobben sin.

Figur 6.2 viser en samlet oversikt over fysiske, kjemiske og biologiske faktorer, inneklimafaktorer og ergonomisk arbeidsmiljø. I underkant av 30 prosent av de middelaldrende er utsatt for minst ett fysisk, kjemisk eller biologisk forhold på jobb, mens noen flere yngre er det. En av tre middelaldrende er utsatt for minst ett forhold av dårlig inneklima. Yngre er mer utsatt enn middelaldrende for dårlig inneklima. Når det gjelder ergonomi, er 75 prosent av de middelaldrende, og de yngre, utsatt for minst ett uheldig ergonomisk arbeidsmiljøforhold.

6.4. Organisatorisk arbeidsmiljø**Ytre rammebetingelser**

Vedleggstabell 6.2 viser at de fleste middelaldrende arbeidstakere har dagarbeid, få har andre former for arbeidstidsordnin-

Figur 6.3. Middeldrendes og yngres arbeidsforhold. 2003. Prosent

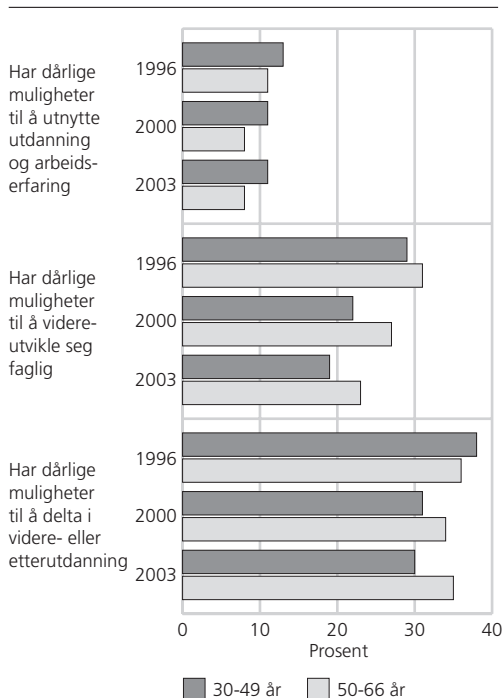

Kilde: Levekårsundersøkelsen 2003, Statistisk sentralbyrå.

ger. Det er flere middelaldrende menn enn middelaldrende kvinner som har dagarbeid. Det har vært en nedgang i perioden 1989-2003 i andel middelaldrende som har fast lønn og gjennomsnittlig tilsetningstid har gått svakt ned, men dette er i tråd med den generelle trenden i arbeidslivet, og ikke spesielt for de middelaldrende arbeidstakerne. Det er få middelaldrende som er midlertidige ansatte og få som er uten skriftlig ansettelseskontrakt.

Sammenlignet med yngre arbeidstakere kan man si at rammebetingelsene rundt de middelaldrendes arbeid i 2003 til dels er tryggere og bedre (figur 6.3). Noen flere middelaldrende enn yngre har dagarbeid, flere har fast lønn og færre er midlertidig ansatt. De har også en mye lengre gjennomsnittlig tilsetningstid på arbeidsplassen sin enn de yngre. Men det er noen flere middelaldrende enn yngre som er uten skriftlig ansettelseskontrakt. Ni av ti middelaldrende er tilfreds med

Figur 6.4. Andel som søker ny jobb, som regner med å søke ny jobb og de som verken søker eller regner med å søke ny jobb, etter alder. 2003. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1996, 2000 og 2003, Statistisk sentralbyrå.

jobben sin og svært få, 3 prosent, søker etter ny jobb.

Hvis vi ser nærmere på de som søker etter ny jobb, ser vi at det er forskjeller på 50-59- og 60-66-åringene. Det er enda færre 60-66-åringene som enten søker ny jobb eller har tenkt å gjøre det (figur 6.4). Vi finner ikke den samme forskjellen i andelen som mener de står i fare for å miste jobben sin. Omtrent like mange 50-59-åringene og 60-66-åringene er redd for dette (tabell 6.3). Det har vært en økning i andel middelaldrende som mener de står i fare for å miste jobben, fra 12 prosent på 1990-tallet til 18 prosent i 2003. Dette ser vi imidlertid også blant de yngre, og er nok et tegn på den økte

Tabell 6.3. Andel som mener de står i fare for å miste jobben, etter aldersgruppe. 2003. Prosent

	50-59 år	60-66 år
I fare på grunn av nedlegging	4	2
I fare på grunn av innskrenkning ...	9	6
I fare på grunn av andre årsaker ...	6	7
Ikke i fare	80	81
Antall personer som svarte	546	134

usikkerheten i arbeidsmarkedet i perioden (Rønning 2004).

Selv om det har vært en økt usikkerhet i perioden for alle aldersgrupper, ser det ut som om rammebetingelsene rundt de middelaldrendes arbeid er noe tryggere og bedre enn rundt de yngres. Dette kan nok i stor grad forklares med at de middelaldrende har kommet lengre i yrkeskarrieren sin og naturlig nok har lengre ansiennitet og erfaring enn yngre arbeidstakere.

Stort sett gode utviklingsmuligheter i jobben

Vedleggstabell 6.2 viser videre at de fleste middelaldrende er fornøyd med utviklingsmulighetene i jobben sin. Hvis vi ser på utviklingen på disse spørsmålene fra 1996 til 2003, er trenden at utviklingsmulighetene har blitt bedre eller holdt seg stabile for gruppen. Under en av ti middelaldrende er misfornøyd med muligheten til personlig utvikling i jobben. Omtrent samme andel mener de har dårlige muligheter til å utnytte utdanning og arbeidserfaring. De aller fleste middelaldrende er altså fornøyd med dette. Noen flere er misfornøyd med muligheter til videre- eller etterutdanning. En av tre av de middelaldrende mener de har dårlige muligheter til dette og denne andelen har vært stabil, mens det er blitt færre utilfredse blant de yngre. 23 prosent av de middelaldrende mener de har

dårlige muligheter til å videreutvikle seg faglig, færre enn i 1996. Nær tre av ti middelaldrende mener det blir stilt for store krav til å mestre nye arbeidsoppgaver, det samme som blant de yngre. Noen flere middelaldrende kvinner enn menn er misfornøyd med utviklingsmulighetene sine.

Sammenlignet med yngre arbeidstakere mener noen flere blant de middelaldrende at de har dårlige muligheter til faglig videreutvikling og til å delta i videre- eller etterutdanning (figur 6.5). Er det forskjeller mellom 50-59-åringer og 60-66-åringer når det gjelder utviklingsmuligheter? På spørsmål om hvordan man så på mulighetene til å videreutvikle seg faglig i jobben, var det små

forskjeller mellom disse gruppene. 23 prosent av 50-59-åringene mot 21 prosent av 60-66-åringene var misfornøyd med mulighetene sine.

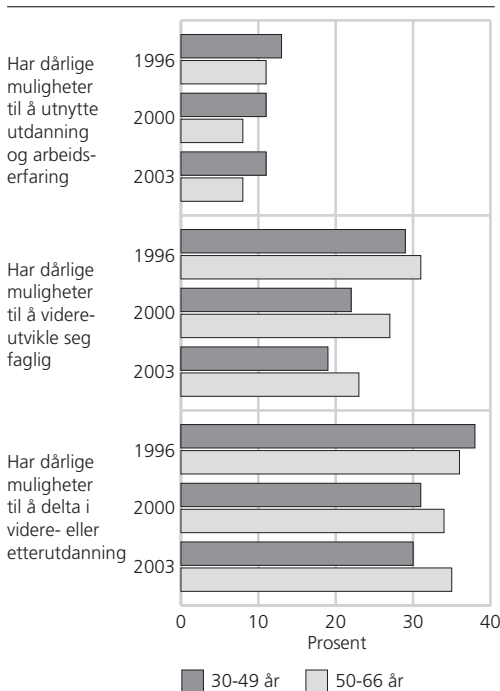
Høy grad av selvbestemmelse i jobben

Vedleggstabell 6.4 viser at middelaldrende har høy grad av selvbestemmelse i jobben sin, og slik har det vært i hele undersøkelsesperioden. I 2003 kan flere bestemme hvilke arbeidsoppgaver de skal få, ellers har det vært en stabil og høy grad av selvbestemmelse for denne gruppen arbeidstakere. Tre av ti middelaldrende bestemmer i høy grad selv hvilke arbeidsoppgaver de skal få, hele to av tre bestemmer i høy grad hvordan de skal utføre arbeidet sitt, mens over 40 prosent bestemmer i høy grad selv hvilke kvalitetskrav som skal stilles og uttak av fridager selv. Det er en tendens til at middelaldrende menn har større selvbestemmelse enn middelaldrende kvinner i jobben sin.

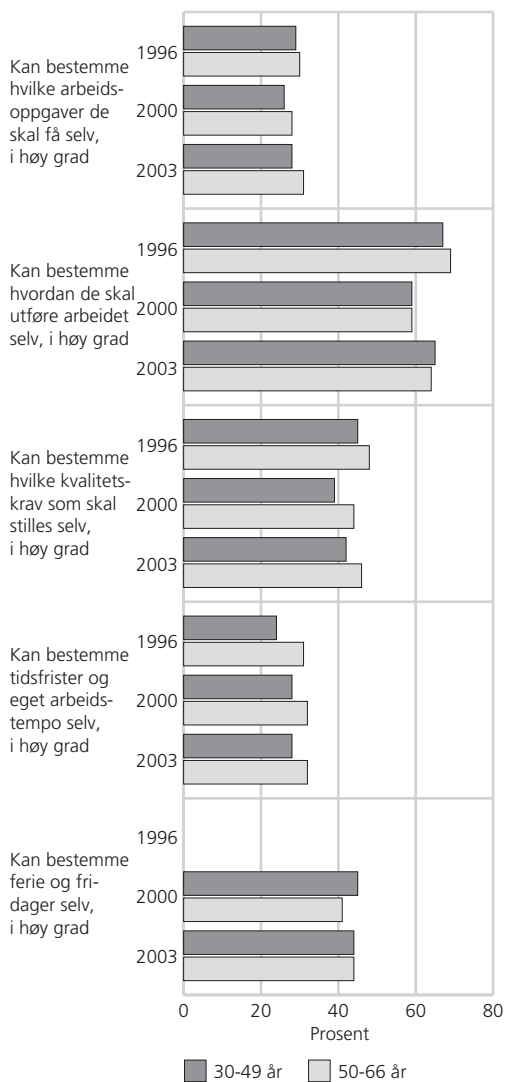
Andre mål i undersøkelsene viser de samme tendensene. Få middelaldrende er styrt av andre i jobben sin. Svært få middelaldrende er styrt av kolleger og svært få er styrt av maskiner eller teknisk utstyr. Nær halvparten av de middelaldrende er imidlertid styrt av kunder, klienter, elever, og her har andelen også økt fra 2000 til 2003. Det er også omtrent en av tre middelaldrende som er styrt av fastlagte rutiner og presise resultatkrav eller tidsfrister.

Det er små forskjeller når man sammenligner middelaldrende med yngre arbeidstakere på dette området (figur 6.6). Det er først når man sammenligner med de aller yngste på arbeidsmarkedet, personer i alderen 16-24 år, at vi ser forskjeller. Disse har markert mindre grad av selvbestemmelse enn de som er middelaldrende. Aldersgruppen 30-49 år

Figur 6.5. Utviklingsmuligheter, etter alder. 2003. Prosent

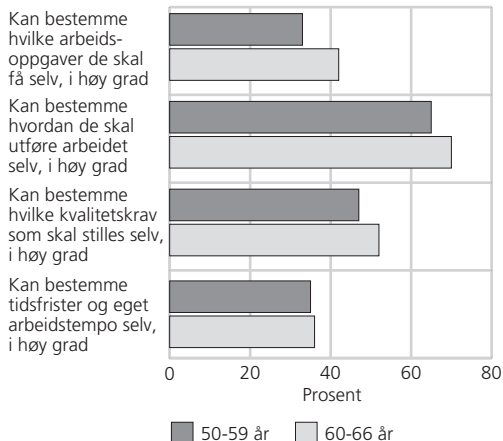

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1996, 2000 og 2003, Statistisk sentralbyrå.

Figur 6.6. Selvbestemmelse i jobben, etter alder. 2003. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1996, 2000 og 2003, Statistisk sentralbyrå.

og 50-59 år er relativt like, mens de eldste, 60-66-åringene oppgir høyere grad av selvbestemmelse over hvordan de skal utføre jobben (figur 6.7). De andre forskjellene er ikke signifikante.

Figur 6.7. Selvbestemmelse i jobben, 50-59 år, 60-66 år. 2003. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen 2003, Statistisk sentralbyrå.

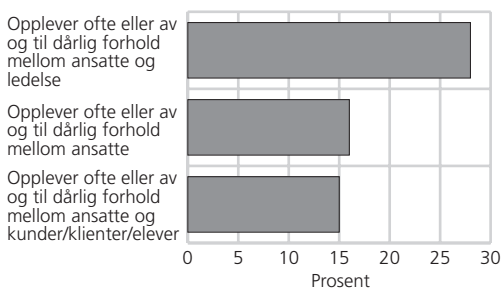
Det sosiale miljøet på arbeidsplassen

Spørsmål om man opplever dårlige forhold, eller konflikter på arbeidsplassen sin mellom ledelse og ansatte, mellom ansatte eller mellom ansatte og kunder/klienter kan si noe om det sosiale miljøet og hvordan man jobber sammen på en arbeidsplass. Spørsmålene fanger opp om man har opplevd dette på arbeidsplassen, det trenger ikke bety at man har vært involvert i konflikter selv (vedleggstabell 6.5).

Figur 6.7 viser at så mange som nær tre av ti av de middelaldrende opplever dårlige forhold på arbeidsplassen mellom ledelse og ansatte. Det er like mange i 1989 som i 2003. Det er flere middelaldrende kvinner enn middelaldrende menn som opplever dette.

Vi ser en svak nedgang i andelen middelaldrende som opplever dårlige forhold på arbeidsplassen mellom ansatte, fra 20 prosent i 1989 til 16 prosent i 2003. Andel middelaldrende som opplever dårlige forhold mellom ansatte og kunder/

Figur 6.8. Andel som opplever konflikter på arbeidsplassen. 2003. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen 2003, Statistisk sentralbyrå.

klienter/elever har i perioden vært stabil på omtrent 15 prosent. Sammenligner vi middelaldrende arbeidstakere med yngre, ser vi at det er færre middelaldrende som opplever dårlige forhold eller konflikter på arbeidsplassen enn yngre.

Svært få utsatt for trakassering, mobbing eller vold i arbeidslivet

Andelen middelaldrende som oppgir å ha blitt plaget eller ertet av arbeidskamerater er heldigvis lav og har vært på samme nivå i perioden 1989-2003. Her oppgir rundt 2 prosent at de har vært utsatt for dette et par ganger i måneden eller mer. Enda færre har vært utsatt for uønsket seksuell oppmerksomhet¹.

Andelen middelaldrende som oppgir å ha vært utsatt for vold eller trussel om vold på arbeidsplassen, er derimot noe høyere. 7 prosent oppgir dette i 2003. 2 prosent oppga dette i 1989. Middelaldrende kvinner er noe mer utsatt for dette enn middelaldrende menn.

Det er ingen forskjeller i utsatthet når vi sammenligner middelaldrende og yngre. Middelaldrende er ikke mer utsatt for vold og trakassering på arbeidsplassen enn yngre arbeidstakere. Dette er mer et

kjønns- enn et aldersproblem. I tillegg er dette et yrkesproblem. Sykepleie og salgs- og serviceyrker skiller seg ut på spørsmål om utsatthet for vold eller trussel om vold på arbeidsplassen. Dette er også yrker dominert av kvinner².

6.5. Helseplager og sykefravær

Andelen som oppgir at de har hatt ulike helseplager siste måned, som helt eller delvis skyldes jobben, har verken økt eller blitt redusert for middelaldrende arbeidstakere i perioden 1989-2003, bortsett fra for smerter i armer og håndledd, som har økt noe (vedleggstabell 6.6). De helseplagene som flest oppgir at de har, og som skyldes jobb, er smerter i nakke, skuldre, rygg og armer, håndledd og hender. Hvis vi ser bort fra disse plagene, som 16 og 13 prosent av de middelaldrende arbeidstakerne er plaget av, er det 7 prosent eller færre middelaldrende som oppgir at de har helseplager som skyldes jobb.

En generell tendens er at flere kvinner enn menn oppgir helseplager som skyldes jobb. Dette gjelder for alle typer helseplager. Hvis vi sammenligner de middelaldrende arbeidstakerne med de yngre, finner vi ikke noen tydelige forskjeller. Publisert statistikk over yrkesrelaterte helseplager etter yrke, uavhengig av alder, viser en tendens til at yrkesgruppen "administrative ledere og politikere" har færrest helseplager knyttet til jobben, mens mer fysisk krevende jobber som håndverkeryrker og operatører, sjåførere på noen av målene er overrepresentert blant de med yrkesrelaterte helseplager (Rønning 2004)³.

Mange middelaldrende føler seg fysisk utmattet når de kommer hjem fra jobben, hele en av tre. Men andelen har ikke steget fra 1989 til 2003 den er faktisk signifikant mindre. Det er flere

middelaldrende kvinner enn middelaldrende menn som føler dette. En av ti av de middelaldrende har vansker med å sove fordi de tenker på jobb. Heller ikke på dette området er det forskjeller når vi sammenligner middelaldrende og yngre arbeidstakere.

Den registerbaserte sykefraværstatistikken viser en generell nedgang i sykefraværet for alle sysselsatte i perioden 2002-2004 (Vetvik K. 2005). Alle aldersgrupper har hatt en nedgang i perioden. Middelaldrende har høyere sykefravær enn yngre, og kvinner har høyere sykefravær enn menn. Statistikk over legemeldt sykefravær 4. kvartal 2004 viser at 6 prosent av 50-54-åringene, nær 7 prosent av 50-59-åringene mens over 8 prosent av 60-66-åringene hadde legemeldt sykefravær 4. kvartal 2004 (tabell 6.4).

Det ser ut som om helseplager som skyldes jobb mer er et kvinneproblem enn et aldersproblem. Vi finner kjønnsforskjeller i materialet, men ikke systematiske forskjeller når vi sammenligner middelaldrende med yngre arbeidstakere.

6.6. Tilpasninger i middelaldrendes arbeid

I levekårsundersøkelsen i 2003 inngikk et sett med spørsmål som hadde til hensikt å kartlegge hvorvidt den enkelte ansatte i alderen 50-66 år opplevde at alderen

Tabell 6.5. Andel ansatte 50-66 år som på grunn av alder har problemer med å greie arbeidsoppgaver de har i dag. 2003. Prosent

	Alle	50-59 år	60-66 år
Ja	4	3	10
Nei	96	97	90
Antall personer som svarte	617	503	114

deres hadde betydning i forhold til jobben de gjorde.

På spørsmål om man har problemer med å greie arbeidsoppgavene sine på grunn av alder, svarer 96 prosent av de middelaldrende at de ikke har det (tabell 6.5). Hvis vi ser på forskjeller i gruppen middelaldrende, ser vi at 3 prosent av 50-59-åringene svarer dette, mens 10 prosent av 60-66-åringene svarer det samme. Det er altså flere blant de eldste som oppgir dette, men fortsatt bare en av ti. Her er det viktig å ta med i betraktningen at seleksjonseffekter på grunn av pensjonering øker med alder, og at mange av de som ville svart at de ikke greier arbeidsoppgavene sine på grunn av alder, faktisk ikke jobber lenger.

Vi stilte også spørsmål om man hadde opplevd press fra arbeidsgiver om å slutte i jobben på grunn av alder. Her svarer under 1 prosent av de middelaldrende at de har opplevd et slikt press. Her fant vi

Tabell 6.4. Legemeldt sykefravær for arbeidstakere, etter kjønn og aldersgruppe. 4. kvartal 2004. Prosent¹

	Sykemeldte						
	30-34 år	35-39 år	40-44 år	45-49 år	50-54 år	55-59 år	60-66 år
I alt	5,1	5,2	5,2	5,4	6	6,9	8,6
Menn	3,5	3,9	4,1	4,2	4,8	5,8	7,1
Kvinner	7,1	6,5	6,3	6,6	7,2	8,1	10,1

¹ Fra og med 1. kvartal 2002 ble referansedatoen satt til tirsdag før siste onsdag i kvartalet mot tidligere siste dag i kvartalet. Omfatter kun legemeldt sykefravær. Sykefraværstatistikken er produsert i samarbeid med RTV.

heller ingen forskjeller blant 50-59-åringene og 60-66-åringene.

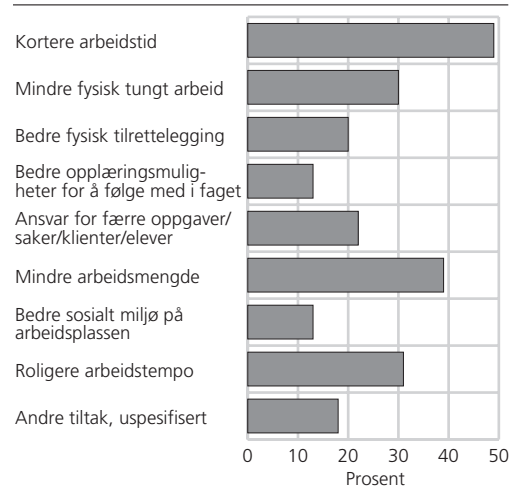
Samtidig svarer en av tre at de ikke tror de vil orke eller være friske nok til å jobbe frem til pensjonsalderen. Flere middelaldrende menn enn kvinner tror de vil orke eller være frisk nok til å jobbe frem til pensjonsalderen. Det er ikke noen signifikant forskjell mellom 60-66-åringene og 50-59-åringene i dette spørsmålet (tabell 6.6).

Denne gruppen fikk presentert en del mulige tiltak som kan gjøre det lettere for arbeidstakere å fortsette i yrket frem til pensjonsalder. Av de ulike tiltakene svarte omtrent halvparten av arbeidstakerne at kortere arbeidstid ville ha meget stor eller stor betydning. Deretter kom mindre arbeidsmengde, som nær 40 prosent svarte ville ha meget stor eller stor betydning. Også mindre fysisk tungt arbeid og roligere arbeidstempo var det en del som mente ville ha meget stor eller stor betydning, rundt en av tre. Tiltak som bedre sosialt miljø og bedre opplæringsmuligheter var det færrest som mente hadde stor betydning (figur 6.8). Vi har ikke tall som sier noe om hvorvidt man har opplevd eller erfart faktisk tilrettelegging på arbeidsplassen sin, med det formål å

Tabell 6.6. Andel ansatte 50-66 år som tror de vil orke eller være frisk nok til å jobbe fram til pensjonsalderen, etter kjønn og aldersgruppe. 2003. Prosent

	Kjønn			Aldersgruppe	
	Alle	Menn	Kvinner	50-59 år	60-66 år
Ja	68	74	62	68	71
Nei	29	24	35	30	29
Vet ikke, vil ikke svare ...	2	2	3	2	0
Antall personer som svarte	618	324	294	503	114

Figur 6.9. Andel som mener ulike tiltak har stor eller meget stor betydning for å få arbeidstakere til å fortsette i yrket frem til pensjonsalder. 2003. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen 2003, Statistisk sentralbyrå.

gjøre en i stand til å stå lenger i arbeid/ beskytte helsen og hvordan dette slår ut på de ulike arbeidsmiljøfaktorene.

6.7. Alderens betydning for graden av yrkesdeltakelse

Vi har sett at yrkesaktiviteten synker når alderen øker og at den er lavere for kvinner enn for menn. For å få et mer

Datagrunnlaget

Hovedkilden til avsnittene 6.7-6.11 er levekår EU-silc 2003. EU-silc er en utvalgsundersøkelse med et representativt utvalg av befolkningen i alderen 16 år og over. I 2003 var svarprosenten 71 og i alt 5 852 personer og husholdninger ble intervjuet. Hovedformålet med undersøkelsen er å dekke viktige levekårsområder. Tema for den enkelte undersøkelse vil rotere fra år til år. Hovedsakelig inneholder dataene opplysninger som er innhentet via intervju, men for å bedre datagrunnlaget er det også koblet på registeropplysninger om inntekter og overføringer. EU-silc er korrigert for skjevheter og frafall.

nyansert bilde ønsker vi å se hvilken betydning utdanning og sentralitet har for yrkesaktiviteten. For å undersøke dette nærmere tar vi utgangspunkt i levekårsundersøkelsen EU-silc 2003.

For å skille mellom ulike tilknytninger til arbeidsmarkedet deles yrkesaktiviteten i tre, ingen yrkesaktivitet, svak yrkesaktivitet og høy yrkesaktivitet. Graderingen av yrkesaktiviteten er basert på personenes yrkesinntekt. Ingen yrkesaktivitet betyr at personen har en årsinntekt lavere enn 0,5G. Denne grensen er satt for å sikre at personer som ikke jobber, men likevel får utbetalt feriepenger fra en tidligere jobb ikke skal regnes som svakt yrkesaktive. Personer med inntekt høyere enn 0,5G, men lavere enn folketrygdens minsteytelse til alders- og uførepensjonister, har en svak tilknytning til arbeidsmarkedet, mens personer med en høyere inntekt

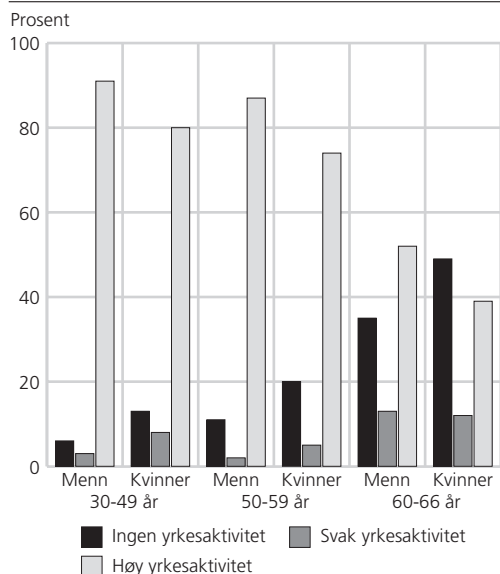
enn minsteytelse til alders- og uførepensjonister har høy yrkestilknytning.

I aldersgruppen 30-49 år har flertallet høy yrkesdeltakelse. Andelen menn og kvinner med høy yrkesaktivitet er henholdsvis 91 og 80 prosent. Det er mer enn dobbelt så mange kvinner som menn uten eller med svak yrkesaktivitet.

I neste aldersgruppe, 50-59 år, har yrkesaktiviteten avtatt noe, men det er fortsatt forholdsvis mange menn og kvinner med høy yrkesdeltakelse. Andelen menn med høy yrkesaktivitet er 87 prosent og tilsvarende for kvinner er 74 prosent. Blant de som ikke har høy yrkesaktivitet er det først og fremst de uten yrkesdeltakelse som har økt.

Imidlertid finner vi større endringer i yrkesaktiviteten når vi sammenligner aldersgruppene 50-59 år med 60-66 år hvor andelen med høy yrkesdeltakelse reduseres forholdsvis mye for både menn og kvinner. Andelen med høy yrkesaktivitet for menn reduseres fra 87 prosent til 52 prosent, tilsvarende endring for kvinner er fra 74 prosent til 39 prosent. I aldersgruppen 60-66 år er det fortsatt mest vanlig blant menn å ha høy yrkesaktivitet, men andelen med svak og ingen yrkesaktivitet har økt betraktelig. Andelen menn med svak og ingen yrkesaktivitet er henholdsvis på 13 og 35 prosent. Blant kvinner i aldersgruppen 60-66 år er det derimot mest vanlig å ikke være yrkesaktiv, denne andelen er 49 prosent. Sammenlignet med de andre aldersgruppene er andelen med svak yrkesdeltakelse forholdsvis mye høyere for menn og kvinner i alderen 60-66 år. Dette tyder på at mange går fra høy yrkesaktivitet til svak yrkesaktivitet.

Figur 6.10. Graden av yrkesaktivitet i prosent av alle personer i hver gruppe, etter alder og kjønn. EU-silc 2003

Kilde: EU-silc 2003.

6.8. Utdanning er viktig for yrkesaktiviteten

Utdanning er i vid forstand en felles betegnelse for ferdigheter og kunnskap som brukes til å oppnå ulike typer av goder og vil fungere som en inngangsport til deler av arbeidslivet som krever formell kompetanse. Lav utdanning vil i større grad enn høy utdanning kunne gi lavtlønnede og rutinemessige jobber. Personer i slike jobber kan øke tilbøyeligheten til å benytte seg av andre inntektskilder enn yrkesinntekt før de har fylt 67 år. I dette avsnittet skal vi se hvilken betydning utdanning har for yrkesaktiviteten for ulike aldersgrupper.

Gjennomgående er personer med universitets- eller høyskoleutdanning mer yrkesaktive enn personer med lavere utdanning. Imidlertid får utdanning større betydning med økt alder hvor de største forskjellene befinner seg i aldersgruppen 60-66 år.

Om menn i alderen 30-59 år har ungdomsskole eller videregående utdanning, er av liten betydning for yrkesaktiviteten. Andelen med høy yrkesaktivitet er vel 85 prosent. Universitets- eller høyskoleutdanning har derimot større betydning for yrkesaktiviteten. Blant menn 30-49 år og 50-59 år med universitet eller høyskole

har henholdsvis 97 og 92 prosent høy yrkesaktivitet.

Forskjellene i yrkesaktivitet for menn i aldersgruppen 60-66 år er ikke så store når vi sammenligner menn med ungdomskole og videregående utdanning. Andelene med høy yrkesdeltakelse er henholdsvis 40 og 47 prosent. Sammenligner vi derimot menn med universitet og høyskole med videregående utdanning eller lavere, er forskjellene betraktelig større. 74 prosent av mennene med universitet eller høyskole har høy yrkesaktivitet, det er 27 prosentpoeng mer enn menn med videregående utdanning og 34 prosentpoeng mer enn menn med ungdomskole.

Uansett alder har det stor betydning for kvinner om utdanningen er på ungdomsskole-, videregående skole- eller universitets- eller høyskolenivå. Blant kvinner i alderen 30-49 år med ungdomsskole er andelen med høy yrkesaktivitet 62 prosent, andelen øker til 77 prosent for de med videregående utdanning og ytterligere til 89 prosent for de med universitet eller høyskole.

Når vi sammenligner kvinner med utdanning på ungdomsskolenivå i aldersgruppene 30-49 år og 50-59 år finner vi forholdsvis stor forskjell. For kvinner i alderen 50-59 år har bare halvparten av kvinnene med ungdomsskole høy yrkesaktivitet, 12 prosentpoeng mindre enn blant kvinner 30-49 år. Tilsvarende forskjell for kvinner med videregående skole er bare 2 prosentpoeng, og det er ingen forskjell for kvinner med universitet eller høyskole.

Andelen med høy yrkesaktivitet reduseres kraftig for kvinner med ungdomsskole eller videregående utdanning når vi

Tabell 6.7. Personer med høy yrkesaktivitet, etter aldersgruppe, kjønn og utdanning. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe. 2003

Aldersgruppe	Ungdomsskole		Videregående skole		Universitet/høyskole	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
30-49	86	62	89	77	97	89
50-59	84	50	85	75	92	89
60-66	40	20	47	42	74	73

Kilde: EU-SILC 2003.

sammenligner aldersgruppene 50-59 år og 60-66 år. Andelen med høy yrkesaktivitet i disse gruppene er henholdsvis på 50 og 20 prosent for de med ungdomsskole og 75 og 42 for de med videregående utdanning. For kvinner med universitet eller høyskole er yrkesaktiviteten fortsatt høy etter fylte 60 år, 73 prosent sammenlignet med 89 prosent for 50-59-åringene.

6.9. Region og yrkesdeltakelse

Tabell 6.8 viser andelen med høy yrkesaktivitet etter tre regioner.

I de ulike regionene finner vi bare marginale forskjeller mellom aldersgruppen 30-49 år. I Oslo og Akershus har 86 prosent en høy yrkesaktivitet hvor tilsvarende for Trondheim, Bergen og Stavanger er 87 prosent. For resten av landet er andelen yrkesaktive 84 prosent og noe lavere enn for de andre regionene. I regionen resten av landet har 78 prosent høy yrkesaktivitet i aldersgruppen 50-59 år, dette er lavere enn i de andre regionene hvor andelen er 85 prosent. Oslo og Akershus har den høyeste andelen yrkesaktive i alderen 60-66 år, 52 prosent. Regionen Trondheim, Bergen og Stavanger har en lav andel med høy yrkesdeltakelse, dette kan skyldes at det er få i denne kategorien og at tallet dermed er særlig usikkert. For resten av landet har 44 prosent høy yrkesaktivitet i aldersgruppen 60-66 år.

Tabell 6.8. Personer med høy yrkesaktivitet, etter aldersgruppe og region. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe. 2003

Region	30-49 år	50-59 år	60-66 år
Oslo, Akershus	86	85	52
Trondheim, Bergen, Stavanger	87	85	38
Resten av landet ...	84	78	44

Kilde: EU-SILC 2003.

Tabell 6.9. Personer som jobber deltid, etter aldersgruppe og kjønn. Årsgjennomsnitt. 2004. Prosent

Aldersgruppe	Menn	Kvinner
30-49 år	6	38
50-59 år	8	40
60-64 år	17	49
65-66 år	33	64

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsen 2004.

6.10. Kvinner jobber oftere deltid

For referansegruppen er det mer enn 6 ganger så vanlig for kvinner som for menn å jobbe deltid. Forskjellene blir noe mindre med økt alder, men gjennomgående er det langt flere kvinner enn menn som jobber deltid.

Når vi ser på betydningen av alder, finner vi små forskjeller mellom referansegruppen og yngre middelaldrende, bare 2 prosentpoeng. Blant yngre middelaldrende er forskjellene mellom menn og kvinner fortsatt store, under 1 av 10 menn jobber deltid mens tilnærmet 4 av 10 kvinner jobber deltid. Når vi sammenligner yngre og eldre middelaldrende er andelen deltidsarbeidende 9 prosentpoeng høyere for både menn og kvinner og er henholdsvis på 17 og 49 prosent. Etter fylte 64 år øker andelen deltidsarbeidende relativt mye for begge kjønn. Blant 65- og 66-åringene er 33 prosent av mennene og 64 prosent av kvinnene deltidsarbeidende.

6.11. Hva gjør de som ikke er yrkesaktive?

Yrkesdeltakelsen er altså forholdsvis høy frem til 60 år for deretter å avta gradvis. Utdanning er en viktig faktor for å bli i arbeidslivet etter fylte 60 år. Tabell 6.7 viser klart at både menn og kvinner med høy utdanning er yrkesaktive lenger. Det kan skyldes at personer med lavere utdanning i større grad jobber eller har jobbet i

Tabell 6.10. Pensjonsstatus til personer med svak yrkesdeltakelse, etter aldersgruppe. Prosent

Pensjonsstatus	50-59 år	60-66 år
AFP	0	12
Uføretrygd	63	62
Andre typer pensjoner	6	3
Annet ikke pensjon	31	23

Kilde: EU-SILC 2003.

slitsomme og rutinepregede yrker og går tidligere ut av yrkeslivet.

Videre er det interessant å se om de med svak eller ingen yrkesdeltakelse hovedsakelig er uføretrygdede eller førtidspensjonert med AFP. I tabell 6.9 tar vi utgangspunkt i personer med svak eller ingen yrkesdeltakelse i alderen 50 og 66 år etter pensjonsstatus.

I alderen 50-59 år er 63 prosent av de med svak yrkesdeltakelse delvis eller helt uføretrygd, 6 prosent har andre typer pensjoner og 31 prosent har ikke inntekt fra pensjon. Andelen uføretrygdede er tilnærmet like høy for aldersgruppen 60-66 år og utgjør den største pensjonsordningen også for denne gruppen. Tabell 6.10 viser ikke nye avganger fra arbeidslivet, så personer med uføretrygd i aldersgruppen 60-66 år kan ha vært uføretrygdede da de var 50-59 år. Selv om vi ikke følger de samme personene over tid, kan vi likevel regne med at de som er uføretrygdede før de fyller 60 år også er det etter at de har fylt 60 år. Noe vi derimot kan være helt sikre på, er at 12 prosent fra aldersgruppen 60-66 år går fra yrkesaktivitet til AFP. For å kunne gå av med AFP må vedkommende være i inntektsgivende arbeid på pensjoneringstidspunktet hvilket også styrker antakelsen om at en del personer over 61 år går av med AFP. Resterende har andre typer pensjoner eller annet enn pensjon.

Tabell 6.11. Uføretrygdede, etter aldersgruppe, kjønn og utdanning. Prosent

Utdanningsnivå	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
	50-59 år	50-59 år	60-66 år	60-66 år
Videregående utdanning eller lavere	90	88	87	90

Kilde: EU-SILC 2003.

Uføretrygd utgjør den største andelen av personer med svak yrkesaktivitet. For å se på betydningen av utdanning på uføretrygd har vi tatt utgangspunkt i andelen uføretrygdede menn og kvinner med videregående utdanning.

Utdanning har stor betydning for å være uføretrygd. Blant uføretrygdede har om lag 9 av 10 videregående eller lavere som høyeste fullførte utdanning. Denne høye andelen gjelder for både menn og kvinner samt yngre og eldre middelaldrende. Funnene styrker antakelsen om at lav utdanning gir slitsomme yrker hvor uføretrygd er en av få veier ut av yrkeslivet.

6.12. Yrkesaktivitet etter fylte 67 år

Etter fylte 67 år har man rett til å ta ut alderspensjon fra folketrygden. Personer som ønsker å jobbe etter dette, vil frem til 70 år få inntektsprøvd alderspensjon, etter fylte 70 år vil det ytes alderspensjon uavhengig av eventuell inntekt.

Etter pensjonsalder, men før fylte 70 år, er menn fortsatt mer yrkesaktive enn kvinner.

Tabell 6.12. Yrkesaktivitet for personer 67 år og over, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe

Aldersgruppe	Menn	Kvinner
67-69 år	20	11
70-74 år	6	4

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsen 2004.

Tabell 6.13. Personer 67 år og over som jobber deltid, etter aldersgruppe og kjønn. Prosent av alle personer i hver aldersgruppe

Aldersgruppe	Menn	Kvinner
67-69 år	60	67
70-74 år	75	67

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsen 2004.

I 2004 var 2 av 10 menn og i overkant av 1 av 10 kvinner i alderen 67-69 år fortsatt yrkesaktive. Andelen yrkesaktive synker betraktelig etter fylte 70 år hvor forskjellene mellom menn og kvinner blir mindre. Henholdsvis er forskjellene på 6 og 4 prosent.

Blant de yrkesaktive over 66 år er det mest vanlig å jobbe deltid. 6 av 10 menn i alderen 67-79 år jobber deltid og tilnærmet 7 av 10 kvinner i samme alder jobber også deltid. Andelen menn som jobber deltid øker til 75 prosent etter fylte 70 år mens den for kvinner holder seg stabil på 67 prosent.

6.13. Trygd

I Norge er folketrygden en offentlig forsikringsordning som skal sikre alle en viss økonomisk trygghet. Folketrygden omfatter alt fra stønad til livsopphold, stønad til dekning av utgifter ved sykdom, svangerskap, arbeidsledighet, uførhet og alderdom. Medlemskap i folketrygden omfatter alle personer bosatt i Norge, alle arbeidstakere i Norge og norske stats-

Datagrunnlaget

Hovedkilden til avsnittene om trygd er tall fra Rikstrygdeverket. Tall for pensjoner og andre langtidsytelser er fra Rikstrygdeverkets sentrale statistikkregistre for personer med langtidsytelser og trygdeetatens regionale utbetalingsregistre. Antallet personer registreres ved utgangen av året (Trygdestatistisk årbok 2004).

Tabell 6.14. Alderspensionister (67- år) i alt og prosentvis endring fra foregående år. Årsgjennomsnitt. 1994-2003

	Alderspensionister i alt	Endring i prosent fra foregående år
1994	624 512	0,1
1995	625 353	0,1
1996	625 940	0,1
1997	628 247	0,4
1998	630 526	0,4
1999	631 220	0,1
2000	628 890	-0,4
2001	626 578	-0,4
2002	624 054	-0,4
2003	623 722	-0,1

Kilde: Rikstrygdeverket 2003.

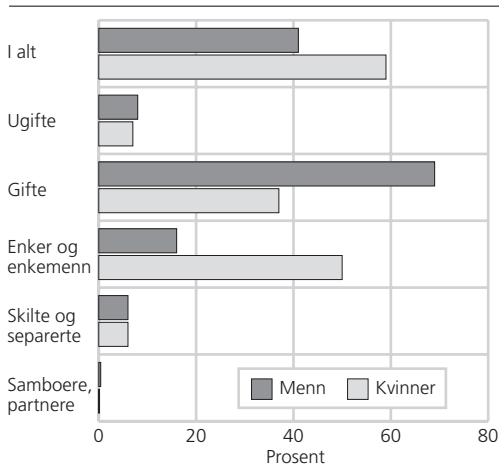
borgere som oppholder seg i utlandet. I 2003 var folketrygdens utgifter på 224 527⁴ millioner kroner. Av de totale utgiftene brukes 34 prosent til alderspensjon, 18 prosent til uførhet og 9 prosent til helsevern (Trygdestatistisk årbok 2004:25).

Alderspensionister

Alderspension fra folketrygden kan tas ut ved fylte 67 år og er frem til 70 år inntektsprøvd. Ved fylte 70 år har man ubetinget rett til alderspensjon fra folketrygden som innebærer at det ytes alderspensjon uavhengig av eventuell annen inntekt. Alderspensionen består av grunnpensjon og tilleggspensjon og/eller særtilllegg. Som minstepensjonist i folketrygden regnes personer som mottar særtilllegg (Rønningen og Fredriksen 2002).

Antallet alderspensionister økte fra 624 512 i 1994 til 631 220 i 1999 som var det høyeste nivået for de utvalgte årgangene. Fra 1999-2000 og de to påfølgende årene sank antallet alderspensionister med 0,4 prosent fra foregående år, for så å avta til under 1994-nivå i 2002. Ved utgangen av 2003 var det 623 722

Figur 6.11. Alderspensjonister, etter kjønn og sivilstatus. Årsgjennomsnitt. 2003. Prosent

Kilde: Rikstrygdeverket.

alderspensjonister i Norge som er det laveste antallet i årene 1994 til 2003.

Blant alderspensjonistene er 41 prosent menn og 59 prosent kvinner. Den vanligste sivilstatusen blant mannlige alderspensjonister er gift og for kvinner er det vanligst å være enke. Disse forskjellene skyldes at i et parforhold er hovedsakelig menn eldre enn kvinner samtidig som de dør i en noe yngre alder. Sivilstatusen skilt og separert eller ugift er forholdsvis sjelden, og vi finner bare små forskjeller mellom menn og kvinner. Det er svært få samboere og registrerte partnere.

Uførepensjonister

Uførepensjon skal sikre inntekt for personer som har fått sin inntektsevne varig nedsatt på grunn av sykdom, skade eller lyte. I hvilken grad inntektsevnen er nedsatt, påvirker utbetalingen av uførepensjonen. Uførepensjon består av de samme pensjonskomponentene som alderspensjon, grunnpensjon, tilleggspensjon og/eller særtillegg.

Totalt var det 301 214 uførepensjonister i desember 2003, herav var 128 202 menn og 173 012 kvinner. Andelen uførepensjonister i prosent av befolkningen i alderen 18 til 67 år er 10 prosent. Andelen uførepensjonister øker betraktelig når alderen runder 50 år. I aldersgruppen 45-49 år er det 10 prosent uførepensjonister mens i aldersgruppen 50-54 år har andelen steget til 15 prosent. I aldersgruppen 55-59 år er 23 prosent uførepensjonister og i aldersgruppene 60-64 og 65-67 er andelen uførepensjonister henholdsvis 35 og 43 prosent. Tabell 6.15 viser at andelen uførepensjonister øker relativt mye frem til 67 år da de går over til alderspensjon. Tatt i betraktning at noen personer har gått av med AFP eller andre pensjonsordninger, er det få i alderen 60 år og over med en tilknytning til arbeidsmarkedet hvilket er en medvirkende faktor til bekymring for finansieringen av alderspensjonen.

Tabell 6.15. Uførepensjonister i alt og i prosent av hver gruppe, etter alder og kjønn. Årsgjennomsnitt 2003

Aldersgruppe	Antall uførepensjonister			I prosent av befolkningen (for aldersgruppen)		
	Menn og kvinner	Menn	kvinner	Menn og kvinner	Menn	Kvinner
40-49 år	52 804	22 062	30 742	8	7	10
50-54 år	43 819	17 515	26 304	15	12	18
55-59 år	67 035	27 123	39 912	23	18	27
60-64 år	73 648	31 898	41 750	35	31	40
65-67 år	31 980	5	1	43	40	47

Kilde: Rikstrygdeverket 2003.

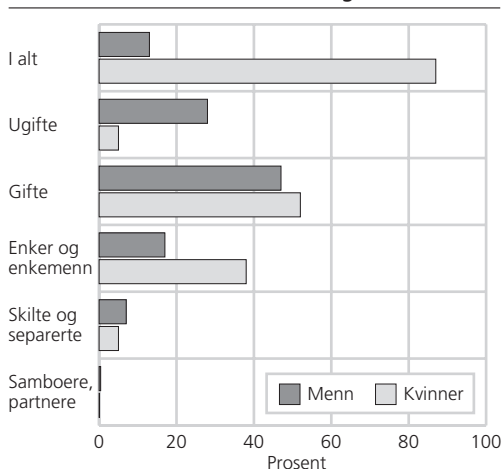
Vi finner klare forskjeller mellom menn og kvinner i aldersgruppene fra og med 50 år og over. Gjennomgående er det flere kvinner enn menn som er uførepensjonister hvor de største forskjellene befinner seg i aldersgruppene 55-59 og 60-64 år, her er andelen for menn og kvinner henholdsvis på 18 og 27 prosent og 31 og 40 prosent.

Minstepensjonister

Uførepensjonister med særtillegg er hovedsakelig minstepensjonister, som betyr at de har opptjent mindre enn særtillegget.

I prosent av antall uførepensjonister totalt er 20 prosent uførepensjonister med særtillegg. Hovedtyngden av uførepensjonister med særtillegg befinner seg i alderen 40 år og over hvor andelen holder seg omkring 20 prosent. Når vi tar hensyn til kjønn finner vi forholdsvis store forskjeller i alderen 40 år og over. I alderskategoriene 40-44 og 45-49 er andelen for menn og kvinner henholdsvis på 11 og 21 prosent, og 11 og 27 prosent. I de neste alderskategoriene finner vi markante forskjeller mellom menn og kvinner. I alderen 50 til 54 er andelen uførepensjonerte menn med særtillegg 8 prosent i motsetning til 30 prosent for kvinner. I den neste alderskategorien finner vi tilsvarende forskjell. For de to siste alders-

Figur 6.12. Minstepensjonister, etter kjønn og sivilstatus. Årsgjennomsnitt. 2003. Prosentvis for menn og kvinner

Kilde: Rikstrygdeverket.

kategoriene øker forskjellene ytterligere til henholdsvis 5 og 34 prosent og 6 og 38 prosent for den eldste aldersgruppen. De store forskjellene med hensyn til kjønn skyldes at forholdsvis mange kvinner har tjent mindre enn særtillegget før de ble uførepensjonister.

I 2003 var 33 prosent av alderspensjonistene minstepensjonister, som betyr at de har opptjent mindre enn særtillegget. Kvinner er klart overrepresentert og utgjør hele 87 prosent av minstepensjo-

Tabell 6.16. Uførepensjonister med særtillegg, etter kjønn og alder. Årsgjennomsnitt 2003. I alt og prosent

Aldersgruppe	Antall med særtillegg			I prosent av alle uførepensjonister		
	Menn og kvinner	Menn	kvinner	Menn og kvinner	Menn	Kvinner
40-44 år	3 661	1 029	2 632	17	11	21
45-49 år	6 350	1 372	4 978	20	11	27
50-54 år	9 263	1 437	7 826	21	8	30
55-59 år	13 570	1 510	12 060	20	6	30
60-64 år	16 020	1 686	14 334	22	5	34
65-67 år	7 738	909	6 829	24	6	38

Kilde: Rikstrygdeverket 2003.

nistene. Den store andelen kvinner blant minstepensjonistene tyder på at eldre kvinner i større grad var hjemmевærende og deltidsarbeidende da de var i yrkesaktiv alder. Vi finner ikke de store forskjellene med hensyn til kjønn når vi ser på sivilstatus blant minstepensjonister. For både menn og kvinner er det mest vanlig at minstepensjonister er gift og dernest enke eller enkemann. Blant minstepensjonistene er det bare marginale forskjeller mellom gifte menn og kvinner, mens det er 21 prosentpoeng flere enker enn enkemann.

AFP-pensjonister

Avtalefestet pensjon (AFP) ble innført i tilknytning til inntektsoppgjøret i 1988. Hovedinnholdet i ordningen er at yrkesaktive på visse vilkår får mulighet til å gå av med pensjon før pensjonsalderen i folketrygden på 67 år. Pensjonen består hovedsakelig av uførepensjonen samt et AFP-tilegg. AFP-ordningen gir noe lavere kompensasjon ved lavere inntektsnivåer enn det som er tilfelle for folketrygden. Årsaken til dette er at pensjonen ikke skal overstige 70 prosent av tidligere inntekt. AFP beregnes som en folketrygd-pensjon så kompensasjonsprofilen er svært lik folketrygdens. Som følge av AFP-tilegget er imidlertid ytelsesnivået

noe høyere (Rønningen og Fredriksen 2002).

Antallet personer med avtalefestet pensjon (AFP) var i 1995 på 3 884 personer i privat sektor og 5 403 personer i offentlig sektor. Frem til og med 1997 steg antallet jevnt til 6 485 personer i privatsektor og 7 389 i offentlig sektor. Fra 1997-1998 økte antallet AFP-pensjonister kraftig som følge av endringer i AFP-ordningen. Tidligere var aldersgrensen for AFP 64 år, men 1. oktober 1997 ble aldersgrensen for rett til AFP satt ned til 63 år. For bank og finans ble aldersgrensen satt ned til 62 år fra 1. januar 1998 og 1. mars for de andre ordningene. Antallet AFP-pensjonister fortsatte å stige med forholdsvis mange personer frem til 2000 hvor veksten avtok til under 1 000 personer i året. I 2000 var det 14 786 AFP-pensjonister i privat sektor og 16 790 i offentlig sektor, antallet var henholdsvis på 16 627 og 17 513 i 2003. Vi finner ingen store forskjeller i aldersfordelingen blant AFP-pensjonistene. Gjennomgående er det færrest blant de som er 62 år, men utover det finnes det ikke noe mønster.

Videre er det av interesse å se hvordan AFP-pensjonister fordeler seg etter kjønn og ordning.

Tabell 6.17. AFP-pensjonister, etter sektor og alder. Alle. Årsgjennomsnitt. 1995-2003

	Privat sektor						Offentlig sektor					
	I alt	62 år	63 år	64 år	65 år	66-67 år	I alt	62 år	63 år	64 år	65 år	66-67 år
1995	3 884	.	.	928	1 457	1 499	5 403	.	.	1 044	1 985	2 374
1996	4 651	.	.	1 210	1 618	1 823	5 976	.	.	1 248	2 117	2 611
1997	6 485	.	756	1 576	2 076	2 077	7 389	.	631	1 439	2 480	2 839
1998	10 077	1 380	1 778	2 060	2 277	2 582	11 496	1 729	1 945	2 144	2 542	3 136
1999	12 151	1 914	2 454	2 506	2 547	2 730	13 477	2 146	2 801	2 564	2 882	3 084
2000	14 786	2 380	3 159	3 213	3 020	3 014	16 790	2 787	3 616	3 580	3 360	3 447
2001	15 365	1 969	3 161	3 466	3 406	3 363	17 193	2 028	1 528	3 852	3 973	3 812
2002	16 044	2 051	2 952	3 557	3 719	3 765	17 431	2 110	2 965	3 797	4 167	4 392
2003	16 627	2 054	3 097	3 429	3 896	4 151	17 513	2 001	3 162	3 407	4 287	4 654

Kilde: Rikstrygdeverket 2003.

Tabell 6.18. AFP-pensjonister, etter sektor og ordning. Alle. Årsgjennomsnitt 2003

Kjønn Ordning	I alt
I alt	34 140
Menn	
<i>Privat</i>	
Menn	19 384
I alt	11 526
LO/NHO	11 077
Bank/finans	422
<i>Offentlig</i>	
I alt	7 471
Kommunal	2 916
Statlig, under 65 år	2 239
Statlig, 65 år og over	2 316
NAVO	387
Kvinner	
<i>Privat</i>	
Kvinner	14 756
I alt	4 498
LO/NHO	3 947
Bank/finans	534
<i>Offentlig</i>	
I alt	10 042
Kommunal	6 108
Statlig, under 65 år	2 080
Statlig, 65 år og over	1 854
NAVO	216

Kilde: Rikstrygdeverket 2003.

Tabell 6.15 viser at flere menn enn kvinner er AFP-pensjonister, blant 34 140 AFP-pensjonister er 57 prosent menn. Vi finner store forskjeller mellom menn og kvinner når vi tar hensyn til privat og offentlig sektor. Blant menn er 59 prosent i privat sektor, tilsvarende for kvinner er 30 prosent. Denne forskjellen er stor, men ikke overraskende da det er flere menn enn kvinner som jobber i privat sektor. For både menn og kvinner i privat sektor er det mest vanlig å ha en ordning som er tilknyttet LO og NHO hvor bare en liten andel jobber innen bank og finans. Blant menn i offentlig sektor finner vi bare små forskjeller med hensyn til om ordningen er tilknyttet kommunal eller statlig sektor. Forskjellene er derimot større blant

Tabell 6.19. Gjennomsnittlig pensjon for AFP-pensjonister, etter kjønn og alder. Årsgjennomsnitt 2003. 2003-kroner

Alder	Menn og kvinner	Menn	Kvinner
Alle	158 071	174 238	117 212
62 år	160 662	177 992	121 490
63 år	159 364	175 265	116 918
64 år	159 471	176 201	118 662
65 år	157 822	173 673	116 652
66 år	155 225	170 782	114 934
67 år	150 700	168 413	107 538

Kilde: Rikstrygdeverket 2003.

kvinner hvor det er klart flere med kommunal enn statlig ordning.

For AFP-pensjonister i privat sektor har vi gjennomsnittlig pensjon for 2003 etter kjønn og alder.

Tabell 6.19 viser at det er store forskjeller i gjennomsnittlig pensjon for menn og kvinner. Totalt er den gjennomsnittlige pensjonen 174 238 kroner for menn og 117 212 kroner for kvinner. Forskjellene mellom menn og kvinner skyldes nok at menn har jobbet lenger og har opparbeidet seg større pensjon, samt at de har jobbet i yrker som er lønnet høyere. Uavhengig av kjønn er det gjennomgående de yngste AFP-pensjonistene som har høyest gjennomsnittlig pensjon. Forskjellene med hensyn til alder vet vi ikke noe om på grunn av mangelfull informasjon om tidligere arbeidskarriere.

Noter

- ¹ Spørsmålsteksten presiserer ikke at dette gjelder på arbeidsplassen, men spørsmålet stilles rett etter spørsmål om vold på arbeidsplassen og plaging og erting av arbeidskamerater, så konteksten spørsmålet blir stilt i, tilsier at intervjuobjektet nok vil tenke på arbeidstiden når hun/han svarer.
- ² Dette er en generell kommentar om yrke, ikke eldres yrker spesielt.
- ³ Se statistikkbanktabell 4845 for dette.
- ⁴ I 2003-kroner.

Jørgen Svalund

7. Helse

7.1. Helse og samfunn tur – retur

Helse blir ofte oppfattet som *god* helse. Helse i den betydningen er en forutsetning for det gode liv, samtidig som sykdom kan true forutsetningene om det gode liv, vår trygghet og sikkerhet (Bury 1997: 1). Helse er en personlig, individuell erfaring som virker inn på hver enkelts hverdag, på muligheter for deltakelse i arbeidsliv, i kulturelle aktiviteter og i sosialt liv generelt. Samtidig er den enkeltes helse et samfunnsmessig produkt. Arbeid, klasseforhold og samværs-mønstre påvirker helse og helsetilstand gjennom livsløpet. Maten vi spiser, levekårene og arbeidsforholdene vi opplever, påvirker hvordan vi ser på og forholder oss til helse, kropp og livsstil. Slik sett er mennesket formbart (Foucault 1994, Schilling 1993). Av den grunn er det klare skiller mellom grupper av befolkningen i forhold til fysisk aktivitet og andre livsstilsfaktorer. Helse er *sosialt strukturert*. Erfaring med sykdom og helse er ikke tilfeldig, men henger i stor grad sammen med plassering i samfunnsstrukturen, om man er kvinne eller mann, har kort eller lang utdanning, høy eller lav inntekt.

Levealder

Ved inngangen til 2005 besto den norske befolkningen av over 4,6 millioner mennesker. Levealderen øker og flere blir

eldre. Den forventede levealderen i 2003 var 77 år for nyfødte gutter og nesten 82 år for nyfødte jenter. Det er en økning på over fire år for menn og to og et halvt år for kvinner fra perioden 1981-1985. I løpet av det 20. århundre økte levealderen med om lag 25 år. Trolig skyldes høyst fem av disse årene medisinske tiltak (Bunker mfl. 1994). Bedret ernæring, høyere levestandard og bedre arbeidsforhold har redusert dødsfall som skyldes infeksjonssykdommer kraftig (Mamelund og Borgan 1996: 17), og forklarer mesteparten av økningen. Økningen i levealder forteller at befolkningens helsetilstand i stort har blitt bedre de senere årene. Samtidig er det en klar forskjell mellom kjønnene. Levealderen har imidlertid steget mer for menn enn for kvinner de siste fem årene.

Forventet levealder forteller først og fremst hvor lenge nyfødte kan *forvente* å leve, regnet ut fra levealderen til dem som lever og dør i dag. Et slikt tall inkluderer imidlertid også dem som dør som spedbarn, som blir utsatt for ulykker i ung alder, eller som av andre grunner dør før de blir 50 år. Det forteller mindre om hvor gamle dagens middelaldrende og eldre kan forvente å bli. Hvor gammel kan for eksempel en mann eller kvinne på 50 år forvente å bli?

Tabell 7.1. Forventet gjenstående levealder på utvalgte alderstrinn, etter kjønn. 2003¹

Alderstrinn	Kvinner	Menn	Kjønnsdifferanse
50 år	33,4	29,4	4
60 år	24,4	20,7	3,7
70 år	16	13,1	2,9
80 år	8,9	7,1	1,8

¹ Kjønnsdifferanse = Forventet gjenstående levealder kvinner - forventet gjenstående levealder menn på de utvalgte alderstrinnene.

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Kvinner kan forvente å bli eldre enn menn på alle utvalgte alderstrinn over 50 år. Forskjellen i forventet gjenstående levealder mellom kvinner og menn reduseres imidlertid med alder. Jo eldre den enkelte er, jo mindre betydning har kjønn for gjenstående levealder. Kvinner som oppnår å bli 80, år har en forventet gjenstående levealder på nesten ni år, to år lenger enn menn, gitt at dødelighets-ratene holder seg stabile.

7.2 Helse og levevaner

De som ble født tidlig i det 20. århundret, har levd under andre samfunnsforhold enn dagens 50-åringene. Dette har betydning for den enkeltes helsetilstand. I

senere år har helse og livsstilsforhold fått stadig større oppmerksomhet i den offentlige debatten. Mange møter implisitte og eksplisitte krav og forventinger om å ta vare på sin egen helse fra helsemyndigheter, familie og venner, og gjennom media. Samtidig setter mange høye krav til seg selv, som en del av et individualistisk livsprosjekt (Giddens 1997).

Andre vaner og livsstilsfaktorer bidrar til å øke sannsynligheten for å pådra seg sykdommer og tidlig død. Forbruk av alkohol og tobakk er sentrale faktorer. Mens røyking gjennom filmer og andre medier i etterkrigstiden ble fremstilt som en aktivitet for de vellykkede og fremgangsrike, har det i de siste årtier blitt fokusert på skadevirkningene ved tobakksbruk. Helsemyndighetene har i mange år arbeidet for å redusere røyking, både gjennom holdningskampanjer og ved ulike former for forbud. Røyking er den enkeltfaktoren som har størst negativ betydning for utvikling av hjerte- og karsykdommer, samt kreft og luftveissykdommer. Helsemyndighetene arbeider også med å redusere alkoholforbruket i den norske befolkningen. En grunn er de direkte helseskadelige virknin-

Boks 7.1. Statistisk sentralbyrås helse- og levekårsundersøkelser

Analysene i kapitlet er hovedsakelig basert på tall hentet fra Levekårsundersøkelsen 2002, og der hvor sammenligning er mulig, fra tidligere helse- og levekårsundersøkelser. Dette er intervju-baserte undersøkelser hvor de som intervjues, selv rapporterer om sykdom, funksjonshemninger og ulike forhold ved helsetilstanden. Der andre kilder brukes, nevnes dette spesielt.

Helse- og levekårsundersøkelsene har den hjemmeboende befolkningen som målgruppe. Eldre som bor på pleiehjem, aldershjem eller sykehjem blir ikke intervjuet. Det er således de friskeste av de eldre, de som bor i eget hjem, som deltar. Svarprosentene i helse- og levekårsundersøkelsene er høye, som regel i overkant av 70 prosent. Imidlertid er frafallet høyere blant eldre (Belsby og Vedø 1998; Hougen og Gløbøden 2004). I 2002 var for eksempel svarprosenten 66 i aldersgruppen 67-79 år og 56 prosent i aldersgruppen 80 år eller eldre. At mange eldre har dårlig helse, og derfor forhindres fra å delta, fører til at utvalget av eldre blir skjevt.

Utvalget ble trukket på husholdsnivå i 1985 og 1995, og på personnivå i 1998 og 2002. I alt inngår det opplysninger om mellom 3 000 og 4 000 personer 50 år eller eldre i de omtalte i helse- og levekårsundersøkelsene.

Boks 7.2. Hyppig og stort inntak av alkohol

Et hyppig og stort inntak av alkohol er målt ved forbruk av en alkoholmengde tilsvarende to til tre halvlitere med pils, en halv flaske vin eller to til fire drinker med brennevin eller mer tre dager i uken eller oftere. Stort inntak av alkohol kun på fredag og lørdag kveld vil dermed ikke slå ut.

gene av alkohol. En annen årsak er indirekte alkoholrelaterte forhold, knyttet til sykefravær, sosiale og økonomiske problemer, og ulike former for voldskriminalitet. Disse forholdene fører alle til store samfunnsmessige kostnader.

Middelaldrende røyker og drikker mer alkohol

I de siste årene har antallet som røyker daglig gått ned. I 2002 var 28 prosent av befolkningen dagligrøykere, en nedgang fra 32 prosent i 1998 (Helse- og levekårsundersøkelsen, se boks 7.1).

Blant seniorene er det færre som røyker i eldre enn i yngre aldersgrupper. Mens 32 prosent middelaldrende røyker, gjelder det 16 prosent eldre. Røyking er livsstilsrelatert. Andelen som røyker daglig er høyere blant middelaldrende med kort utdanning enn blant de med lang utdanning. Mens 42 prosent av middelaldrende med ungdomsskole eller kortere utdanning røyker daglig, gjelder det 35 prosent av de som har videregående utdanning, og bare 15 prosent av de med høgskole- eller universitetsutdanning. Forskjellen etter utdanningslengde eksisterer ikke blant eldre.

Tabell 7.2. Stort og hyppig alkoholinntak, etter aldersgruppe og kjønn. 2002. Prosent

Aldersgruppe	Alle	Kvinner	Menn
I alt	4	3	5
50-66 år	7	4	10
Over 67 år	5	4	7

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Alkoholkonsum har stått i fokus på grunn av de helseskadelige virkningene som oppstår gjennom et vedvarende høyt forbruk. Høyt forbruk kan gi leverskader, diare, økt risiko for kreft i spiserøret og magesekken. Videre kan det føre til hjerneskode, høyt blodtrykk og hjertesvikt. Alkohol er først og fremst helseskadelig når det inntas i store mengder, og over tid. I 2002 drakk 6 prosent av befolkningen 50 år eller eldre mye alkohol tre ganger i uken eller mer (se boks 7.2).

Andelen i befolkningen som har et stort og hyppig alkoholinntak er høyere i seniorbefolkningen enn blant unge.

En større andel middelaldrende og eldre har et stort alkoholinntak ofte, sammenlignet med befolkningen som helhet. Middelaldrende har videre et stort alkoholinntak ofte i større grad enn eldre. Samtidig som alkoholinntaket er høyest i alderen 50-66 år, er det store kjønnsforskjeller i forhold til alkoholinntak (tabell 7.2). Menn har et stort alkoholinntak ofte i større grad enn kvinner. Mens 4 prosent middelaldrende kvinner har et slikt alkoholinntak gjelder det 10 prosent menn i aldersgruppen. Blant eldre er forskjellen mellom menn og kvinner ikke like stor. Mens 5 prosent i alderen 67-79 år har et stort alkoholinntak ofte, gjelder det 6 prosent av de eldste eldre. Det er derfor ingen forskjell etter alder blant eldre. En analyse hvor det kontrolleres for kjønn og alder, viser at folk med høyere utdanning i noe større grad har et stort alkoholinntak ofte.

Utviklingen over tid viser at flere middelaldrende menn drikker mye og ofte i 2002 sammenlignet med midten av 1990-tallet. Det har også vært en liten økning i alkoholforbruket blant kvinner i samme aldersgruppe.

7.3 Fysisk aktivitet

Det er generell enighet om at fysisk aktivitet er helsefremmende og sykdomsforebyggende for befolkningen, uansett alder. Samtidig som levealderen øker og det blir fokusert stadig mer på helse og livsstil, er det fysiske aktivitetsmønsteret i befolkningen endret. Først og fremst skyldes dette ulike samfunnsmessige endringer. Bosettingsmønster og lokalisering av arbeidsplasser, sammen med bedre muligheter for transport og kommunikasjon, reduserer den enkeltes bevegelse i hverdagen (Ramm 2004; SEF 2000). Tidsklemme og dårlig tid, sammen med en større bilpark, bidrar til at vi i stadig større grad bruker bil og slik endrer aktivitetsmønsteret. Samtidig har endringer i arbeidslivet ført til at mange har et stillesittende arbeid. Dette fører i stort til mindre fysisk aktivitet knyttet til arbeid, reiser, innkjøp og andre aktiviteter i dagliglivet. Manglende fysisk bevegelse kan blant annet ha bidratt til økt

forekomst av livsstilsrelaterte sykdommer. For eksempel har forekomsten av belastningslidelser blant middelaldrende økt markert på 1990-tallet.

Omtrent like mange er fysisk aktive i 2002 som i 1998. Rundt 80 prosent i alderen 50 år eller eldre oppgir at de bedriver lett eller tung fysisk aktivitet 1-2 timer i uken eller mer både i 1998 og 2002. 59 prosent i aldersgruppen 30-49 år oppgir at de utfører fysisk aktivitet hvor de blir svette eller andpustne, mot 49 prosent av de middelaldrende og 26 prosent av de eldre.

Det er flere middelaldrende enn eldre som sier de er fysisk aktive, uavhengig av om den fysiske aktiviteten er lett eller tung. Samtidig er middelaldrende og eldre menn mer fysisk aktive. Forskjellen i fysisk aktivitet mellom kjønnene øker med alderen. Mens i underkant av fire av ti eldre menn utfører tung fysisk aktivitet minst 1-2 timer per uke, gjelder det knapt to av ti kvinner i samme alder. Forskjellen er ikke fullt så stor når det gjelder lettere fysisk aktivitet, men tendensen er tydelig også i forhold til fysiske aktiviteter som ikke innebærer å bli svett eller andpusten. Blant eldre er det først og fremst de *eldste* eldre som er lite aktive. Om lag en

Boks 7.3. Fysisk aktivitet, trening og mosjon

To spørsmål i Levekårsundersøkelsen 2002 var rettet mot *lettere* og *tyngre* fysisk aktivitet. Spørsmålene var: 1) "Omtrent hvor mange timer i uka utførte du lettere fysisk aktivitet, dvs. uten å bli svett eller andpusten?", 2) og "omtrent hvor mange timer i uka utførte du hard fysisk aktivitet, slik at du ble svett og andpusten?"

I tillegg dreide et spørsmål seg om *mosjon* og *trening*. Her ble det spurt "Mosjonerer eller trener du vanligvis...aldri, sjeldnere enn en gang i uka, eller en gang i uka eller mer". Spørsmålet avgrenser ikke hvor langvarig mosjonsøkten skal være, eller med hvilken intensitet den skal foregå. Det er derfor mulig at kvinner og menn i ulike aldre vil ha ulike forståelser av hva som ligger i å mosjonere eller trene.

De som svarte på spørsmålene, ble bedt om å ta utgangspunkt i en vanlig uke og regne med arbeidsreisen som fritid.

Tabell 7.3. Lett og tung fysisk aktivitet, etter aldersgruppe og kjønn. 2002. Prosent

	Lett fysisk aktivitet			Tung fysisk aktivitet		
	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner
50-66 år						
Ingen aktivitet	7	6	8	36	31	43
Under 1 time	9	9	10	15	16	14
1 time eller mer i uka	84	85	82	49	53	43
Over 67 år						
Ingen aktivitet	17	11	21	62	49	71
Under 1 time	10	8	9	12	13	11
1 time eller mer i uka	73	81	68	26	38	17

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

av ti som er 80 år eller eldre utfører tung fysisk aktivitet 1-2 timer i uken eller mer, mens tre av ti er i aktivitet gjennom lettere fysisk aktivitet minst 1-2 timer i løpet av uken.

Det er forskjell på den fysiske aktiviteten til kvinner og menn. Kvinner er mindre fysisk aktive enn menn, spesielt i eldre aldersgrupper (tabell 7.3). Samtidig som kvinner og menns fysiske aktivitetsnivå er ulikt, er det forskjeller også langs andre dimensjoner. I overkant av tre av fire middelaldrende med ungdomsskole eller kortere er fysisk aktive gjennom lett eller tung aktivitet, mens over ni av ti middelaldrende med høgskole eller universitetsutdanning som høyeste utdanning er det samme. Forskjellen er enda større blant eldre, hvor det er nesten 20 prosentpoeng flere fysisk aktive blant de med høgskole eller universitetsutdanning som høyeste utdanning, sammenlignet med de med ungdomsskole eller kortere (vedleggstabell 7.1). Videre er lettere eller tyngre fysisk aktivitet klart mindre vanlig blant de som har dårlig eller svært dårlig egenrapportert helse (vedleggstabell 7.2). Dette finner også Waaler Loland (2004) i en undersøkelse av trening, helse og aldring. Undersøkelser som ikke følger individer over tid, som helse- og levekårsundersøkelsen, forteller imidlertid ikke om

det er slik at de som har dårlig helse ikke har helse til å være fysisk aktive, eller om de som ikke er fysisk aktive opplever at de har en dårlig helse som en konsekvens av sin begrensede fysiske aktivitet. Lite fysisk aktivitet sent i livet henger sannsynligvis sammen med levevaner etablert *tidligere* i livet, manglende *kunnskap* om helsemessige gevinster ved trening, manglende *muligheter* til å delta i fysiske aktiviteter eller fysiske begrensninger.

Mosjon og trening

Noe av den fysiske aktiviteten blant middelaldrende og eldre foregår i form av trening og mosjon. Antallet som mosjonerer har økt i de senere årene. I 2002 oppga 57 prosent 50 år eller eldre at de mosjonerte en gang i uken, mens 50 prosent gjorde det samme i 1998. Andelen som vanligvis mosjonerer eller trener en gang eller mer i uken er omtrent like høy blant de middelaldrende (61 prosent) som i aldersgruppen 30-49 år (64 prosent). I overkant av halvparten at de eldre trener minst en gang i uken. Klart flere middelaldrende kvinner enn menn mosjonerer en gang i uken eller mer (vedleggstabell 7.3). Blant eldre er det motsatt. Mens 56 prosent eldre menn trener eller mosjonere en gang i uken eller mer, gjelder det 46 prosent av kvinnene. Andelen som aldri trener eller mosjonerer

øker derimot jevnt med alder for både menn og kvinner. Mosjon, eller mangel på sådan, henger i større grad sammen med alder for kvinner enn for menn. Imidlertid øker andelen som aldri trener sterkere for kvinner enn for menn.

Inaktivitet

Å ikke bevege seg eller være fysisk aktiv i det hele tatt i en vanlig uke, kan gå ut over helsen. Det øker sykkelighet og dødelighet av hjerte- og karsykdommer og diabetes type 2, samtidig som det øker sannsynligheten for fallskader (SEF 2000) og kan føre til fedme, kreft, mentale lidelser som for eksempel depresjoner, og ulike former for muskel- og skjellett-sykdommer.

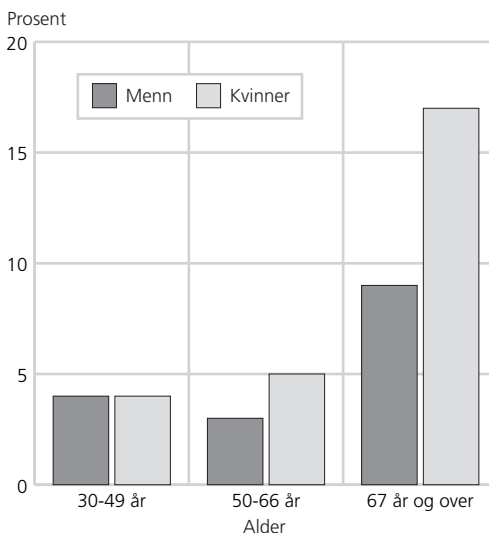
De som betegnes som inaktive, mosjone- rer ikke og de utfører heller ingen former for fysiske aktiviteter i løpet av en vanlig uke (se boks 7.4). 5 prosent i befolkningen er inaktive. Inaktivitet er klart alders- avhengig. Mens 4 prosent middelaldren- de kan sies å være inaktive, er 9 prosent i aldersgruppen 67-79 år, og 25 prosent av de eldste eldre det samme.

Kvinner har flere helseplager og dårligere egenvurdert helsetilstand enn menn. Nivået på den fysiske aktiviteten henger sammen med den enkeltes helse, og nesten dobbelt så mange kvinner som menn, både middelaldrende og eldre, er inaktive. Blant eldre er 17 prosent av kvinnene og 9 prosent av mennene inakti-

Boks 7.4. Mål på inaktivitet

Å være *inaktiv* innebærer at den enkelte vanligvis ikke utfører lettere fysisk aktivitet uten å bli svett, eller utfører hard fysisk aktivitet. Samtidig mosjone- rer eller trener personen vanligvis aldri. En slik forståelse av inaktivitet får frem de som ikke er fysisk aktive overhode i en vanlig uke.

Figur 7.1. Andel inaktive, etter alder og kjønn. 2002

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

ve i en vanlig uke. Utdanningsnivå påvirker tilbøyeligheten til å være fysisk aktiv positivt. Klart flere eldre med ungdomsskole eller kortere som høyeste utdanning (18 prosent) er inaktive, sammenlignet med eldre med høgskole- eller universitets- utdanning som høyeste utdanning (8 prosent). Hele 37 prosent av de eldre med dårlig eller svært dårlig helse er inaktive i løpet av en vanlig uke, sammenlignet med 8 prosent av de som sier de har god eller meget god helse.

7.4. Overvekt og fedme i senior- befolkningen

Overvekt gir økt sykdomsrisiko, og kraftig overvekt gir økt dødelighet. Studier viser at forekomsten av belastningslidelser er høyere blant overvektige. Blant overvek- tige er også faren for å utvikle diabetes overhengende, og fedme gir økt risiko for hjerte- og karsykdom (WHO 2003). I tillegg til at overvekt og fedme kommer av manglende fysisk aktivitet og generelle levevaner, har det også sammenheng med

Boks 7.5. KMI

Kropps-Masse-Indeks (KMI) er et mål for over- og undervekt i befolkningen. Indeksen beregnes ved at personens vekt i kg divideres med kvadratet av personens høyde i meter. Det finnes ulike grupperinger av indeksen, men Verdens Helseorganisasjon anbefaler en inndeling der personer med en KMI under 18 er kraftig undervektige, verdier i størrelsesorden 18 til 27 er normalen, mens de som har en KMI fra 27 til og med 29 karakteriseres som overvektige (de Bruin mfl. 1996). Personer med KMI-verdier på 30 eller mer anses som svært overvektige, med fedme. En svakhet ved KMI er at det ikke skiller mellom fett- og muskelmasse. Opplysningene om vekt og høyde er gitt i intervjusammenheng, og kan føre til noe underrapportering.

Eksempler: En 166 cm høy kvinne er undervektig dersom hun veier 50 kg (KMI=18). Dersom hun veier 75 kg eller mer er hun overvektig (KMI=27) og med en vekt på 83 kg eller mer har hun fedme (KMI \geq 30) ifølge WHO. For en 180 cm høy mann tilsvarer 58 kg undervekt, veier han 87,5 kg eller mer er han overvektig, mens personen har fedme dersom han veier 97,2 kg eller mer.

kosthold. Økt forbruk av energitette matvarer som inneholder mye fett og sukker, men lite fiber, bidrar til en stadig tyngre befolkning (WHO 2003). Overvekt og fedme måles ved hjelp av et mål på den enkeltes kroppsmasse (se boks 7.5).

Det er i aldersgruppene som mosjonerer lite at forekomsten av fedme er størst. Om lag 10 prosent av de middelaldrende og 9 prosent mellom 67-79 år lider av fedme (KMI \geq 30). Blant de eldste eldre lider klart færre, 3 prosent, av fedme.

Middelaldrende menn er i større grad enn kvinner i samme alder overvektige (tabell 7.4), en forskjell vi ikke finner blant eldre. Samtidig lider flere middelaldrende og eldre kvinner av fedme, sammenlignet med menn. De som er overvektige eller lider av fedme, er i noe mindre grad aktive eller mosjonerende.

Overvekt og fedme er noe mer utbredt i befolkningen 50 år eller eldre enn tidligere. Det gjelder både for menn og kvinner. I 1995 var 16 prosent av befolkningen over 50 år overvektige (KMI 27 < 30) mens tilsvarende tall for 1998 er 17 prosent. I 2002 var andelen steget til 19 prosent. Andelen med fedme (KMI \geq 30) har økt fra 7 prosent i 1995 og 8 prosent i 1998 til 9 prosent i 2002.¹

En større andel seniorer i befolkningen blir eksponert for risikofaktorer som høyere alkoholforbruk og en større grad av overvektige, sammenlignet med tidligere. Selv om færre røyker og flere trener, vil de negative utviklingstrekkene på sikt kunne gi høyere forekomster og dødelighet av livsstilsrelaterte sykdommer. Imidlertid er endringer i levevaner forhold som først får konsekvenser for den enkelte over tid. En enkelt røyk eller en halvliter endrer i mindre grad helsen,

Tabell 7.4. Andel overvektige og andel med fedme,¹ etter kjønn og aldersgruppe. 2002. Prosent

	50-66 år			Over 67 år		
	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner
Sum overvektige eller med fedme ...	31	27	42	23	25	21
Overvektige	21	16	25	16	16	17
Med fedme	10	11	17	7	9	4

¹ Overvektige: KMI 27 < 30. Fedme KMI \geq 30.

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

det er forbruket og størrelsen på dette over tid som har betydning. Det samme gjelder fysisk aktivitet og mosjon.

7.5. Egenvurdert helse

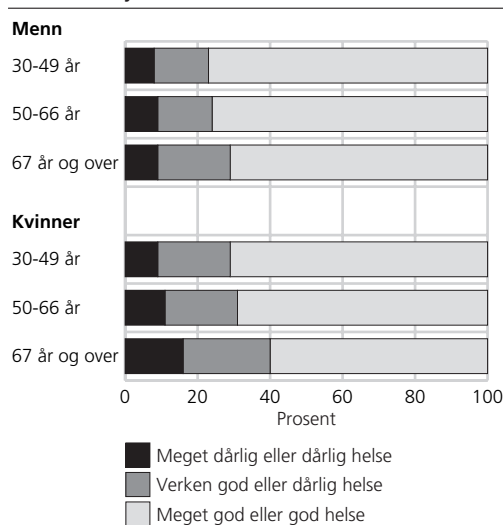
Samtidig som kvinner vanligvis lever lenger enn menn, er deres helse og sykdomsbilde gjennom livet ulikt. Sosiolog Jon Ivar Elstad uttrykker kjønnsforskjellene i levealder og helse slik "Women are sicker, but men die quicker" (Elstad 2003: 248). Kvinner lever riktignok lenger, men de lever lenger *med* sykdom. Helseproblemer henger sammen med alder. Fra midten av 40-årene øker forekomsten av helseproblemer markert både for kvinner og menn. Flere rammes av til dels alvorlige sykdommer, og forekomsten av symptomer og helseplager i hverdagen øker. De som deltar i helse- og levekårsundersøkelsene blir spurt hvordan de oppfatter sin helse, sånn i sin alminnelighet. Den egenvurderte helsen har vært relativt uforandret i mange år. Imidlertid rapporterer noen flere middelaldrende og de

eldste eldre om god eller meget god helse i 2002, sammenlignet med i 1985. Bedringen skyldes først og fremst bedre helse blant eldre menn i perioden. Mens 13 prosent av de eldre mennene hadde dårlig eller meget dårlig helse i 1985, gjelder dette 9 prosent i 2002.

Den generelle helsetilstanden forverres sakte med alder. Selv blant de eldste eldre opplever i overkant av halvparten at deres helse er god eller meget god. Andelen med god helse synker jevnt med alder (figur 7.2). Samtidig som svekket helsetilstand generelt er en konsekvens av økt alder, er individuelle vurderinger av helse ikke bare et resultat av ulike fysiologiske og kroppslige forhold. Vurderinger og forståelser av kropp og helse, og hva det vil si å være frisk og syk er ikke et innvendig, naturgitt forhold hos den enkelte. Forståelse av forhold som smerte og sykdom er lært gjennom sosialisering, gjennom forventninger som rettes mot den enkelte. Personer på 80 år kan ha andre forventninger og forestillinger knyttet til hva som er en god helsetilstand enn en person på 20 år. Svak muskelstyrke og begrensninger i pusteevnen vil kunne fortolkes som begrensninger i helsen hos en person på 20 år, mens det ikke oppfattes som en begrensning, men som noe en må forvente, hos en 80 åring.

Befolkningen lever lenger og blir eldre. Kvinner lever lenger enn menn, men de lever i større grad med sykdom. Forskjellen blir tydeligere med alderen. Mens andelen som sier at helsen er dårlig eller meget dårlig, er lik for kvinner og menn frem til de blir 50 år, øker andelen kvinner med dårlig helse etter dette. 9 prosent av middelaldrende menn oppgir at de har dårlig helse, mens 11 prosent av kvinnene svarer det samme. Blant eldre har 9 prosent av mennene og 16 prosent

Figur 7.2. Egenvurdert helse, etter alder og kjønn. 2002. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

av kvinnene dårlig eller svært dårlig helse, ifølge dem selv.

Den enkeltes helse og helsetilstand påvirkes av boforhold, arbeid og levevaner gjennom livsløpet. Forskning har vist at det er klare forskjeller i helse og helsetilstand mellom de som har høy utdanning, høy inntekt og lite belastende arbeid, og de som har kortere utdanning (Elstad 2003). Jo eldre den enkelte er, jo lenger har man vært utsatt for risiko for varig sykdom og fysiske svekkelser (Elstad 1998). Ettersom varige sykdommer på denne måten akkumuleres gjennom livsløpet, kommer sammenhengen klart frem blant befolkningen 50 år eller eldre.

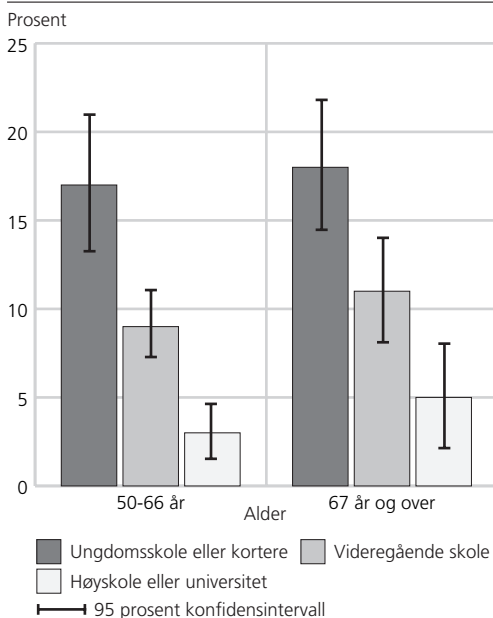
Mens 17 prosent av de middelaldrende som har ungdomsskole som høyeste utdanning har dårlig eller meget dårlig

helse, gjelder det bare 3 prosent av de middelaldrende som har høyskole eller universitetsutdanning. Sammenhengen er like tydelig blant de eldre, hvor 18 prosent av de med ungdomsskole eller kortere som høyeste utdanning har dårlig eller meget dårlig helse, sammenlignet med 5 prosent blant de med høyskole eller universitetsutdanning.

7.6. Vanlige og varige sykdommer

Levealderen øker og flere enn før når en høy alder. Sammensetningen av sykdom i befolkningen, og hvilke sykdommer som "dominerer" sykdomsbildet endres som en følge av det. Færre i befolkningen 50 år eller eldre har en varig sykdom i dag, sammenlignet med tidligere. I 1985 hadde 69 prosent av seniorenne en varig sykdom, mens 73 prosent hadde det i 2002. Å ha en sykdom som regnes som varig, innebærer å ha en *varig* (kronisk) sykdom rent medisinsk, eller å ha en sykdom som har vart i seks måneder eller mer.

Figur 7.3. Dårlig eller meget dårlig egenrapportert helse, etter utdanning og alder. 95 prosent konfidensintervall. 2002. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Jo eldre den enkelte er, jo større er sannsynligheten for å ha en eller flere varige sykdommer. Kvinner har i stort flere sykdommer enn menn. Flere middelaldrende kvinner (75 prosent) enn menn (64) har varige sykdommer. Denne forskjellen finner vi ikke blant eldre, hvor de fleste menn og kvinner har en eller flere varige sykdommer.

Tabell 7.5. Andel med varig sykdom, etter aldersgruppe. 2002

Aldersgruppe	Prosent	N (uueid)
30-49 år	51	2 629
50-66 år	69	1 703
67-79 år	77	743
Over 80 år	83	267

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Livsstil og sykdomsforekomst varierer i forhold til den enkeltes utdanning. Så også med varige sykdommer. Blant eldre har mange en varig sykdom, uavhengig av utdanningsbakgrunn. Dette er imidlertid ikke tilfelle blant middelaldrende. Mens tre av fire middelaldrende med ungdomsskole eller kortere har en varig sykdom, gjelder det syv av ti med videregående og i overkant av seks av ti med høyskole eller universitet som høyeste utdanning. I tillegg til utdanning, som forteller en del om den enkeltes levekår og arbeid gjennom livet, har kjønn og alder størst betydning for sannsynligheten for å ha en varig sykdom. Hvordan er så forekomsten av varige sykdommer blant seniorene?

Sykdomsgruppene i tabell 7.6 er sammensatte og egner seg best til å identifisere

Tabell 7.6. Varige sykdommer. Klassifisert i sykdomsgrupper.¹ Utvalgte aldersgrupper. 1985 og 2002. Prosent

Sykdomsgruppe	50-66 år		67- år	
	1985	2002	1985	2002
Nervøse lidelser	9	6	11	5
Sykdommer i nervesystemet	4	7	3	6
Øye-/øresykdommer ...	7	9	13	24
Hjerte-/karsykdommer	22	26	39	39
Sykdommer i åndedrettsorganene	7	15	7	14
Magesår, magekatarr o.l.	4	3	3	3
Andre sykdommer i fordøyelsesorganene	3	5	6	9
Sykdommer i urin- og kjønnsorganene	3	3	5	6
Sykdommer i hud og underhud	8	8	6	6
Sykdommer i skjelett-muskelsystemet	25	34	26	42
Skader	4	7	6	9
Andre sykdommer	10	17	17	26

¹ Klassifisert etter ICD-8 i 1985 og ICD-10 i 2002. Kodepraksis er endret fra 1985 til 2002. Uspesifiserte allergier (ina) ble klassifisert som sykdom i hud og underhud i 1985 og som sykdom i åndedrettsorganene i 2002.

Kilde: Helse - og levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

sere brede grupper av lidelser. Middelaldrende og eldre utsettes stort sett for de samme sykdommene, samtidig er det en større andel eldre i nesten alle sykdomsgruppene. En stor andel, spesielt eldre, har sykdommer i øye og øre i 2002. Forekomsten av slike sykdommer har økt klart fra 1985 til 2002. Fra 1985 til 2002 har sykdommer i muskel eller skjelett og åndedrett økt mest i omfang. Allergier uten nærmere spesifisering av hva som utløste den allergiske reaksjonen (ina), ble i 1985 klassifisert som sykdom i hud eller underhud, og i 2002 som sykdom i åndedrett. Veksten i åndedrettssykdommer er derfor ikke så stor som tabell 7.6 antyder. Av samme grunn har det forekommet en faktisk vekst i andelen sykdommer i hud eller underhud, selv om dette ikke går frem av tabellen. Den eneste sykdomsgruppen som ikke har økt i forekomst fra 1985 til 2002, er nervøse lidelser. Tre prosentpoeng færre middelaldrende har denne typen sykdommer i 2002, sammenlignet med i 1985. Den tilsvarende nedgangen blant eldre er på seks prosentpoeng.

Ulike typer funksjonssvikt, hjerte- og karsykdom, muskel- og skjelettsykdom, kreft (inngår i "andre sykdommer") har høyest forekomst. Den største sykdomsgruppen blant middelaldrende og eldre er ulike sykdommer i skjelett- og muskelsystemet. Sykdommer i muskel- og skjelettssystemet rammer spesielt kvinner. Mens 27 prosent middelaldrende menn har slike sykdommer, gjelder det 42 prosent av kvinnene. Den samme kjønnsforskjellen finnes også blant de eldre, hvor 33 prosent av mennene og 48 prosent av kvinnene har denne typen sykdommer.

Hjerte- og karsykdommer

Mange, spesielt eldre, har hjerte- og karsykdommer. Hjerte- og karsykdom er

en stor gruppe lidelser som omfatter hypertensjon (høyt blodtrykk), ischemisk hjertesykdom som angina og hjerteinfarkt, samt andre karsykdommer i hjerne, arterier eller vener. Andelen med alvorlige diagnoser innenfor sykdomsgruppen øker markert etter 40-årsalderen. Det er 5 prosentpoeng flere middelaldrende menn enn kvinner som har slike sykdommer, mens det ikke er noen forskjell mellom eldre menn og kvinner.

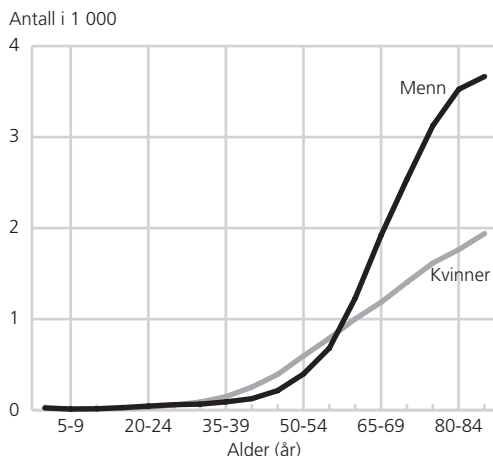
Nervøse lidelser

Det er en klar forskjell mellom menn og kvinner også når det gjelder forekomsten av nervøse lidelser. Nervøse lidelser er en gruppe lidelser bestående blant annet av ulike psykiske problemer og plager, ulike former for nevroser, angst, klaustrofobi, psykososer og autisme. Mens 3 prosent middelaldrende menn oppgir at de har ulike nervøse lidelser, oppgir 12 prosent av kvinnene i aldersgruppen det samme. På den annen side har eldre menn oftere sykdommer i urin og kjønnsorganene. 11 prosent eldre menn har slike sykdommer, mot 3 prosent eldre kvinner.

Økende krefthyppighet

Middelaldrende kvinner har i større grad enn menn "andre sykdommer". Den viktigste årsaken er at den hyppigste kreftformen blant kvinner, brystkreft, debuterer 15-20 år tidligere enn den hyppigste kreftformen blant menn, prostatakreft.² Krefthyppigheten i befolkningen har økt betydelig siden 1970-tallet. I 1988 ble det registrert vel 17 000 nye tilfeller av kreft, mens nesten 22 500 nye tilfeller ble registrert i 2001 (Kreftregisteret). Forekomsten av nye krefttilfeller har blant annet sammenheng med befolkningens størrelse og alderssammensetning. Fra 1988 til 2001 har antall innbyggere i Norge økt, og befolkningen har blitt eldre. Rundt 1 500 av de nye krefttilfelle-

Figur 7.4. Antall nye tilfeller kreftsykdommer. Aldersspesifikke rater per 100 000 innbyggere. 1997-2001

Kilde: Kreftregisteret.

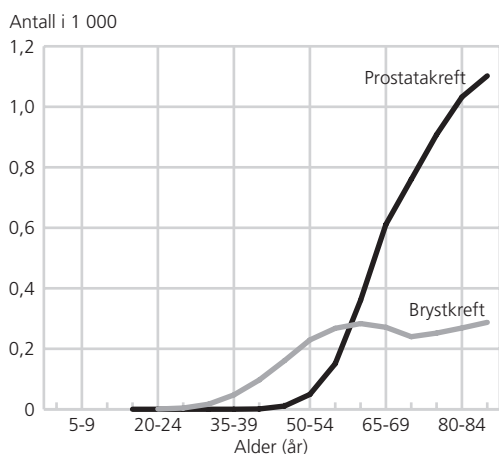
ne skyldes endringer i befolkningens størrelse og alderssammensetning, mens om lag 4 000 kommer av økt kreftrisiko.

Utbredelsen av en del kreftsykdommer øker utover i livsløpet. I 2001 ble 91 prosent av nye krefttilfeller hos menn og 86 prosent av nye krefttilfeller hos kvinner oppdaget i alderen 50 år eller eldre. I en befolkning med mange eldre vil en stor andel av de nye krefttilfellene oppstå blant senioren rett og slett fordi det er mange seniorer. Derfor må risikoen for kreft ses i sammenheng med antallet eldre i ulike aldersgrupper.

Generelt har menn høyere krefthyppighet enn kvinner. I aldersintervallet mellom 29 og 60 år er imidlertid krefthyppigheten blant kvinner høyere (kreftregisteret). Av den grunn er også kvinners dødelighet høyere enn menns i aldersgruppen.

Blant befolkningen 50 år eller eldre er prostatakreft vanligst blant menn, mens brystkreft er den vanligste kreftformen

Figur 7.5. Brystkreft¹ og prostatakreft. Aldersspesifikke rater, per 100 000 innbyggere. 1997-2001

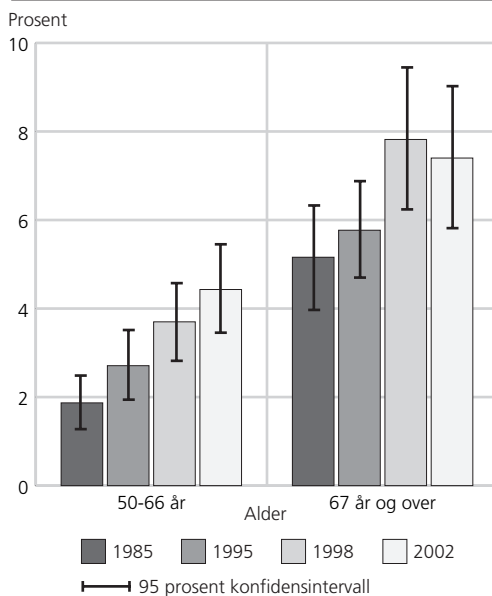
¹ Brystkreft blant kvinner

Kilde: Krefregisteret.

blant kvinner. Nesten 90 prosent av prostatakrefttilfellene oppstår etter fylte 60 år. Risikofaktorene er ukjent, men høyt fettinntak har vært nevnt som en mulig disponerende faktor (Krefregisteret 2004: 5). Brystkreft utgjør 25 prosent av alle nye krefttilfeller blant kvinner i aldersgruppen 50-80 år. Selv om også årsakene til brystkreft er ukjente, er en del risikofaktorer kjente. Brystkreft i nær familie, barnløshet, sen førstefødsel, tidlig menarche og sen menopause har blant annet betydning. Samtidig får mange brystkreft også uten at disse risikofaktorene er tilstede.

Prostatakreft og brystkreft er også de vanligste kreftformene blant personer 75 år eller eldre. Videre er kreft i luftrør, bronkier og lunger, samt i tykktarm utbredt blant de eldste. I tillegg forekommer kreft i kjønnsorganene hyppigere hos kvinner enn hos menn i aldersgruppen, når vi ser bort fra prostatakreft. Lungekreft rammer først og fremst personer 50 år eller eldre. Menns oversykelighet av

Figur 7.6. Utbredelse av diabetes (type 1 og 2)¹, etter aldersgruppe. 95 prosent konfidensintervall. 1985, 1995, 1998 og 2002. Prosent

Kilde: Helse- og levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

lungekreft er halvert i løpet av 1990-tallet. Forekomsten av nye lungekrefttilfeller har økt med 42 prosent blant kvinner, mens nivået har vært stabilt blant menn. Dette skyldes at kvinnene i lengre tid har hatt røykevaner på linje med menn.

Diabetes

Overvekt og fedme øker risikoen for type 2-diabetes (sukkersyke), som er en livsstilssykdom. Lite mosjon, kombinert med usunt kosthold øker sannsynligheten for å få diabetes. At flere er overvektige betyr at flere er utsatt for å få diabetes, type 2. I helse- og levekårsundersøkelsene skiller det ikke mellom type 1- og type 2-diabetes. Andelen i befolkningen som har diabetes er tredoblet fra 1985 til 2002. Det har vært en stabil vekst gjennom 1980- og 1990-tallet. I 1985 oppga en av hundre at

Tabell 7.7. Gjennomsnittlig antall syketilfeller, etter egenvurdert helse og aldersgruppe. 2002

	30-49 år	N	50-66 år	N	67- år	N
God eller svært god helse	0,8	2 270	1,2	1 255	1,8	653
Verken god eller dårlig helse	1,9	258	2,7	288	3,1	225
Dårlig eller svært dårlig helse	3,6	100	4,4	159	4,8	129

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

de hadde diabetes, mot tre av hundre i 2002.³

Veksten i befolkningen skyldes først og fremst at flere unge (under 50 år) i befolkningen har diabetes. Samtidig har også flere middelaldrende og eldre diabetes i 2002, sammenlignet med 1995 og 1985. Økningen blant eldre ser imidlertid ut til å ha avtatt de senere år.

Middelaldrende kvinner er noe mer aktive enn deres jevngamle menn, og flere middelaldrende menn enn kvinner har et stort alkoholforbruk ofte. På tross av dette er det like mange kvinner som menn i befolkningen som helhet som har diabetes i 2002. Tidligere ble diabetes type 2 kalt en gammelmannssykdom. Dette er fortsatt betegnende, både fordi forekomsten er større blant eldre og fordi det fortsatt er forskjeller mellom eldre menn og kvinner. Mens ni av hundre eldre menn har diabetes, gjelder dette seks av hundre eldre kvinner.

Mange har flere varige sykdommer samtidig

Mange som opplever sykdom, har flere sykdommer samtidig. Av de som er 50 år og over oppgir 26 prosent ett sykdomstilfelle. Samtidig sier 19 prosent at de har fire sykdommer eller mer. Med alderen blir helsen dårligere, og mange pådrar seg sykdommer gjennom livsløpet. Dermed har mange i høy alder også flere sykdommer. Blant middelaldrende har 15 prosent fire eller flere sykdomstilfeller, mens det gjelder 26 prosent av de eldre.

Den enkeltes vurdering av egen helse henger klart sammen med andre mål på helsetilstand. Tabell 7.7 viser klart at de som vurderer sin egne helse som svært god eller god, i gjennomsnitt har få syketilfeller, mens de som har en dårlig eller svært dårlig helse også har en rekke ulike sykdommer. Slik sett har sykdom klart større betydning for vurdering av egen helse enn alder i seg selv. Samtidig er det slik at jo flere sykdommer den enkelte har, jo mer påvirker det vanligvis helsen og hverdagen (se kapittel 8).

Psykiske lidelser

I tillegg til lidelser knyttet til muskler og skjelett, eller hjerte og åndedrett, kan den enkelte ha lidelser relatert til psyken. Det er svært vanskelig å tallfeste psykiske lidelser, fordi antallet vil avhenge av hvilke kriterier som legges til grunn. Ett skille som kan trekkes, er mellom lettere psykiske lidelser som depresjon og angst, og tyngre psykiske lidelser som psykoser, hvor man opplever realitetsbrist, vrangforestillinger eller hallusinasjoner. Helse- og levekårsundersøkelsen 2002 viser at 10 prosent av den norske befolkningen 16 år eller eldre har psykiske helseproblemer (se boks 7.6). Det omfatter 13 prosent kvinner og 8 prosent menn.

Omfanget av symptomer som søvnproblemer, konsentrasjonsvansker, nedstemthet og lignende gir en pekepinn på sinnsstemning og på personers psykiske helse. Kvinner har slike tilstander i et større omfang enn menn. Spesielt gjelder det eldre kvinner. Videre har enslige i større grad enn de

Boks 7.6. Mål på psykisk helse

Psykisk helse blir kartlagt via en samling spørsmål kalt «Hopkins liste», som er et internasjonalt måleinstrument for angst og depresjoner. Hopkins Symptom Check List (HSCL)-indeks består av 25 spørsmål i et spørreskjema, i dette tilfellet Levekårsundersøkelsene. De ti første spørsmålene er utformet for å fange opp angst, mens de 15 neste spørsmålene er utformet for å fange opp depresjon. Siden psykiske plager også kan gi kroppslig utslag i form av blant annet hodepine, skjelving og hjertebank er disse symptomene innarbeidet i spørsmålslisten.

Alle spørsmålene er plassert på et spørreskjema som den enkelte fyller ut og sender inn etter at hovedintervjuet er avsluttet. Det ble gitt fire ulike svaralternativer; «ikke plaget» (1), «litt plaget» (2), «ganske mye plaget» (3) og «veldig mye plaget» (4). Svarverdiene blir summert og dividert på antall svar, slik at en person som svarte 1 (ikke plaget) på alle spørsmålene får en gjennomsnittsverdi på $25/25=1$, mens en som hadde svart 4 (veldig mye plaget) på alle, ville få $100/25=4$ i gjennomsnitt. For å kunne sies å ha psykiske helseproblemer må den enkelte ha over 1,75 i gjennomsnittsverdi.

som bor sammen med andre, psykiske lidelser. Det gjelder spesielt blant middelaldrende, hvor 17 prosent av de enslige har psykiske problemer ifølge Hopkins skala (vedleggstabell 7.4). På linje med andre helseproblemer, henger også psykiske problemer sammen med utdanning og generelle levekår knyttet til det. Middelaldrende og eldre med ungdomsskole eller kortere som høyeste utdanning har oftere psykiske problemer, sammenlignet med de som har utdanning på universitets- eller høyskolenivå. Forskjellen i psykiske problemer knyttet til utdanningslengde er størst blant middelaldrende (vedleggstabell 7.5). De som har psykiske problemer oppgir samtidig at helsen sånn i sin alminnelighet er dårlig. Blant de som svarer at de har god eller svært god helse, har 4 prosent av de middelaldrende og 3 prosent av de eldre psykiske problemer. På den

annen side har 45 prosent av de middelaldrende og 47 prosent av de eldre som oppgir at de har dårlig eller svært dårlig helse, også psykiske problemer.

7.7. Dødsfall og dødsårsaker

I 2002 døde 44 401 personer bosatt i Norge. 94 prosent av de som døde var 50 år eller eldre. Menn lever kortere enn kvinner, og flere menn enn kvinner dør før fylte 50 år (Dødsårsaksstatistikken, se boks 7.7).

Samtidig som flere menn enn kvinner dør før de blir 50 år, dør også klart flere

Tabell 7.8. Personer med gjennomsnittsverdi av symptomer på psykiske problemer på 1,75 eller mer, etter aldersgruppe og kjønn. 2002. Prosent

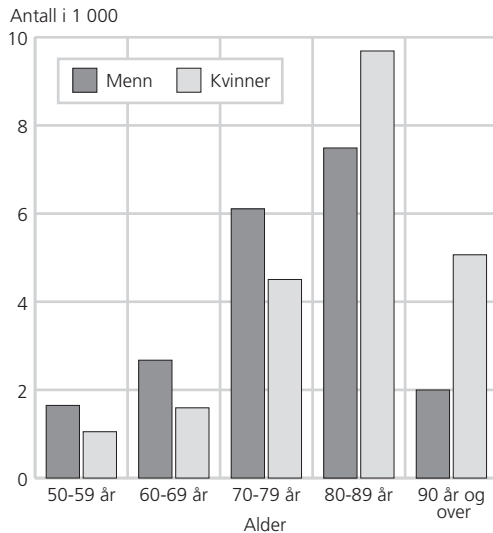
	Alle	50-66 år	67- år	N
Alle	10	11	9	560
Menn	8	10	6	237
Kvinner	11	12	12	323

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Boks 7.7. Dødsårsaksstatistikken

Dødsårsaksstatistikken omfatter alle personer som ifølge Det sentrale folkeregistret var bosatt i Norge på dødstidspunktet, uavhengig av om dødsfallet fant sted i eller utenfor landets grenser. Statistikken viser underliggende årsak til død. Den underliggende dødsårsak er definert som: a) Den sykdom eller skade som startet rekken av de sykelige tilstander som ledet direkte til døden, eller b) de ytre omstendigheter ved den ulykke eller voldshandling som var årsaken til den dødelige skade.

Avsnittet om dødsårsaker baserer seg på tall fra dødsårsaksstatistikken.

Figur 7.7. Dødsfall, etter kjønn og alder. 2002

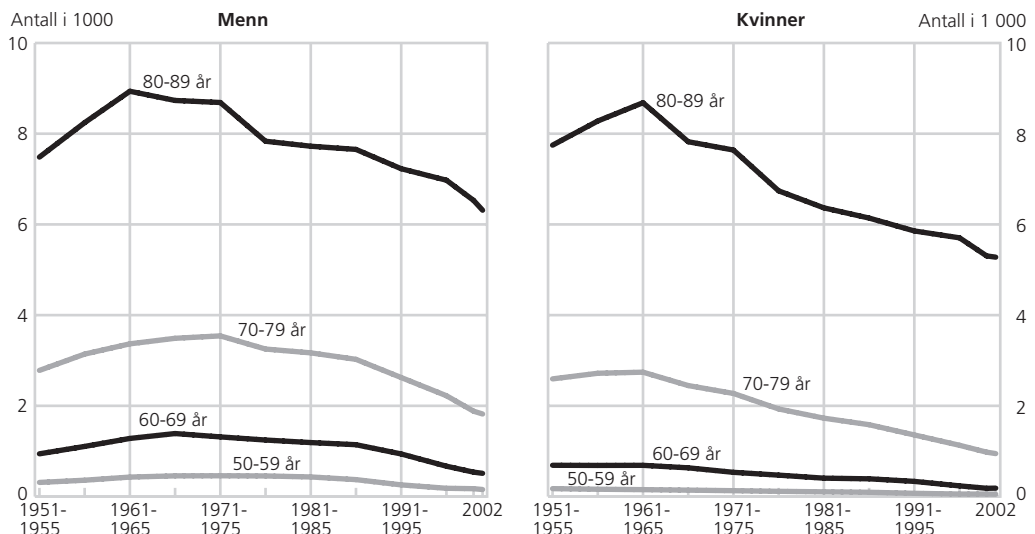
Kilde: Dødsårsaksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

menn enn kvinner når de er middelaldrende. Kvinnene lever lenger, og det er derfor flere dødsfall blant kvinnene i aldersgruppene over 80 år (figur 7.7).

Hjerte- og karsykdommer er den vanligste dødsårsaken blant eldre over 70 år. Blant personer mellom 50 år og 69 år, er ondartede svulster (kreft) den vanligste dødsårsaken. Disse to dødsårsakene var årsak til i underkant av 66 prosent av alle dødsfall i befolkningen 50 år eller eldre i 2002.

Hjerte- og kardødelighet

Ischemiske hjertesykdommer (blant annet hjerteinfarkt) utgjorde 44 prosent av alle hjerte- og kardødsfallene i befolkningen 50 år eller eldre, mens karsykdommer i hjernen utgjorde 24 prosent i disse aldersgruppene. Menn og kvinner 50 år eller eldre rammes ulikt av hjerte- og karsykdommer. Hjerte- og kardødsfall rammer menn i yngre alder enn kvinner. En dobbelt så høy andel menn 50-59 år dør av hjerte- og karsykdommer. Forskjellen på 10 prosentpoeng er nokså stor i absolutte tall (tabell 7.9), ettersom en større andel menn dør i denne alderen. Andelen som dør av hjerte-karsykdommer

Figur 7.8. Dødelighet av hjerte- og karsykdommer, etter kjønn og alder. Underliggende dødsårsak, per 100 000 innbyggere. 1951-2002

¹ Femårs gjennomsnitt til og med 1996-2000.

Kilde: Dødsårsaksstatistikk, Statistisk sentralbyrå

Tabell 7.9. Dødsårsak, etter aldersgruppe og kjønn. 2002¹

	50-59 år	60-69 år	70-79 år	80-89 år	90- år
Dødsfall i alt					
I alt	2 699	4 267	10 612	17 178	7 063
Menn	1 648	2 674	6 107	7 489	1 998
Kvinner	1 051	1 593	4 505	9 689	5 065
Hjerte- karsykdommer					
I alt	602	1 231	4 106	8 029	3 403
Menn	456	891	2 469	3 366	930
Kvinner	146	340	1 637	4 663	2 473
Ondartede svulster					
I alt	1 231	1 864	3 334	3 056	624
Menn	597	1 069	1 915	1 585	252
Kvinner	634	795	1 419	1 471	372
Sykdommer i åndedrettsorganene					
I alt	100	279	1 053	2 145	1 058
Menn	60	148	584	1 015	328
Kvinner	40	131	469	1 130	730
Andre sykdommer					
I alt	526	733	1 818	3 400	1 728
Menn	352	449	953	1 273	417
Kvinner	174	284	865	2 127	1 311
Ulykker					
I alt	155	106	253	523	248
Menn	122	83	149	232	69
Kvinner	33	23	104	291	179
Selvmord					
I alt	78	48	46	23	2
Menn	57	31	35	18	2
Kvinner	21	17	11	5	-
Drap					
I alt	7	4	1	-	-
Menn	4	3	1	-	-
Kvinner	3	1	-	-	-
Annen voldsom død					
I alt	-	2	1	2	-
Menn	-	-	1	-	-
Kvinner	-	2	-	2	-

¹ Sykdommer/dødsårsaker inkludert i gruppen «andre sykdommer» er blant annet infeksjøs parasittære sykdommer, indresekretoriske sykdommer, psykiske lidelser, sukkersyke, sykdommer i nervesystemet og sanseorganene, sykdommer i fordøyelsesorganet, sykdommer i urin- og kjønnsorganer, og godartede svulster.

Kilde: Dødsårsaksregisteret, Statistisk sentralbyrå.

stiger med alderen, både for menn og kvinner. Mens 29 prosent av alle dødsfall blant menn 60-69 år skyldes hjerte- og karsykdommer, skyldes 47 prosent av alle dødsfall blant menn 90 år eller eldre det samme. Blant kvinner er hjerte- og karsykdommer årsak til 21 prosent av alle dødsfallene i aldersgruppen 60-69 år, noe som stiger til 49 prosent av alle døds-

fallene blant kvinner som dør etter 89-årsalder.

Hjerte- og karsykdommer har vært hovedårsaken til dødsfall i Norge i mange år. Den reduserte forskjellen i levealder mellom menn og kvinner i de senere år skyldes først og fremst lavere hjerte- og kardødelighet blant menn.

I løpet av ti år er dødeligheten av hjerte- og karsykdommer redusert med 30 prosent for menn og 25 prosent for kvinner. Nedgangen er fortsettelsen på en trend som begynte omkring 1970 for menn og ti år tidligere for kvinner. For menn er den nedadgående trenden sterkere enn noen gang, mens nedgangen blant kvinner ser ut til å flate ut. Nedgangen har vært størst for menn og for de yngste blant de eldre. Nedgangen i hjerte- og kardødeligheten er årsak til hele den sterke dødelighetsnedgangen som er observert blant eldre de siste ti år. Blant kvinner mellom 70 og 80 år er det en mindre økning i dødeligheten blant alle andre årsaker sett under ett, noe som kan komme av en høyere kreftdødelighet. Grunnen til den økte dødeligheten blant andre dødsårsaker kan også skyldes at de som overlever på grunn av lavere hjerte- og kardødelighet har en dårligere helse enn gjennomsnittet, og dermed en høyere sannsynlighet for å dø av andre årsaker.

Kreftdødelighet

Samtidig er ondartede svulster en viktig dødsårsak. I aldersgruppen 50-59 år døde 46 prosent av alle døde av ondartede svulster. Forekomsten er klart høyere blant kvinner. 60 prosent av alle dødsfallene blant kvinnene i aldersgruppen skyldes ondartede svulster, mens dette gjelder 36 prosent av alle dødsfallene blant menn i aldersgruppen. Blant kvinner synker andelen som dør av ondartede svulster med alderen, mens andelen øker noe blant menn frem til 70-årsalderen. Blant de eldste eldre, 90 år eller eldre, dør 7 prosent av kvinnene og 13 prosent av mennene av ondartede svulster. Svulster i fordøyelses- og åndedretsorganer utgjorde 30 prosent av dødsfall av ondartede svulster blant befolkningen 50 år eller eldre. Svulst i kvinnelig kjønnsor-

ganer og bryst utgjorde 14 prosent av kreftdødsfallene, mens 20 prosent av alle dødsfall på grunn av ondartede svulster blant menn 50 år eller eldre, skyldtes svulst i prostata. Dødeligheten av ondartede svulster har vært konstant i de fleste aldersgrupper i mange år. Går vi langt tilbake, har dødeligheten blant eldre menn (over 70 år) gått opp siden 1961-1965. Økningen stoppet imidlertid opp på starten av 1990-tallet, og dødeligheten har vært stabil siden. Dødeligheten av ondartede svulster har også økt blant eldre kvinner (over 70 år). Her har imidlertid økningen kommet senere. Fra starten av 1980-tallet har dødeligheten blant kvinner i alderen 70-79 år økt noe.

Nedre luftveier

11 prosent av dødsfallene blant befolkningen 50 år eller eldre skyldes sykdom i åndedretsorganene, det vil si ulike former for lungesykdommer. Pneumoni og kroniske sykdommer i nedre luftveier som blant annet KOLS, emfysem, bronkitt og astma, utgjorde flertallet av disse dødsfallene. Andelen dødsfall som skyldes sykdom i åndedretsorganene øker med alder. Mens sykdommer i åndedretsorganene var årsak til 4 prosent av dødsfallene i aldersgruppen 50-59 år i 2002, gjaldt det 15 prosent av alle dødsfallene blant de som er 90 år eller eldre. Flest kvinner dør av disse sykdommene.

Voldsomme dødsfall

En del mennesker dør hvert år av andre årsaker enn sykdom. Disse årsakene dreier seg om drap, selvmord, ulykker eller andre former for voldsom død. 3 prosent av dødsfall med personer 50 år eller eldre skyldtes ulike former for ulykker. 771 (3,2 prosent) av dødsfallene blant eldre 80 år og over skyldtes fallulykker. Mange eldre har dårlig bevegelighet, og fall fører i mange tilfeller til

lårhalsbrudd og sengeleie. Komplikasjoner knyttet til denne typen hendelser fører i sin tur til at en del dør.

Andelen av dødsfall som skyldes selvmord synker jevnt med alder. Flest tar selvmord i alderen 25-35 år, og antallet selvmord er høyt blant unge i Norge. For eksempel tok 49 personer i alderen 25-29 år sitt eget liv i 2002. Fra 35 år synker dette tallet jevnt frem til aldersgruppen 70-75 år, hvor flere tar sitt eget liv. I 2002 gjaldt dette 27 personer, hvorav 19 menn.

Selv om færre eldre enn yngre tar sitt eget liv, er det samtidig også færre eldre enn yngre personer i befolkningen totalt sett.

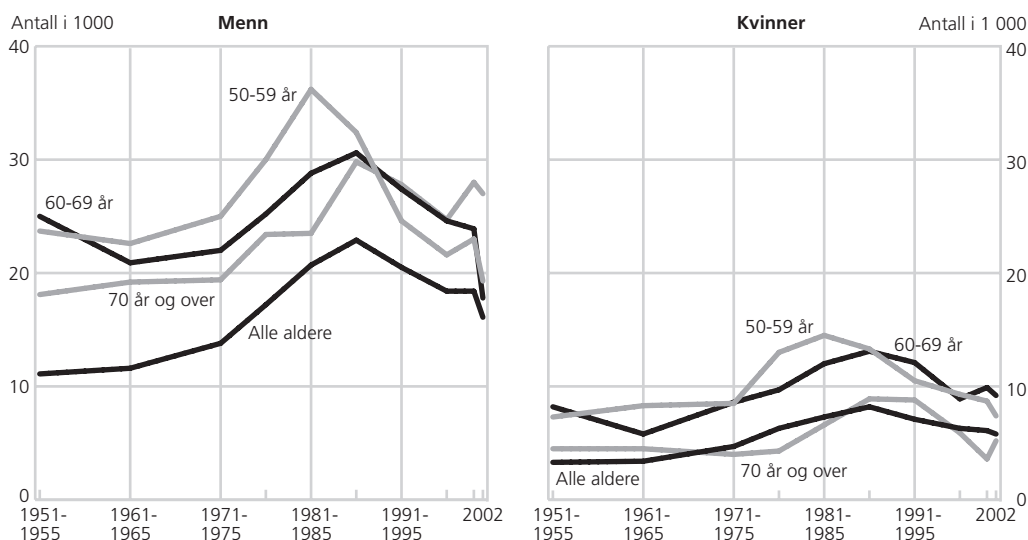
Menn tar i større grad enn kvinner sitt eget liv. Figur 7.9 viser at det er en relativt sett større andel eldre som tar selvmord, sammenlignet med befolkningen

totalt. Etter en vekst i selvmordsraten blant eldre menn fra 1950-tallet og frem til slutten av 1980-tallet, er selvmordsraten redusert de senere år. Blant kvinner i alderen 50-59 år begynte nedgangen på starten av 1980-tallet, mens selvmordsraten for kvinner eldre enn 59 år begynte å falle på starten av 1990-tallet. Selv om en del eldre tar selvmord, er det færre i Norge enn i andre nordiske land.

Noter

- ¹ Endringen mellom 1995 og 2002, fra 7 til 9 prosent med fedme, er statistisk signifikant. Endringene i andelen med fedme fra 1995 til 1998 og fra 1998 til 2002 er statistisk sett ikke sikre.
- ² Kreftregisteret benyttes i omtalen av kreft, da vi er ute etter å beskrive nye tilfeller.
- ³ Det antas at det er mørketall i befolkningen, ved at mange ikke selv er klar over at de har diabetes. Disse fanges naturlig nok ikke opp.

Figur 7.9. Selvmordsraten, etter kjønn og alder. Per 100 000 innbyggere. 1951-2002¹

¹ Femårs gjennomsnitt til og med 1996-2000.

Kilde: Dødsårsaksstatistikk, Statistisk sentralbyrå

Jørgen Svalund

8. Hjelpebehov og tjenestetilbud

8.1. Hjemliggjøring av pleie- og omsorgstjenesten

Sykdom, svekket helse og nedsatt funksjonsevne kan føre til ulike behov for hjelp. Enkelte har så store hjelpebehov at de ikke lenger kan bo for seg selv. Av den grunn består en del av hjelpetilbudet av institusjoner for eldre og funksjonshemmede. I løpet av 1980 og 1990-tallet har pleie- og omsorgstjenestene i kommunene blitt endret. Gjennom *handlingsplan for eldreomsorgen* (St.meld. nr. 50 (1996-1997)) har det blitt satset på en boliggijøring og hjemliggjøring av eldreomsorgen. Antallet eldre og funksjonshemmede som bor i pleie- og omsorgsinstitusjoner har gått ned 6 prosent fra 1994 til 2003. I 2003 bodde vel 41 013 i pleie- og omsorgsinstitusjon. Samtidig har antallet personer i befolkningen som mottar *hjemmetjenester* gått opp med 13 prosent fra

1994 til 2003. I 2003 mottok nesten 161 100 personer i alle aldre slike tjenester. Hjemmetjenester er en samlebetegnelse for kommunale pleie- og omsorgstjenester som mottas av brukere som ikke bor på institusjon, men i egen bolig eller omsorgsbolig. Den enkelte mottar hjemmetjenester enten i form av hjemmesykepleie, eller praktisk bistand, eller i form av både hjemmesykepleie og praktisk bistand.

Hjemliggjøringen av eldreomsorgen medfører at flere eldre med hjelpebehov blir boende hjemme lenger. Andelen eldre som bor i institusjon påvirker utvalget av eldre i helse- og levekårsundersøkelsene. Der som flere blir boende hjemme lenger med høyere sykkelighet, vil hjelpebehovet blant de hjemmeboende bli større. I fortolkningen av tallene må man derfor være oppmerksom på at eventuelle endringer i

Boks 8.1. Statistisk sentralbyrås helse- og levekårsundersøkelser

Helse- og levekårsundersøkelsene har den hjemmeboende befolkningen som målgruppe. Eldre som bor på pleiehjem, aldershjem eller sykehjem blir ikke intervjuet. Det er således de friskeste av de eldre, de som bor i eget hjem, som deltar. Svarprosenten i helse- og levekårsundersøkelsene er høy, som regel i overkant av 70 prosent. Imidlertid er frafallet høyere blant eldre (Belsby og Vedø 1998; Hougen og Gløbøden 2004). I 2002 var for eksempel svarprosenten 66 i aldersgruppen 67-79 år og 56 prosent i aldersgruppen 80 år eller eldre. At mange eldre har dårlig helse, og derfor forhindres fra å delta, fører til at utvalget av eldre blir skjevt.

Utvalget ble trukket på husholdsnivå i 1985 og 1995, og på personnivå i 1998 og 2002. I alt inngår det opplysninger om mellom 3 000 og 4 000 personer 50 år eller eldre i de omtalte i helse- og levekårsundersøkelsene.

hjelpebehov kan skyldes endringer i organiseringen av pleie- og omsorgstjenestene, og ikke nødvendigvis endringer i eldres helse (Lingsom 1989: 23).

8.2. Helseproblemer og hverdagsmestring

Sykdommer av ulike slag kan gi nedsatt funksjonsevne og hemme deltakelse i aktiviteter i hverdagslivet. Samtidig som sykdom kan begrense *i seg selv*, avhenger muligheter for deltakelse og aktivitet også av tilrettelegging i omgivelsene. En eldre person som bor i en tilrettelagt bolig, med hjelp fra familie og venner, vil kunne oppleve at sykdom har mindre konsekvenser enn om hun eller han *ikke* bor i en tilrettelagt bolig, eller *ikke* får hjelp fra venner eller familie. Konsekvensene avhenger derfor av forhold *rundt* det enkelte individ, i like stor grad som av *individets* sykdom (Grue 1995, Elstad 1998). Begrensninger i forhold til hverdagslivet henger sammen med utformingen av for eksempel arbeidsplasser, boliger, transport og kommunikasjon.

Kvinner, menn, unge, middelaldrende og eldre har ulike forutsetninger når det gjelder styrke og koordinasjon. Forståelse av eget funksjonsnivå er ikke bare avhengig av evnen til å fungere, men like mye av *forventninger* om hva som er «normale» evner for en person i en gitt situasjon (Fløtten 1992). Vurderinger av hva det vil si at sykdommen virker inn på hverdagen, henger derfor også sammen med forventninger til helsetilstand og ytelsesnivå i ulike aldre.

Helse og sykdom – betydning for hverdagen

17 prosent av befolkningen 50 år eller over hadde en eller flere varige sykdommer som påvirker deres hverdag i *høy grad*, mens 34 prosent opplevde at

sykdommen(e) har *liten eller ingen* innvirkning på hverdagen i 2002. I tillegg opplevde 23 prosent at sykdommen i noen grad innvirker på hverdagen, mens 27 prosent ikke har noen varige sykdommer i det hele tatt. Dette er en noe lavere andel enn i 1995. At sykdommen påvirker hverdagen betyr at den enkelte har smerter, føler angst, har søvnproblemer eller lignende, eller at sykdommen på ulike måter begrenser hva han eller hun kan gjøre i dagliglivet. Flere kvinner enn menn har langvarig sykdom, og kvinner har oftere enn menn sykdommer som påvirker hverdagen. Forskjellene er størst blant eldre. Mens 36 prosent av eldre menn opplever at sykdom i høy eller noen grad har konsekvenser i hverdagen, gjelder dette 46 prosent av eldre kvinner.

De som har sykdom som påvirker hverdagen, har vanligvis flere sykdommer enn andre (Ramm 2000b: 74), så også i 2002 (se vedleggstabell 8.1). Forskjellen er størst blant eldre. Det er samtidig store variasjoner blant eldre med sykdommer som i betydelig grad påvirker hverdagen. Endel har bare noen få sykdommer, mens andre har svært mange.

Nedsatt funksjonsevne – eldre er mer bevegelige enn før

Ulike varige funksjonsbegrensninger gir en indikasjon på hvilke fysiske funksjonsnedsettelse middelaldrende og eldre opplever i hverdagen.

At en funksjonsnedsettelse er varig, vil si at den har vart eller forventes å vare i seks måneder eller mer. Eldre har større funksjonsvansker enn middelaldrende fordi de eldste har levd lenger, og derfor har vært utsatt for risiko for sykdom og fysiske svekkelser i lengre tid (Elstad 1998: 17). Nedsatt syn eller hørsel gjør det vanskeligere å gjennomføre ulike gjøremål i hver-

Tabell 8.1. Ulike typer funksjonsnedsettelse, etter alder og kjønn. 2002. Prosent

	30-49 år		50-66 år		67 år og over	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Nedsatt syn	2	1	3	4	5	7
Nedsatt hørsel	1	1	3	4	12	6
Nedsatt bæreevne	3	5	3	9	6	22
Nedsatt bevegelsesevne ¹	5	5	8	11	18	33

¹ Personer som ikke kan gå i trapper opp eller ned en etasje uten å hvile, og/eller som ikke kan gå en fem minutters tur i noenlunde raskt tempo.

Kilde: Levekårsundersøkelsen. Statistisk sentralbyrå.

Tabell 8.2. Nedsatt bevegelsesevne blant de som bor alene, etter kjønn og aldersgruppe. 2002. Prosent

	I alt		Menn		Kvinner	
	N (Uveid)		N (Uveid)		N (Uveid)	
50-66	16	296	15	117	17	179
67-79	25	264	20	80	26	184
80+ ¹	50	154	39	39	53	115

¹ Utvalget i gruppen 80+ er lite, slik at tallene fordelt på kjønn er usikre og forskjellene ikke signifikante.

Kilde: Levekårsundersøkelsen. Statistisk sentralbyrå.

dagen. I tillegg kan det begrense mulighetene for sosial kontakt og deltakelse. Om lag 6 prosent eldre har vansker med å lese vanlig tekst i aviser, selv når de bruker briller. Samtidig har 8 prosent av eldre nedsatt hørsel, det vil si at de ikke kan følge en samtale mellom flere personer selv når de bruker høreapparat. Omtrent dobbelt så mange eldre menn som kvinner har nedsatt hørsel. Andelen med svekket hørsel øker med alder, rundt 13 prosent av de eldste eldre har nedsatt hørsel.

Mens nedsatt syn og hørsel kan medføre vansker med for eksempel å bevege seg rundt i eget hjem, i trafikken eller med å delta i sosiale sammenhenger, kan begrensninger i bæreevnen gjøre det vanskeligere å bo i eget hjem uten hjelp. Nesten fire ganger så mange eldre kvinner som menn klarer ikke å bære en gjenstand på 5 kilo over en kortere strekning på rundt 10 meter, uten vansker (tabell 8.1).

En av fire eldre har nedsatt bevegelsesevne. Det betyr at de ikke kan gå i trapper opp eller ned en etasje uten å hvile, eller at de ikke kan gå en fem minutters tur i noenlunde raskt tempo uten vansker. Blant de eldste eldre har 45 prosent nedsatt bevegelsesevne. Kvinner har flere sykdommer og opplever i større grad enn menn at sykdommen i høy grad virker inn på deres hverdag. Samtidig har flere kvinner enn menn nedsatt bevegelsesevne. Forskjellen mellom menn og kvinner øker jevnt med alder. Mens 3 prosentpoeng flere middelaldrende kvinner enn menn har nedsatt bevegelsesevne, gjelder det 18 prosentpoeng flere eldre kvinner enn menn (tabell 8.1).

Å bo alene med funksjonsbegrensninger vil kunne ha andre konsekvenser enn å bo sammen med andre som kan hjelpe til med ulike gjøremål.

Tabell 8.2 viser at de som bor alene, både middelaldrende og eldre, i større grad har

nedsatt bevegelsesevne. Det ser ut til at eldre mennesker, selv med nedsatt bevegelsesevne, klarer å bo alene. Av de aleneboende eldste eldre har halvparten nedsatt bevegelsesevne. Forskjellene mellom menn og kvinner øker med alderen, også blant aleneboende.

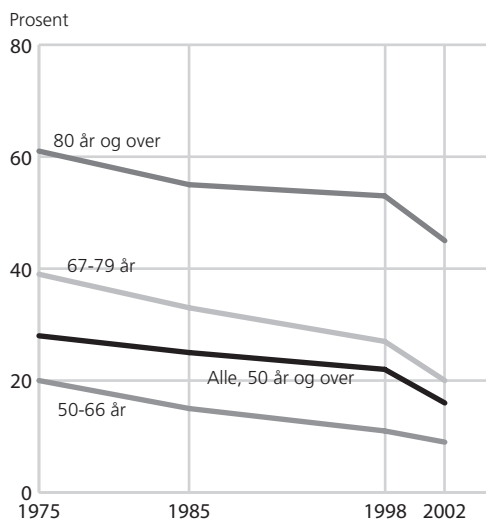
Klart flere eldre kvinner (58 prosent) enn menn (21 prosent) bor alene. Samtidig har kvinner i større grad enn menn sykdom som virker inn på hverdagen, noe som kan forklare litt av forskjellen mellom eldre aleneboende kvinner og menn. Både innvirkningen sykdom har på hverdagen, og begrensninger i bevegelsesevnen, henger sammen med utdanning. Jo lengre utdanning, jo mindre er sannsynligheten for at sykdom virker inn på hverdagen og for at bevegelsesevnen er nedsatt. De som bor alene, har større sannsynlighet for å ha nedsatt bevegelsesevne, også når personer med samme alder, kjønn, utdanning og egenvurdert helse sammenlignes.

Endring i bevegelsesevnen over tid

Mer enn en av tre eldre aleneboere har vansker med bevegelsesevnen. Har eldres bevegelsesevne forandret seg over tid (se boks 8.2)?

Det har vært en positiv utvikling i eldres bevegelsesevne over tid. I 1975 hadde 39

Figur 8.1. Andel personer 50 år og over med nedsatt bevegelsesevne. 1975, 1985, 1998 og 2002. Prosent¹

¹ Etter Ramm (2000b, figur 6.4).

Kilde: Helse- og levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

prosent i alderen 67-79 år nedsatt bevegelsesevne, og kunne ikke gå trapper opp eller ned en etasje uten å hvile, eller gå en fem minutters tur i noenlunde raskt tempo uten vansker. I 2002 hadde 20 prosent i aldersgruppen 67-79 år nedsatt bevegelsesevne. Det har vært en nedgang både blant kvinner og menn. Spesielt har eldre menn bedre bevegelsesevne enn før, og forskjellen mellom eldre menn og kvinner har økt.

Boks 8.2. Mål på bevegelsesevne: Sammenlignbarhet over tid

De ulike målene på bevegelsesevne har endret seg noe over tid i helse- og levekårsundersøkelsene. To mål indikerer nivået på bevegelsesevne. Det ene målet fanger inn *bevegelsesevne*, om man klarer å bevege seg i trapper. Det andre målet fokuserer i større grad på *utholdenhet* og *bevegelsesradius*; om man klarer å gå en tur av noe varighet. I 1975 ble alle spurt om de kunne gå i trapper uten vanskelighet eller om de kunne gå en 15 minutters tur i noenlunde raskt tempo. Spørsmålene ble gjentatt i 1985, men da om man klarte å gå en 5 minutters tur i noenlunde raskt tempo. Opplysningene om bevegelsesevne omfatter varige vansker. I 1998 spørres det imidlertid mer generelt om begrensninger man opplever *nå* som å gå trappen opp en etasje eller å gå mer enn to kilometer (begrenser mye, begrenser litt, eller begrenser ikke i det hele tatt). I 2002 ble det igjen fokusert på varige vansker, og spurt om man kan gå trapper opp eller ned en etasje uten å hvile, og om de som intervjues, uten vansker kan gå en 5 minutters tur i noenlunde raskt tempo.

Tabell 8.3. Hjelpe- og pleietrengende, etter alder og kjønn. 2002. Prosent

	30-49 år			50-66 år			67-79 år			80+		
	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner
Hjelpetrengende	4	2	5	8	6	10	18	13	22	54	38	66
Pleietrengende	1	1	1	3	2	4	4	3	5	7	3	5

Kilde: Levekårsundersøkelsen. Statistisk sentralbyrå.

Utvalget av de eldste eldre er lite i 2002, og endringene for denne gruppen er dermed usikre, statistisk sett.

8.3. Hjelpetrengende og pleietrengende

Sykdom, nedsatt syn, hørsel og bevegelsesevne fører til problemer med å klare ulike oppgaver i dagliglivet på egen hånd.

Mestring av oppgaver knyttet til husholdet, som å lage mat, gjøre innkjøp, rengjøre og så videre blir vanskeligere. Er funksjonsnedsettelsene store, kan selv grunnleggende gjøremål som personlig hygiene og av- og påkledning være vanskelig å gjøre alene. Personer med slike problemer har behov for hjelp og er således hjelpetrengende og pleietrengende (se boks 8.3).

Andelen som er hjelpe- eller pleietrengende er størst blant de eldste. Blant de eldste eldre er over halvparten hjelpetrengende, mens 18 prosent i aldersgruppen 67-79 år trenger hjelp til hverdagslige gjøremål. Andelen pleietrengende øker også med alderen, men ikke med samme styrke. Dette henger sannsynligvis sammen med at det er vanligere å være hjelpetrengende og bo hjemme, enn det er å være pleietrengende og bo hjemme. For de som har vansker med å kle på seg selv og med personlig hygiene, vil institusjonsbasert hjelp være en mulighet. Institusjonsbefolkningen omfattes, som nevnt, (se boks 8.1) ikke av tabell 8.3.

De som er hjelpetrengende har i endel tilfeller også problemer med å kle på seg

og ta seg av personlig hygiene. Å ha hjelpe- og pleiebehov vil si å ha vansker med oppgaver knyttet til husholdet og vansker med mer grunnleggende gjøremål som å kle på seg og ta seg av personlig hygiene. De som har slike vansker opplever i stor grad også andre begrensninger i hverdagen. Mer enn halvparten av middelaldrende hjelpetrengende og tre av fire hjelpe- og pleietrengende eldre har nedsatt bevegelsesevne. Blant de pleietrengende har alle nedsatt bevegelsesevne.

Klart flere kvinner enn menn er hjelpetrengende og pleietrengende, i alle aldre. Kapittel 3 viste at levevaner og helse generelt henger sammen med utdanningslengde. Personer med høyere utdanning har i større grad enn de med kortere utdanning god helse, og i mindre grad varige sykdommer. Den enkeltes utdanning henger i stor grad sammen med ulike andre generelle levekår, som boforhold,

Boks 8.3. Hjelpetrengende og pleietrengende

Med *hjelpetrengende* tenkes det på personer som ikke klarer dagligvareinnkjøp og/eller vask og rengjøring av egen bolig uten hjelp av andre. Blant de under 67 år stilles spørsmålene til dem som har varige sykdommer, mens alle over 67 år får spørsmålene.

Med *pleietrengende* menes personer som bare med hjelp av andre eller med noe vansker klarer å kle av og på seg eller ivareta daglig personlig hygiene. Spørsmålene stilles dem som har en varig sykdom som virker inn på deres hverdag i *høy grad*.

Boks 8.4. Pleie- og omsorgsstatistikk

Statistikk fra pleie- og omsorgstjenestene innhentes årlig via skjema fra alle landets kommuner. I tillegg brukes enkelte opplysninger fra Statistisk sentralbyrås registre over institusjoner for eldre og funksjonshemmede, og over befolkningen generelt.

levevaner og type arbeid. Mens en av fem middelaldrende med ungdomsskole eller kortere som høyeste utdanning er hjelpe-trengende, gjelder det fem av hundre med høyskole- eller universitetsutdanning som høyeste utdanning. Forskjellene i hjelpe- og pleiebehov i forhold til utdanningslengde er like stor blant eldre. Mens to av fem eldre med ungdomsskole eller kortere utdanning er hjelpetrengende, er bare en av fem med høyskole eller universitetsutdanning det samme.

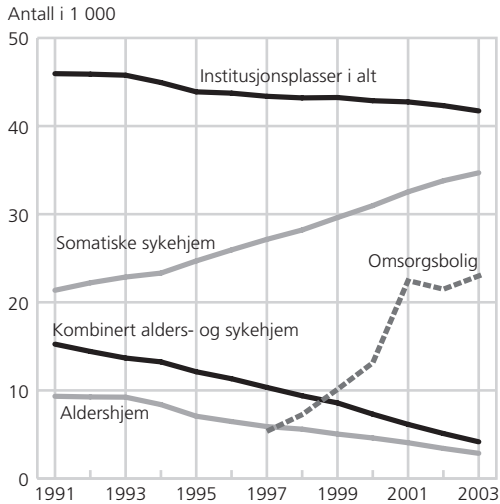
8.4. Hjelp og hjelpekilder

For de som er hjelpe- eller pleietrengende, vil hverdagen være vanskelig uten *uformell* hjelp fra familie, eller venner, eller *formelle* offentlige eller private hjelpetjenester. Den formelle hjelpen har i sterk grad vært dominert av det offentlige, som for eksempel står for 90 prosent av institusjonsplassene. I tillegg til et stort offentlige omsorgstilbud, som sykehjem og aldershjem, eksisterer det et begrenset privat tilbud. Det private tilbudet består stort sett av enkelte alderspensjonater og lignende, samt aldersboliger av ulike slag. I tillegg har bruk av privat hushjelp ikke vært uvanlig. Det offentlige tilbudet til hjemmeboende er avhengig av terskelen for å bo på institusjon.

I 1988 fikk kommunene eneansvar for pleie- og omsorgssektoren. Siden har institusjonsomsorgen gradvis blitt bygget ned. Figur 8.2 viser at det har forekommet en radikal endring i hvilke typer institusjoner kommunene har satsset på. I 1991 var det noe over dobbelt så mange somatiske sykehjem som aldershjem. I tiden etter har

antall plasser i somatiske sykehjem økt med 62 prosent, samtidig som antallet plasser i aldershjem og kombinerte alders- og sykehjem har blitt redusert med til sammen 71 prosent (Pleie- og omsorgsstatistikk, se boks 8.4).

Pleie- og omsorgspolitikken, og målsettingene for denne, preges av en tanke om *boliggjøring*. Institusjonene bygges ned, mens hjemmehjelpstjenestene og tilrettelegging av boliger (omsorgsboliger) har blitt trappet opp. Under ligger en idé om at mennesker med funksjonsnedsettelse og funksjonshemninger får et bedre liv ved å bo i egne boliger istedenfor i institusjon. Hver enkelt skal kunne leve et selvstendig normalt liv, uten mer oppfølging enn det som følger av hjelpebehov ved helsevikt. Institusjonene er vanligvis et tilbud til de mest pleietrengende, mens andre mindre hjelpetrengende i større grad får tilbud om *tilpassede* omsorgsboliger og/eller hjemmetjenester i sitt eget hjem. Siden 1994 har tilskudd fra Husbanken til kommunene, og andre tiltak i handlingsplan for eldreomsorgen (St.meld. nr. 50 (1996-1997)) medvirket til at antallet omsorgsboliger har økt kraftig. Omsorgsboligene er beboernes eget hjem, og er vanligvis ikke fast bemannet. I stedet tildeles tjenester etter behov gjennom hjemmetjenestene, på samme måte som blant de som bor i en opprinnelig privat bolig. Antall omsorgsboliger er mer en firedoblet fra 1996 til 2003, og i 2003 fantes det i underkant av 23 000 omsorgsboliger. I tillegg til omsorgsboligene finnes det ulike kommunale boliger til pleie- og omsorgsformål. Dette kan være alt fra botilbud (trygdeboliger)

Figur 8.2. Plasser i institusjoner og antall omsorgsboliger¹, etter type. 1991-2003

¹ På grunn av omlegging av statistikken i 2001, er det et brudd i tallene for omsorgsboliger mellom 2000 og 2001.

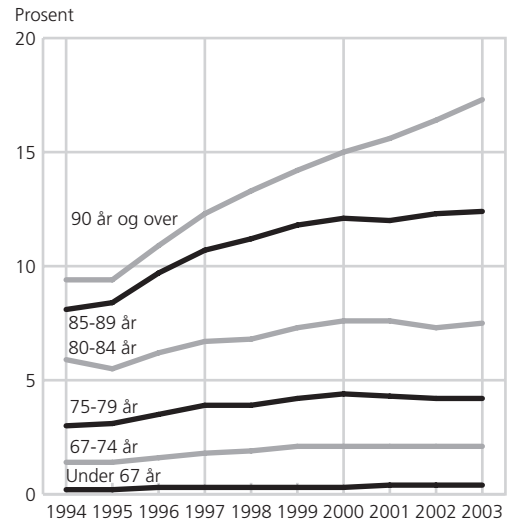
Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

til serviceboliger med hel døgnservice. Disse er i ulik grad tilpasset pleietrengende. Kommunene disponerer totalt 50 017 boliger til pleie- og omsorgsformål i 2003.

Endringer i tilbud av plasser – stabilitet i bruken blant eldre

Det er imidlertid ikke bare middelaldrende og eldre som bor i institusjoner og boliger til pleie- og omsorgsformål. Blant annet har HVPU-reformen flyttet ansvaret for mange yngre personer til pleie- og omsorgstjenestene i den enkelte kommune. I 1992 var 4 prosent av beboere i institusjoner for eldre og funksjonshemmede under 67 år, mot 4,4 prosent i 2003. Det er dermed en omtrent like stor andel yngre personer som bor på institusjonene nå som tidligere.

Andelen eldre som bor i boliger som kommunen disponerer til pleie- og omsorgsformål, har økt de senere årene.

Figur 8.3. Eldre som bor i boliger som kommunen disponerer til pleie- og omsorgsformål, etter aldersgruppe. 1994-2003. Prosent

Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

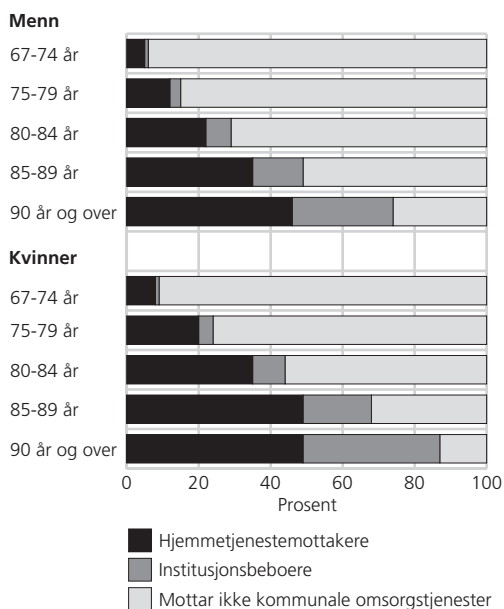
Mens svært få under 67 år bor i slike boliger, bor en høy andel av de eldste i boliger som kommunen disponerer til pleie- og omsorgsformål. Det er en større andel personer 80 år eller eldre som bor i slike boliger i dag, sammenlignet med tidligere.

8.5. Hjelp fra kommunale pleie- og omsorgstjenester

Rundt 220 000 personer mottok til enhver tid hjelp fra de kommunale pleie- og omsorgstjenestene i 2003. Hjelpen mottas i form av tjenester i hjemmet, eller i form av en institusjonsplass over kortere eller lengre tid.

De fleste som mottar kommunale omsorgstjenester er 80 år eller eldre. En andel på 16 prosent av de eldste, 90 år og over, mottar ikke kommunale omsorgstjenester i noen form. I tillegg til at bruken er avhen-

Figur 8.4. Bruk av kommunale omsorgstjenester, etter alder og kjønn. 2003. Prosent

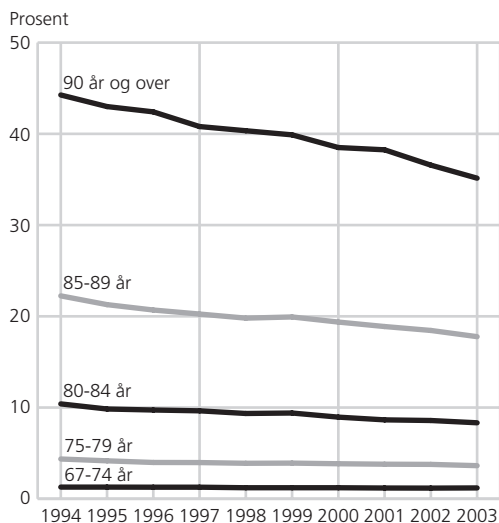
Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

gig av alder, bruker kvinner tjenestene i større grad enn menn. 2 av 3 brukere av pleie- og omsorgstjenester 67 år eller eldre, er kvinner (figur 8.4).

8.6. Offentlig hjelp – institusjoner for eldre

Alt i alt bor i underkant av 40 800 personer over 49 år, eller i underkant av 3 prosent av befolkningen over 49 år, over lengre tid på institusjoner innen pleie- og omsorgstjenesten ved utgangen av 2003.¹ Flere eldre kvinner enn menn bor på institusjon. Det gjelder i alle aldersgrupper. Kvinner 80 år eller eldre utgjør over halvparten av alle som bor på institusjon, noe de har gjort i flere år. Mens over 23 300 kvinner 80 år eller eldre bodde på institusjon i 2003, gjaldt det i overkant av 7 700 menn i samme alder. Totalt bor om lag 15 prosent av befolkningen 80 år og

Figur 8.5. Andel eldre som bor på institusjon, etter aldersgruppe. 1994-2003

Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

eldre på institusjon. Blant 90-åringene bor 37 prosent av kvinnene på institusjon, mens det gjelder 27 prosent av menn i samme aldersgruppe.

Antall institusjonsplasser er redusert, og det har de senere årene blitt en relativt større andel plasser i somatiske sykehjem, som er institusjoner rettet mot personer med helsesvikt.

Andelen eldre som bor på institusjon er gått ned i alle aldersgrupper de senere årene. Blant personer 90 år eller eldre bodde nesten 10 prosent flere på institusjon i 1994 enn i 2003. I aldersgruppen mellom 85 og 89 år har andelen som bor på institusjon gått ned fra i overkant av 22 prosent i 1994, til 17 prosent i 2003. Selv de eldste eldre bor dermed i større grad enn tidligere utenfor institusjon. Det er derfor grunn til å anta at institusjonsplassene i økende grad er et tilbud til de sykeste og mest pleietrengende eldre, samtidig

som tilbudet om tjenester i hjemmet er endret.

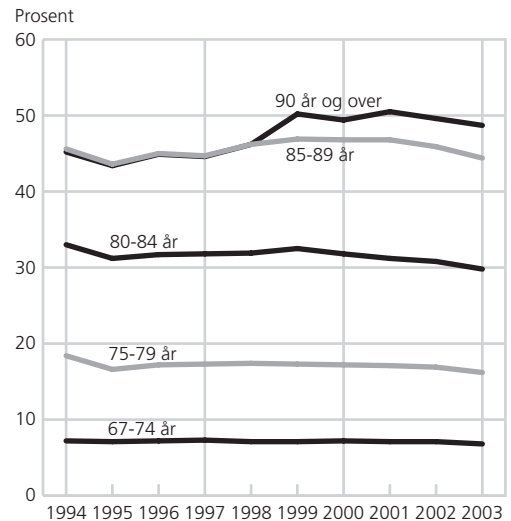
8.7. Offentlig hjelp – hjemmebaserte tjenester

De kommunale hjemmebaserte tjenestene består i hovedsak av hjemmesykepleie, og/eller praktisk bistand. Praktisk bistand kan for eksempel være ulike former for hjemmehjelp eller tiltak som brukerstyrt personlig assistent. Aldersfordelingen blant brukerne av hjemmetjenester har endret seg de senere årene. Antallet personer 50 år eller eldre som mottar hjemmetjenester, har totalt sett gått ned med 4 prosent, eller i overkant av 5 000 personer, fra 1994 til 2003.

Om lag 117 300 eldre personer er brukere av de kommunale *hjemmetjenestene*. Over syv av ti er kvinner, og det er flest kvinnelige mottakere i alle aldersgrupper blant eldre. Mens 12 prosent av menn i alderen 75-79 år mottar hjemmetjenester, gjelder det 20 prosent av kvinnene i samme alder. Forskjellen avtar i aldersgruppen 90 år eller eldre, hvor nesten like mange kvinner som menn mottar dette tilbudet (49 prosent av kvinnene og 47 prosent av mennene).

Antallet personer 50 år eller eldre som mottar *hjemmesykepleie*, eller hjemmesykepleie kombinert med ulike former for praktisk bistand, har gått opp med 31 prosent fra 1994 til 2003. Veksten i hjemmesykepleie kan være en indikasjon på at det har blitt flere tyngre brukere som en følge av nedbyggingen av institusjonene. Samtidig har andelen eldre som kun mottar ulike former for *praktisk bistand* gått ned med 36 prosent fra 1994 til 2003. Mens hjemmesykepleie og de mest nødvendige formene for praktisk bistand er gratis for mottaker, kan kommunene ta seg betalt for ikke-lovpålagt praktisk bistand

Figur 8.6. Andel eldre som er brukere av hjemmetjenester, etter aldersgruppe. 1992- 2003

Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

som rengjøring, matombringing og trygghetsalarm.² Dette kan ha medvirket til at færre mottar praktisk hjelp. Nesten halvparten blant de som er 85 år eller eldre er brukere av hjemmetjenester. Figur 8.6 viser at andelen brukere, spesielt blant personer som er 90 år eller eldre, har gått noe opp de senere årene. Det henger sannsynligvis sammen med at flere bor hjemme lenger.

8.8. Hjemmetjenestene – hjelp etter behov

Nesten en av fem eldre mottar ifølge pleie- og omsorgsstatistikken hjemmetjenester i form av hjemmesykepleie eller praktisk bistand. Statistikken fra pleie- og omsorgstjenestene forteller ikke direkte om de sykeste hjemmeboende som mottar hjelp fra de kommunale tjenestene. For å få mer detaljerte opplysninger om brukerne av tjenestene, må vi vende oss til helse- og levekårsundersøkelsen (se boks 8.5).

Tabell 8.4. Besøk av hjemmehjelp og/eller hjemmesykepleier. Andel av personer 67 år og over. 2002. Prosent

	Besøk av hjemmehjelp og eller hjemmesykepleier	N (uveid)
Alle	20	506
Enslige	31	205
Nedsatt bevegelsesevne.....	67	132
Hjelpe- og eller pleietrengende ..	55	138

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 8.4 viser at de som har besøk av hjemmesykepleier og/eller hjemmehjelp, vanligvis har dårlig helse og fysikk. De som har problemer med bevegelsesevnen, som har vansker med å gjøre innkjøp og med renholdet, mottar oftere tilbud. Aleneboende får samtidig i større grad besøk av hjemmehjelpere. Som nevnt, vil de som bor alene måtte ta seg av alle gjøremålene i husholdningen alene, noe som kan være belastende dersom helsen svikter og beve-

gelsesevnen er redusert. Tidligere i kapitlet har det kommet frem at alder, nedsatt bevegelsesevne, hjelpe- og pleiebehov henger sammen. Enslige har samtidig i større grad nedsatt bevegelsesevne. Sannsynligheten for å få hjelp av hjemmetjenestene er større for de som har hjelpebehov, for de eldste eldre og for dem som bor alene.

8.9. Uformelle hjelpeskilder – slekt, venner og naboer

Praktiske oppgaver som snømåking, vedlikehold av hus, rengjøring, dagligvareinnkjøp og lignende er mer krevende med nedsatt bevegelsesevne, dårlig syn eller sykdom. Når institusjoner forbeholdes de sykeste betyr det at behovet for og satsningen på dekning av ulike hjelpebehov i hjemmet vil øke. I tillegg til et stort sett offentlig hjelpeapparat, spiller uformell, ulønnet hjelp og omsorg fra familie, barn og venner en stor rolle. Etter hvert som befolkningen blir eldre, blir det en stadig mindre andel yngre personer i befolkningen. Dersom den uformelle omsorgen skal

Boks 8.5. Mottakere av hjemmetjenester i levekårsundersøkelsen og pleie- og omsorgsstatistikk

Statistikken om antallet mottakere av hjemmetjenester i pleie- og omsorgssektoren hentes inn fra den enkelte kommune i form av administrative, summariske data om tjenestene (se boks 8.3). Innsamling via skjema, eller innhenting via administrative registre kan være utsatt for målefeil, som at saksbehandlerne i kommunene misforstår hva som skal registreres. I levekårsundersøkelsen registreres det om husholdningen (du/dere) har mottatt hjelp fra hjemmesykepleier eller hjemmehjelp via intervju. Hjemmehjelp er en noe snevrere kategori enn praktisk bistand, som samles inn i pleie- og omsorgsstatistikken. Samtidig kan hjemmehjelp både være privat og offentlig. Praktisk bistand er et offentlig tilbud. Ifølge pleie- og omsorgsstatistikken mottar 7 prosent 67 år eller eldre praktisk bistand, mens 10 prosent 67 år eller eldre oppgir at de har hatt besøk av hjemmehjelp siste måneden i levekårsundersøkelsen.

Frafallet blant de eldste eldre, spesielt med sykdom, er noe høyt (se boks 8.1). Dette kan føre til noe lave anslag i forhold til hjelpetjenester i intervjuundersøkelser. Denne typen feil kan vi imidlertid til dels korrigere for. På de områdene hvor tallene fra de to statistikkildene er sammenlignbare, er resultatene nokså like (se vedleggstabell 8.3).

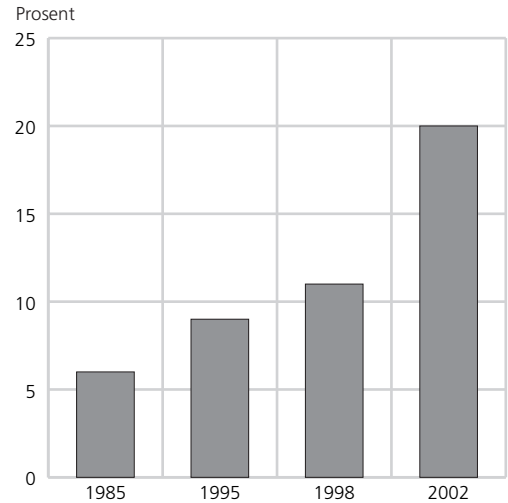
I levekårsundersøkelsen svarte 20 prosent at de mottok hjemmetjenester i form av hjemmesykepleie, hjemmehjelp eller hjemmesykepleie og hjemmehjelp i 2002.

oppretholdes, må færre yngre personer hjelpe til i større grad, eller så må friske eldre hjelpe til i større grad enn de gjør i dag. I tillegg til disse demografiske endringene fører endringer i arbeidslivet med seg begrensninger i forhold til uformell hjelp. Flere kvinner arbeider, og de arbeider mer enn før. Mer arbeid og en generell «tidsklemme» begrenser slekt, venner og families tid og mulighet til å gi hjelp og omsorg.

Ifølge Levekårsundersøkelsen 2002 får en av fem hjemmeboende eldre regelmessig hjelp fra slekt, naboer eller familie (boks 8.6). Hjelpen kan være i form av praktisk hjelp eller som tilsyn av eldre, syke eller funksjonshemmede personer i husholdet.

Figur 8.7 tyder på at andelen eldre som mottar ulike former for regelmessig uformell hjelp har økt de senere årene. På grunn av enkelte endringer i spørsmålsformuleringene mellom 1995 og 1998 (se boks 8.6) er det viktig å være noe varsom med fortolkningen av resultatene, men allikevel kan det konstateres at andelen som fikk hjelp gikk opp både fra 1985 til 1995, og fra 1998 til 2002. Mens 11 prosent av de eldre fikk regelmessig hjelp fra slekt, venner og naboer i 1998, fikk nesten dobbelt så mange, 20 prosent eller anslagsvis 57 000, hjelp i 2002. Samtidig som flere eldre får praktisk hjelp eller tilsyn, har flere blitt eldre. Det er derfor grunn til å anta at den totale mengden hjelp eldre mottar, har økt de senere åre-

Figur 8.7. Andel eldre 67 år og over som mottar regelmessig hjelp fra slekt, venner eller naboer. 1985, 1995, 1998 og 2002

Kilde: Helse- og levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

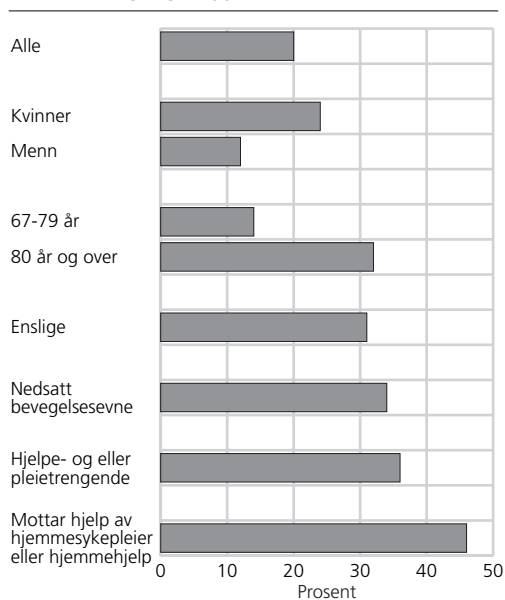
ne. Dette kan vi imidlertid ikke være sikre på. Selv om totalt sett flere eldre mottar hjelp i 2002, er det mulig at det ble gitt mer hjelp per person til de som mottok hjelp tidligere.

Ifølge forsker Kari Wærness finnes det normer blant eldre om «å ikke ligge familien til byrde» (Wærness 1992:171). I dette ligger det at de fleste ønsker at det skal eksistere en uavhengighet mellom foreldre og barn, slik at foreldre ikke er avhengig av hjelp og støtte fra familien. Det betyr at eldre i mindre grad vil be om hjelp uten at

Boks 8.6. Hjelp fra slekt, venner og naboer 1985-2002

Spørsmålet om hjelp fra slekt, venner eller naboer er det samme i 1985 og 1995: «Fikk husholdet hjelp av slekt, nabo, venn i 14-dagersperioden i forbindelse med din sykdom?» Ved undersøkelsene i 1998 og 2002 dreies spørsmålet mot hjelpens *regelmessighet*, og er ikke avgrenset til de siste 14 dagene. Spørsmålet rettes mot *husholdet*, og begrenses ikke til å gjelde hjelp som er mottatt på grunn av den som intervjues sin *sykdom*; «Får husholdet regelmessig noe ulønnet hjelp fra slekt, venner eller naboer? Vi tenker på praktisk hjelp til eller tilsyn med syke, funksjonshemmede eller eldre.»

Figur 8.8. Andel personer 67 år og over som mottar regelmessig ulønnet hjelp til husholdningen fra slekt, naboer eller venner. 2002

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

de føler at de har et visst *behov* for regelmessig hjelp av ulike slag. Derfor kan vi anta at de som har hjelpebehov, som har begrenset bevegelsesevne og svekket helse, i større grad mottar hjelp fra familie, naboer og venner. Eldre får hjelp til husholdet både fra formelle og uformelle kilder. På den ene siden kan en tenke seg at disse to hjelpekildene erstatter hverandre, det vil si at slekt, venner og naboer trekker seg tilbake når det offentlige tilbyr hjelp. På den andre siden kan det tenkes at disse formene for hjelp er komplementære, og at eldre med hjelpebehov mottar hjelp fra begge hjelpekildene samtidig.

Kvinner mottar uformell hjelp i større grad enn menn, og andelen som mottar hjelp øker med alder. Figur 8.8 tyder imidlertid på at forskjellen ikke har med kjønn og den enkeltes alder i seg selv å gjøre. Jo

eldre den enkelte er, jo større er sannsynligheten for at bevegelsesevnen er nedsatt, at man bor alene og at man har et hjelpe- eller pleiebehov. Disse forholdene viser først og fremst til eldres *behov* for hjelp. De som har behov for hjelp, på grunn av vansker med å klare rengjøring av boligen, begrenset bevegelsesevne, eller fordi han eller hun bor alene, mottar i større grad hjelp fra slekt, venner eller naboer. Blant hjelpe- og pleietrengende eldre får noe over en av tre regelmessig hjelp på denne måten.

46 prosent av de som mottar hjelp fra sykepleier eller hjemmehjelp, mottar også hjelp fra mer uformelle kilder (figur 8.8). På den andre siden er det en mindre andel, 13 prosent, som mottar uformell hjelp uten også å motta hjelp fra kommunen. Tallene tyder derfor på at hjelpekildene i stor grad supplerer hverandre.

De som bor alene har 3,5 ganger større sannsynlighet for å motta regelmessig hjelp fra slekt, naboer eller venner enn de som bor sammen med andre. Samtidig har de som mottar hjelp fra hjemmetjenestene 2,6 ganger så stor sannsynlighet for å motta praktisk hjelp eller tilsyn som de som ikke mottar kommunale hjemmetjenester.

Etter hvert som det blir flere eldre, og mange lever til de blir riktig gamle, vil mange av de som hjelper sine foreldre selv være 50 år eller eldre, og seniorer. Hvem er det så som yter hjelp til foreldre eller andre?

Tabell 8.5 tar for seg hjelp som er gitt til personer utenfor husholdningen, det vil si at hjelp som blir gitt til samboere eller ektefeller, eller til foreldrene som bor i samme husholdning, ikke regnes med. Hjelp kan være praktisk hjelp til, eller

Tabell 8.5. Gitt regelmessig ulønnet hjelp, etter alder og kjønn. 2002. Prosent

	30-49 år			50-66 år			67 år og over		
	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner
Gitt regelmessig ulønnet hjelp til foreldre ¹	18	20	15	29	33	24			
Gitt regelmessig ulønnet hjelp til andre	30	31	28	30	32	27	19	24	16
Gitt regelmessig ulønnet hjelp i alt	37	38	36	36	39	34	19	24	16

¹ Andel blant de som har far og/eller mor 67 år og eldre utenfor institusjon.

Kilde: Levekårsundersøkelsen. Statistisk sentralbyrå.

tilsyn med, syke, funksjonshemmede eller eldre. Det er en omtrent like stor andel i aldersgruppen 30-49 år som blant middelaldrende som regelmessig gir ulønnet hjelp til andre enn foreldrene, som for eksempel naboer eller andre slektninger. Klart flere middelaldrende gir regelmessig hjelp til sine foreldre, noe som antakeligvis henger sammen med foreldrenes alder og hjelpebehov. Middelaldrende menn gir i større grad enn kvinner regelmessig hjelp til foreldre og til andre. I aldersgruppen 30-49 år er forskjellen noe mindre, men også blant yngre er det flere menn enn kvinner som regelmessig gir hjelp. Dette henger nok sammen med at det blant eldre er en klart mindre andel som gir hjelp til naboer eller andre slektninger enn foreldrene. Blant eldre er det en stor andel som har hjelpe- eller pleiebehov selv, og som derfor i mindre grad har mulighet til å hjelpe andre. Samtidig hjelper nok mange sin ektefelle eller samboer, noe som ikke fanges opp i tabell 8.5. Også blant de som er 67 år eller eldre er det klart flere menn enn kvinner som gir regelmessig ulønnet hjelp.

Mange bor langt fra sine foreldre, og deres muligheter til å gi hjelp regelmessig begrenses. Blant middelaldrende som bor under en times reise fra sine foreldre, har 43 prosent gitt regelmessig hjelp, mens rundt 5 prosent av de som bor lenger unna har gjort det samme (se vedleggstabell 8.4).

36 prosent av alle middelaldrende gir regelmessig ulønnet hjelp til foreldre, naboer eller andre slektninger. Dette forteller ikke noe om *mengden* innsats som legges ned. For eksempel kan det hende at middelaldrende kvinner gir *mer* hjelp i timer til foreldrene, selv om noen flere middelaldrende menn gir regelmessig ulønnet hjelp. Samtidig kan det tenkes at selv om det gis regelmessig ulønnet hjelp både til foreldre og andre, så mottar den *nære* familie, foreldrene, klart mer hjelp enn andre personer. Blant de som gir regelmessig ulønnet hjelp, brukes det like mye tid i timer på hjelp til naboer og andre slektninger enn foreldrene, som på foreldrene (se vedleggstabell 8.2). Det ser derfor ikke ut til at de som gir hjelp bruker mer tid på egne foreldre enn de gjør i forhold til naboer og andre slektninger. Middelaldrende og eldre gir noe mer ulønnet hjelp enn de som er i aldersgruppen 30-49 år. Mens disse bruker tre timer i gjennomsnitt på å hjelpe foreldre og andre, bruker middelaldrende fire timer og eldre fem timer alt i alt.

Selv om flere middelaldrende menn enn kvinner gir hjelp til foreldrene, bruker kvinnene *mer tid* på hjelpen enn mennene gjør. Spesielt bruker middelaldrende kvinner som gir hjelp, mer tid på å hjelpe naboer og andre slektninger enn foreldrene. Blant eldre menn og kvinner er det ingen forskjell i tiden som brukes på å hjelpe.

Samtidig som de som bor nær sine foreldre i reiseavstand i større grad gir regelmessig hjelp, gir de også mer hjelp i timer (vedleggstabell 8.4). Mens middelaldrende som bor under en time fra sine foreldre i gjennomsnitt hjelper til 4,5 time per uke, bruker de som bor lengre unna to timer eller mindre på å hjelpe til. Det ser dermed ut til at reiseavstanden ”spiser” av tiden som er tilgjengelig til å gi hjelp til foreldre. I aldersgruppen 30-49 år er det imidlertid motsatt. I denne aldersgruppen blir det gitt mer hjelp blant de som bor langt unna enn blant de som bor i nærheten.

Type hjelp til foreldre med hjelpebehov

I helse og levekårsundersøkelsen blir de som intervjues spurt om mor og/eller far har behov for hjelp eller tilsyn av helsemessige grunner. De som svarer ja får spørsmål om de har gitt hjelp de siste fire ukene, og om de har hjulpet foreldrene med dagligvareinnkjøp, rengjøring av bolig, annen praktisk hjelp, tilsyn eller pleie, eller om de har gitt råd og hjelp i kontakt med hjemmetjenesten. Gjennom dette får vi samtidig innblikk i om kvinner og menn hjelper til med ulike gjøremål.

Tabell 8.6 gir oversikt over utvalgte gjøremål som middelaldrende hjelper sine foreldre med. Av de middelaldrende som har gitt hjelp til foreldre, har rundt halvparten hjulpet til med dagligvareinnkjøp, annen praktisk hjelp, som for eksempel reparasjoner, hagearbeid, snømåking eller transport, og ulike former for hjelp eller tilsyn. Klart færre, en av fire av de middelaldrende som har gitt hjelp, har hjulpet til med rengjøring de siste fire ukene. Det er tydelige forskjeller mellom menn og kvinner i forhold til hvilken type hjelp de gir. Forskjellene er tydelige langs tradisjonelle

Tabell 8.6. 50-66-åringer som har gitt hjelp med utvalgte gjøremål siste fire uker til foreldre som har behov for hjelp, etter kjønn. 2002. Prosent

	I alt	Menn	Kvinner
Gitt hjelp med dagligvareinnkjøp	49	53	45
Gitt annen praktisk hjelp	54	65	45
Gitt hjelp eller tilsyn	48	57	41
Gitt hjelp til rengjøring	26	19	32
Gitt råd og hjelp i kontakt med hjemmetjenesten	27	30	24

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

kjønnsrollemønstre. Mens middelaldrende menn i større grad hjelper til med dagligvareinnkjøp, praktisk hjelp og ulike former for tilsyn, er det klart flere middelaldrende kvinner enn menn som har gitt rengjøringshjelp de siste fire ukene.

I figur 8.8 kom det frem at eldre som får regelmessig hjelp av slekt, venner eller naboer, i stor grad også får hjelp gjennom de kommunale hjemmetjenestene. Tabell 8.6 viser da også at det er en utbredt samhandling mellom familie og hjemmetjenestene. Blant de som opplever at foreldrene har behov for hjelp eller tilsyn i det daglige, har over en av fire vært i kontakt med hjemmetjenestene i løpet av de siste fire ukene. Noen flere menn enn kvinner har gitt råd eller hjelp i kontakt med hjemmetjenestene.

Noter

¹ I tillegg bor noen over lengre tid på institusjoner i rusomsorgen og innen psykiatrien.

² Kommunene med anstrengt økonomi blir bedt om å benytte alle sine potensielle inntektsmuligheter. Det er derfor mulig at prisen på disse tjenestene har gått opp de senere årene.

Vebjørn Aalandslid

9. Ikke-vestlige innvandrere

9.1. Demografi

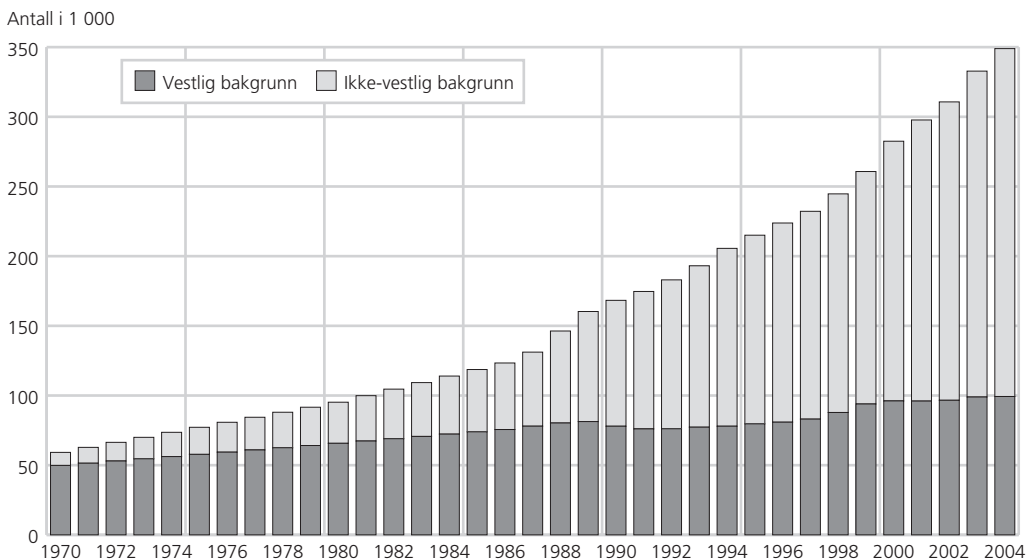
Innvandrere i Norge – fra nær alle verdens land

Innvandrerbefolkningen i Norge har bakgrunn fra 208 forskjellige land og selvstyrete regioner, og besto 1.1.2004 av knappe 350 000 personer, eller nesten 8 prosent av befolkningen. Nesten tre fjerdedeler av personene i innvandrerbefolkningen hadde bakgrunn fra ikke-vestlige land, og den ikke-vestlige befolkningen utgjorde nær 6 prosent av hele Norges befolkning.

Fra 1970 til 2004 har innvandrerbefolkningen økt med nær 300 000 personer, størstedelen av denne veksten har vært i den ikke-vestlige delen av innvandrerbefolkningen, dette gjelder spesielt personer fra Øst-Europa, Asia og Afrika.

Innvandrerbefolkningen i Norge kommer, litt forenklet, fra fire hovedgrupper av land; naboland, flyktningland, arbeidsinnvanderland og familieinnvandringsland. Om vi ser på de største innvandringslandene til Norge, kommer Pakistan på topp.

Figur 9.1. Innvandrerbefolkningen i Norge. 1970-2004

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Datagrunnlaget

Hoveddatakilden for befolkningsstatistikken i SSB er Det sentrale Personregisteret (DSP). I dette kapittelet er det i tillegg brukt data fra levekårsundersøkelsen blant innvandrere gjennomført i 1996, Folke og bolig tellingen i 2001, inntekts- og formuesundersøkelsen, informasjon om trygdebruk er hentet fra Forløpsdatabasen, FD-Trygd (SSB). Tall om valg deltakelse er hentet fra valgundersøkelsene gjennomført av SSB i årene 1997-2003.

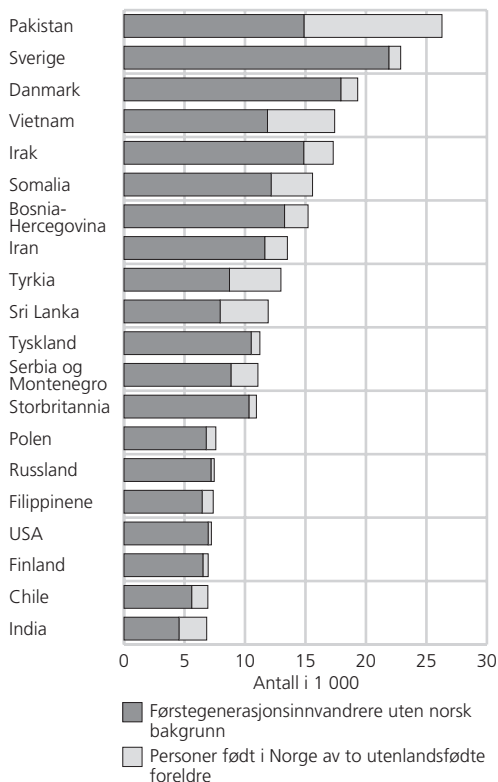
Innvandrere fra Pakistan er hovedsakelig arbeidsinnvandrere og familiegjennforeninger til disse, deretter følger innvandrere fra våre naboland Sverige og Danmark. De neste på listen har altoverveiende flyktningbakgrunn; Vietnam, Irak, Bosnia-Hercegovina, Somalia og Iran. Mens det fra Tyrkia er en stor andel arbeidsinnvandrere.

Statistisk sentralbyrå (SSB) definerer innvandrerbefolkningen som personer med to utenlandsfødte foreldre. Innvandrerbefolkningen kan videre deles inn i førstegenerasjonsinnvandrere som selv har innvandret til Norge, og personer som er født i Norge med to foreldre som er født i utlandet, ofte kalt etterkommere.

Landbakgrunn er eget, eventuelt foreldres utenlandske fødeland. Personer uten innvandringsbakgrunn har kun Norge som landbakgrunn. Med vestlige land menes Norden, Vest-Europa (unntatt Tyrkia), Nord-Amerika og Oseania. Med ikke-vestlige land menes Øst-Europa, Asia, Afrika, Sør- og Mellom-Amerika og Tyrkia. Med tredje verden menes de samme landene som i ikke-vestlige land, eksklusive Øst-Europa.

Innvandring fra Russland og Filippinene kommer i hovedsak fra en stadig økende

Figur 9.2. De 20 største innvandregruppene i Norge. 01.01.2004

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

type innvandring; familieinnvandring. Alle hovedgruppene har familieinnvandring, men for Russland og Filippinene utgjør personer som har kommet som følge av familieinnvandring (og da gjennom ekteskap) den klart største andelen. Av de 20 største landgruppene bosatt i Norge er 6 vestlige og 14 ikke-vestlige. Blant de 20 har vel halvparten hovedsakelig flyktningbakgrunn, mens den andre halvparten stammer fra våre (nære) naboland og land med høy arbeidsinnvandring og familieinnvandring. Fordelt på regioner har 54 000 personer bakgrunn fra andre nordiske land, 44 000 fra resten av Vest-Europa og Nord-Amerika, 56 000 fra Øst-Europa og

193 000 fra land i Asia (inklusive Tyrkia), Afrika og Sør-Amerika.

Per 1.1.2004 var det drøyt 289 000 første-generasjonsinnvandrere uten norsk bakgrunn og nær 60 000 personer født i Norge av to utenlandsfødte foreldre i innvandrerbefolkningen, heretter kalt etterkommere.

Blant etterkommerne er de ikke-vestlige innvandrerne i klart flertall. Vel 90 prosent av etterkommerne til førstegenerasjonsinnvandrerne har ikke-vestlig bakgrunn. En av hovedgrunnene til dette er at de fra ikke-vestlige land ofte etablerer familie med en som selv er innvandrer – og deres barn kommer derfor med i innvandrerbefolkningen. Dette er langt sjeldnere blant de vestlige innvandrerne som når de får barn i Norge, gjerne får det med en med norsk bakgrunn.

Mange av innvandrerne har flyktningbakgrunn

Det bodde nær 100 000 personer med flyktningbakgrunn i Norge ved inngangen til 2004. Disse utgjorde om lag halvparten av alle ikke-vestlige førstegenerasjonsinnvandrere. De fleste (74 prosent) har kommet til landet som primærflyktninger, mens de resterende (26 prosent) har kommet som familiegjenforeninger til disse. Det er flest bosatte flyktninger fra Bosnia-Hercegovina, Irak og Somalia. Vel tre firedeler av flyktningene kom fra land i den tredje verden, mens resten har bakgrunn fra Øst-Europa. Barn av flyktninger som er født i Norge etter foreldrenes ankomst til landet, er ikke talt med i SSBs oversikter over personer med flyktningbakgrunn.

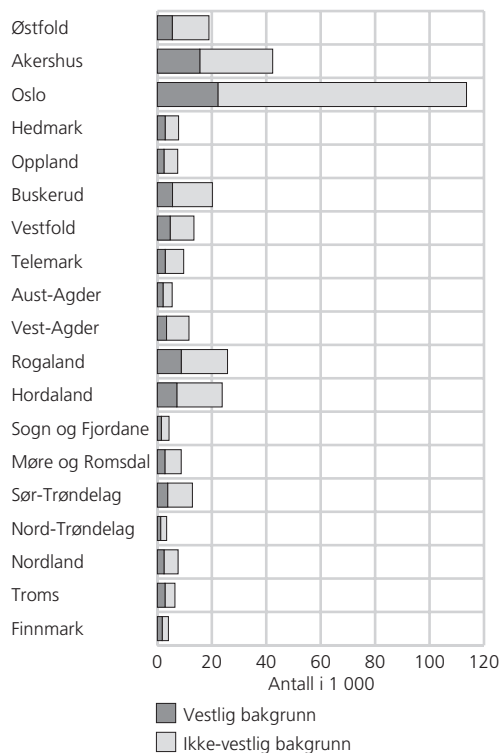
Fokus på ikke-vestlige innvandrere

I denne publikasjonen vil vi i hovedsak fokusere på innvandrere med ikke-vestlig bakgrunn. Det er flere grunner til det. Levekårsundersøkelser har vist at innvan-

drere fra denne gruppen skiller seg mer fra resten av befolkningen enn det de med vestlig bakgrunn gjør. På en rekke variabler, så som alderssammensetning, ekte-skapsinngåelse, yrkesdeltakelse, flyttemønstre og deltakelse i det norske samfunnet har de vestlige innvandrerne mer til felles med den etnisk 'norske' befolkningen enn med de ikke-vestlige. Ser vi på utfordringer forbundet med aldring i Norge, er det trolig at disse ville være annerledes for de ikke-vestlige innvandrerne enn for dem med vestlig innvandrerbakgrunn. Derfor skiller de ikke-vestlige innvandrerne ut som en egen gruppe. Det må likefullt poengteres at også innenfor gruppen ikke-vestlige innvandrere, vil det være store forskjeller. Om innvandrerens bakgrunn fra et arbeidsinnvandrerland eller flyktningland, har trolig stor betydning for tilpasning og integrering i det norske samfunnet.

De fleste bor på Østlandet

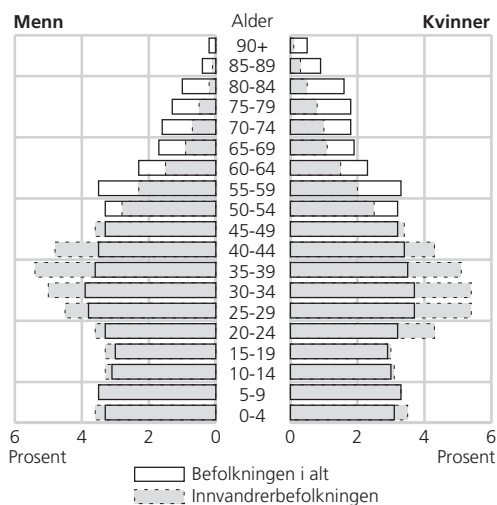
Ikke-vestlige innvandrere bor på Østlandet og i storbyer, flest både i absolutte og relative tall i Oslo. Vel en tredjedel av innvandrerbefolkningen var ved inngangen til 2004 bosatt i Oslo, og nær halvparten av dem med ikke-vestlig bakgrunn var bosatt i Oslo og Akershus. Flyktninger har blitt bosatt over hele landet, og som en konsekvens av dette, bor det i dag flere ikke-vestlige innvandrere enn vestlige innvandrere i alle fylker i Norge. I Oslo bor det flere fra alle de store ikke-vestlige landgruppene, sammenlignet med alle andre fylker i Norge. Men Oslo-dominansen er mindre for de med flyktningbakgrunn enn for de uten. Personer fra Vietnam, Chile (hver fjerde bor i Oslo) og Bosnia-Hercegovina (13 prosent bor i Oslo) har for eksempel et langt mindre sentralisert bosettingsmønster enn personer fra Pakistan og Marokko hvor vel tre fjerdedeler bor i Oslo.

Figur 9.3. Innvandrerbefolkningen fordelt på fylke og landbakgrunn. 01.01.2004

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Få gamle i den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen

Sammenligner vi hele innvandrerbefolkningen med den norske befolkningen, finner vi en kjønns- og aldersfordeling som ikke er så ulik som en kanskje først skulle vente. Andelen unge er relativt lik, mens det er en betydelig høyere andel unge voksne i innvandrerbefolkningen. I de eldre aldersgruppene er andelen langt høyere i befolkningen ellers, enn i innvandrerbefolkningen. Alderspyramiden (figur 5) som viser fordelingen mellom vestlige og ikke-vestlige innvandrere viser hvorfor innvandrerbefolkningen har en fordeling mer lik den norske befolkningen.

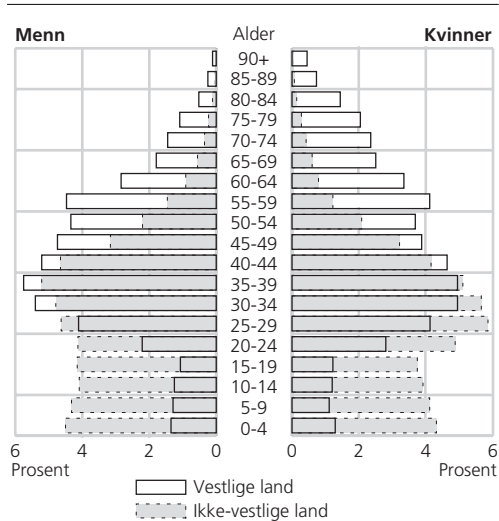
Figur 9.4. Alderspyramide for innvandrere i alt og hele landet. 01.01.2004

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen er ung, mens den vestlige er gammel

Vi finner en betydelig høyere andel eldre blant de vestlige, og motsatt en opptil fire ganger så høy andel unge blant de ikke-vestlige, sammenlignet med dem med vestlig bakgrunn. De unge blant de ikke-vestlige innvandrerne er i hovedsak etterkommere av førstegenerasjonsinnvandrere. Den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen har under ett, en kjønns sammensetning som er relativt lik befolkningen ellers – men dette skjuler viktige forskjeller mellom enkeltland. Russland, Thailand, Filippinene har mange kvinner som er gift med, men ikke alltid har barn med, en med norsk bakgrunn. Mens mange av arbeidsinnvandrerne og flyktingene, med unntak av dem fra Øst-Europa, har vært unge enslige menn. Mange av disse har ennå ikke etablert seg grunnet blant annet påvente av familie-gjenforening med kone og barn. Fra Thailand har vi i Norge 85 prosent kvinner.

Figur 9.5. Alderspyramide for vestlige og ikke-vestlige innvandrere. 01.01.2004

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Figur 9.6. Alderspyramide. Befolkningen i alt og flyktningbefolkningen. 01.01.2004

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Mens vi fra Irak og Tyrkia har henholdsvis 59 og 56 prosent menn. For noen av disse gruppene vil kjønnsforskjellene trolig reduseres i fremtiden på grunn av familiegjenforeninger. Sammenlignet med den norske befolkningen er flyktningbefolkningen i Norge dominert av unge voksne menn. Det er få barn (bare første generasjon regnes som flyktninger) og få eldre.

Bare 0,9 prosent av de eldre i Norge har ikke-vestlig bakgrunn

Ved inngangen til 2004 hadde av i alt 603 000 eldre (personer 67 år og over) i Norge bare 5 600 personer ikke-vestlig innvandrerbakgrunn. Dette utgjorde 0,9 prosent. Til sammenligning hadde 2,1 prosent av de eldre i Norge vestlig innvandrerbakgrunn. Etter hvert som den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen blir eldre vil dette endre seg.

Danmark, USA, Sverige, Tyskland og Storbritannia utgjør de fem største eldregruppene i Norge. Først på sjetteplass kommer

den første ikke-vestlige eldregruppen, personer med bakgrunn fra Bosnia-Hercegovina. Blant de 20 største har 10 ikke-vestlig bakgrunn.

Den i særklasse største ikke-vestlige eldregruppen består av innvandrere fra Bosnia-Hercegovina med vel 950 personer 67 år eller eldre. Dette har sammenheng med at Norge mottok mange flyktninggrupper fra Bosnia-Hercegovina på midten av 1990-tallet som var hele storfamilier. Dette skiller flyktninger fra Bosnia fra de fleste andre flyktninggrupper. Deretter følger personer fra Vietnam med 480 og Polen med 430. Den største innvandrergruppen i Norge, personer med pakistansk landbakgrunn, kommer først på fjerdeplass med 350 personer over 67 år.

De tre største landgruppene har et atypisk bosettingsmønster – mindre Østlands- og Osloentrert enn det som er vanlig for den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen.

Tabell 9.1. De 20 største innvanderergruppene 67 år og over. Ikke-vestlige land uthevet. 01.01.2004

Landbakgrunn	Menn	Kvinner	Andel menn. Prosent	Andel kvinner. Prosent	Total
Danmark	1 574	2 255	41	59	3 829
USA	738	1 275	37	63	2 013
Sverige	487	1 406	26	74	1 893
Tyskland	318	980	24	76	1 298
Storbritannia	330	946	26	74	1 276
Bosnia-Hercegovina	373	571	40	60	944
Vietnam	220	259	46	54	479
Finland	124	309	29	71	433
Polen	227	203	53	47	430
Nederland	149	215	41	59	364
Pakistan	200	149	57	43	349
Ungarn	189	136	58	42	325
Kina	137	153	47	53	290
Iran	123	137	47	53	260
Canada	85	167	34	66	252
India	99	128	44	56	227
Frankrike	74	129	36	64	203
Serbia og Montenegro	71	122	37	63	193
Sri Lanka	55	114	33	67	169
Island	53	110	33	67	163
Andre	1 282	1 763	42	58	3 045
Total	6 908	11 527	37	63	18 435

Kilde: SSB Befolkningsstatistikk.

Tabellen viser at for innvandrere fra Pakistan, Ungarn og Polen er det i aldersgruppen 67 år og eldre fortsatt et mannsoverskudd. Dette har sammenheng med det betydelige mannsoverskuddet i innvandringen fra disse landene for 20-50 år siden. Fra Ungarn var det i hovedsak menn som flyktet i kjølvannet av opprøret i 1956. I den øvrige befolkningen er kvinneoverskuddet større. Blant innvandrere 67 år og over er 63 prosent kvinner, mens i befolkningen ellers er det 58 prosent kvinner i denne aldersgruppen.

Flere ikke-vestlige blant de som skal bli gamle

Utvider vi gruppen til også å omfatte de som om noen tiår kan tilhøre gruppen eldre, ser vi at flere med vestlig bakgrunn går ut og blir erstattet med nye ikke-vestlige som kommer til. I denne aldersgruppen

har 13 av de største ikke-vestlig bakgrunn, og pakistanere er oppe på fjerde plass. Det er et mannsoverskudd i denne aldersgruppen, selv om noen land som Filippinene, Russland og Polen skiller seg ut med en svært høy kvinneandel. Sammenligner vi med hele befolkningen, er kjønnsfordelingen mer lik med et lite mannsoverskudd på 50,5 prosent.

Irakere har den nest høyeste mannsandelen med 65 prosent. En forklaring på den høye andelen menn er at i denne gruppen skjuler det seg mange flyktninger som ankom sent på 1990-tallet og som i flere år har hatt midlertidige tillatelser uten rettigheter til familiegjenforening. Ser vi på de klassiske arbeidsinnvandererlandene; Pakistan, Tyrkia, India og Marokko finner vi også et betydelig mannsoverskudd. Høyest manns-

Tabell 9.2. De 20 største innvandrergroppene i aldersgruppen 50-66 år. Ikke-vestlige land uthevet. 01.01.2004

Landbakgrunn	Menn	Kvinner	Andel menn. Prosent	Andel kvinner. Prosent	Total
Danmark	2 461	2 695	48	52	5 156
Sverige	2 432	2 616	48	52	5 048
Storbritannia	2 199	1 439	60	40	3 638
Pakistan	1 773	1 120	61	39	2 893
Tyskland	1 377	1 487	48	52	2 864
Bosnia-Hercegovina	1 111	1 085	51	49	2 196
Finland	761	1 027	43	57	1 788
Vietnam	738	729	50	50	1 467
USA	665	779	46	54	1 444
Polen	446	926	33	67	1 372
Iran	579	467	55	45	1 046
Chile	568	422	57	43	990
India	588	396	60	40	984
Nederland	484	487	50	50	971
Filippinene	293	678	30	70	971
Tyrkia	573	396	59	41	969
Serbia og Montenegro	451	311	59	41	762
Sri Lanka	393	329	54	46	722
Irak	457	243	65	35	700
Russland	118	484	20	80	602
Marokko	408	145	74	26	553
Andre	5 801	4 777	55	45	10 578
Total	24 676	23 038	52	48	47 714

Kilde: SSB Befolkningsstatistikk.

andel for alle land finner vi for Marokko med 74 prosent.

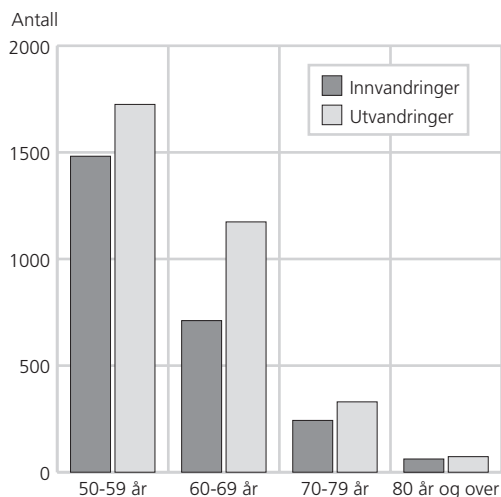
Aldersfordelingen i dag i den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen viser at utviklingen de neste tiårene vil være langt mer interessant med tanke på gruppens størrelse i Norge. I hvor stor grad vil de som i dag er i gruppen 50-66 år om 10 og 20 år tilhøre gruppen eldre i Norge? I denne forbindelse er det to faktorer som er særskilt interessante. Levealderen til den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen og i hvor stor grad de vil bli boende i Norge?

Lavere dødelighet enn i befolkningen ellers

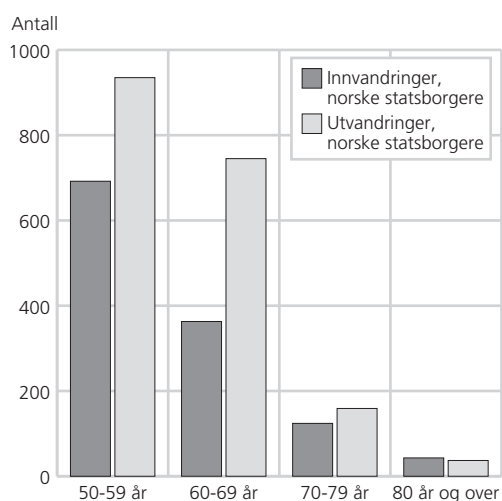
Det har på grunn av få observasjoner ikke blitt gjort noen store undersøkelser av ikke-

vestlige innvandreres dødelighet. I de tidligere norske fremskrivninger av innvandrerbefolkningen ble dødeligheten satt lik den norske. Ved en sammenlikning av dødelighetsmønsteret til ikke-vestlige innvandrere og nordmenn, må en ta i betraktning at denne innvandrerguppen foreløpig domineres av personer under 60 år slik at det klassiske målet for dødelighet, forventet antall leveår ved fødselen, egner seg dårlig.

Et første forsøk på å kartlegge dødeligheten blant innvandrere i Norge bygger derfor på en annen metodisk tilnærming - indirekte standardisering (Østby 2002). Østby har gjort beregninger for hele gruppen av ikke-vestlige innvandrere og for pakistanere. Han fant at førstegenerasjons-

Figur 9.7. Innvandring og utvandring totalt. 2003

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Figur 9.8. Innvandringer og utvandring til og fra Norge, etter statsborgerskap. 2003

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

innvandrere har en noe *lavere* dødelighet enn den norske befolkningen, mens det er motsatt for deres etterkommere. At innvandrerne har lavere dødelighet, er observert i mange land og kan blant annet forklares av selektiv utvandring, et eksempel på dette er at innvandrerkvinner fra Marokko i Frankrike har den lengste levetid i Europa (Courbage og Khlal 1996).

Det gjenstår en god del analyse for å komme nærmere en forståelse av dødelighetsmønstrene til innvandrere i Norge.

Inn- og utvandring Lite inn- og utvandring blant de eldre

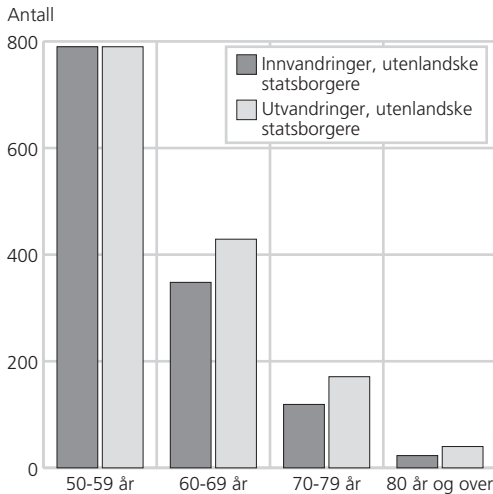
Foreløpige analyser av de ikke-vestlige innvandrernes flyttemønster tilsier at få vil flytte ut. Igjen må det gjøres forbehold om at gruppen eldre utgjør en liten andel av de ikke-vestlige innvandrerne. Utvandring domineres (som innvandring) av unge. Det virker som det er svært få som flytter tilbake til sitt opprinnelige hjemland som gamle, selv om opparbeidede trygderettigheter

kan bringes med. Etter et langt liv i Norge synes det som om bindingene en har gjennom familieband og sosiale band her i landet er sterkere enn bindinger til hjemlandet. Også hensynet til et godt utbygd system for helsepleie og omsorg kan tenkes å virke attraktivt. En omfattende undersøkelse av tyrkiske kvinner i Danmark konkluderte med at fornøydhetsnivået med det danske helsevesen var en avgjørende faktor for at de ble værende i Danmark (Etcetera 1, 2005).

Figur 9.7 viser innvandringer og utvandring til/fra Norge i 2003 for gruppen 50 år og over. Figuren viser et utvandringsoverskudd for alle aldersgrupper - og klart størst for de mellom 60-69 år. Totalt utvandret 1 170 personer i denne aldersgruppen. Av disse var det flest som utvandret til henholdsvis Sverige med 371 personer og Spania med 257 personer.

Det største ikke-vestlige utvandringslandet i denne gruppen var Sri Lanka med 21 ut-

Figur 9.9. Innvandring og utvandring til og fra Norge, etter statsborgerskap. 2003

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

vandring. Det har vært spekulert om innvandringsgrupper som har vært lenge i Norge, kunne tenkes å tilbringe alderdommen i hjemlandet. Utvandringstall for 2003 gir ikke støtte til en slik hypotese. For personer fra Pakistan, Tyrkia og Marokko, som alle er grupper som har vært lenge i Norge, var det til sammen 28 utvandring i gruppen 60-69 år.

Det vil trolig heller ikke komme mange overraskelser i form av ikke-vestlig eldreinnvandring. I gruppen 60-69 år var det 50 innvandring fra Sri Lanka som største ikke-vestlige landgruppe, fulgt av personer fra Iran med 26 innvandring i denne gruppen.

Tallene om inn- og utvandring er basert på meldinger til folkeregistrene om registrert flytting. Melding om flytting til utlandet er basert på meldeplikt til folkeregisteret i fraflyttingskommunen. Flytting, så vel fra som til utlandet, skal meldes dersom per-

sonen «har til hensikt» at oppholdet skal vare minst 6 måneder.

Om vi fordeler innvandringene og utvandringene på statsborgerskap, ser vi en betydelig nettoutvandring for norske statsborgere 50-59 år og 60-69 år. Bildet er noe annerledes for utenlandske statsborgere, selv om det også her er en nettoinnvandring for de tre eldste alderskategoriene.

9.2. Helse

Ikke-vestlige innvandrere er sykere, men har ikke for farlige sykdommer

Gjennom registerdata er det lite vi kan si om eldre ikke-vestlige innvandreres helse, siden vi ikke har noe individbasert helse- eller pasientregister som kan kobles til befolkningsdata. Det er heller ikke gjort noen omfattende representative intervjuundersøkelser om innvandreres helse i SSB. Innslaget av personer med innvandrerbakgrunn i SSBs helseundersøkelser har heller ikke vært stort nok til å danne grunnlag for egne analyser av innvandrerbefolkningen. De beste dataene vi har tilgjengelig stammer fra levekårsundersøkelsen for ikke-vestlige innvandrere i 1996, og noen hovedfunn relevant for de eldre ikke-vestlige innvandrere presenteres her (Blom 1998). I 2005/2006 vil SSB gjennomføre en ny levekårsundersøkelse for ikke-vestlige innvandrere.

Ikke-vestlige innvandrere blir i større grad enn resten av befolkningen sykere med årene

Tabell 9.3 viser at den rapporterte sykkeligheten øker med alderen. Andelen med varig sykdom er lavere blant innvandrere i de to yngste aldersgruppene, mens den er høyere i den eldste aldersgruppen 45-66 år. I den eldste aldersgruppen oppgir 2 av 3 innvandrere å ha en varig sykdom mot 60 prosent i den norske befolkningen. Selv om

Tabell 9.3. Andel med varig sykdom, skade eller funksjonshemming, etter sykdomsgruppe og alder. Nordmenn og innvandrere fra åtte ikke-vestlige land. 16-66 år. Prosent

Sykdomsgrupper	Innvandrere			Nordmenn		
	16-24 år	25-44 år	45-66 år	16-24 år	25-44 år	45-66 år
Alle sykdomsgrupper	18,7	36,5	67,1	39,5	47,6	59,9
Nervøse lidelser	3,6	6,6	1,6	3,2	2,2	5,5
Sykdommer i nervesystemet	1,1	5,5	7,6	2,9	4,5	8,6
Øye- og øresykdommer	0,4	1,1	2,2	1,1	1,6	2,7
Hjerte- og karsykdommer	1,7	2,6	15,7	0,1	2,4	14,3
Sykdommer i åndedretsorganene	5,1	6,8	10,7	17,7	16,3	13,4
Magesår, mageskatarr	0,4	3,3	5,0	0,4	1,2	2,5
Andre sykdommer i fordøyelsesorganene	0,7	1,7	5,5	0,3	1,3	4,0
Sykdommer i urinveier og kjønnsykdommer	-	1,5	2,5	0,2	0,8	0,9
Sykdommer i hud og underhud	3,3	3,2	5,3	9,2	10,4	5,9
Sykdommer i skjelett-/muskelsystemet	3,1	13,5	34,5	5,9	15,6	28,0
Andre sykdommer	2,4	5,3	18,8	1,8	3,2	8,3
Diabetes mellitus	-	1,0	8,9	0,3	0,6	1,3
Skader	4,3	5,1	9,1	9,3	5,5	8,0
N (uveid)	519	1 652	377	596	1 366	1 039

Kilde: LKU Innvandrere 1996.

dette er små forskjeller, så indikerer dette at ikke-vestlige innvandrere i større grad enn resten av befolkningen blir sykere med årene.

Helsen er følgelig mest aldersavhengig blant ikke-vestlige innvandrere. Andelen som oppgir å ha minst én varig sykdom, øker med 48 prosentpoeng fra den yngste til den eldste aldersgruppen - mens den øker med 21 prosentpoeng for nordmenn. Kanskje reflekterer dette at innvandrere "eldes" fortere enn nordmenn? Hvorvidt dette er biologisk fundert eller snarlig at innvandrere definerer alderdom annerledes enn nordmenn skal ikke diskuteres her.

Mer diabetes blant eldre innvandrere

9 prosent av de eldste innvandrerne har diabetes mot bare 1,3 prosent i samme aldersgruppe i den norske befolkningen. Blant pakistanere i den eldste aldersgruppen var tilsvarende andel 19 prosent. Funnene av en høy forekomst av diabetes i deler av den ikke-vestlige innvanderbefolkningen blir også støttet av andre undersø-

kelsler blant annet HUBRO-undersøkelsen i Oslo gjennomført i 2000-2001.

Alder ved ankomst viktig for sykkeligheten

Nærmere undersøkelser har vist at alderen ved ankomst har stor betydning for innvandrernes helse. At alderen ved ankomst har større betydning for sykkeligheten, kan skyldes at helserisikoen i hjemlandet er større enn i Norge og at mye av grunnlaget for helsen blir lagt i tidlige år.

9.3. Boforhold

Hvordan bor de eldre innvandrerne - og ikke minst hvordan kommer de til å bo i fremtiden?

Kan det fremtidige omsorgs- og pleiebehovet i større grad dekkes av familien blant de ikke-vestlige innvandrerne, i større grad enn i resten av befolkningen? Flere av de ikke-vestlige innvandrerne bor i flerfamiliehusholdninger enn i befolkningen ellers. Dette er husholdninger som for eksempel omfatter mor/far som bor i husholdning

Tabell 9.4. Antall personer 65 år og over i husholdningen. 2001. Prosent

	1 person	2 personer	3 personer og over
Norge			
Menn	25	65	10
Kvinner	52	42	6
Ikke-vestlige			
Menn	25	50	25
Kvinner	45	33	22

Kilde: SSB, FoB 2001.

med voksne barn som selv har stiftet familie. Knapt 5 prosent av Norges befolkning bor i slike flerfamiliehusholdninger. Det er litt vanligere for innvandrere fra Europa og Afrika, men nesten ingen når over 10 prosent. Vanligst er slike husholdninger blant innvandrere fra Pakistan og fra India, men heller ikke her omfatter de mer enn vel 15 prosent av befolkningen.

Tabell 9.4 viser de som er 65 år og over og hva slag husholdning de bor i. Vi ser at det blant de ikke-vestlige innvandrerne er flere personer i husholdningen enn i befolkningen ellers. Dette er en faktor som kan tenkes å virke modererende på det offentlige tjenestebehovet - da aldringen kan tenkes å i større grad foregå i eget hjem sammenlignet med den øvrige befolkningen. Denne effekten bør imidlertid ikke overdrives, da 1 av 5 ikke-vestlige lever i storfamilier - men 4 av 5 gjør det altså ikke. Dette gjelder ikke i like stor grad for alle ikke-vestlige, andelen er høyere for personer fra Sri Lanka 30 prosent, men lavere for personer fra Chile med 16 prosent.

Samtidig er det også en høy andel enpersonhusholdninger blant de eldre ikke-vestlige. Interessant nok er andelen enslige ikke-vestlige eldre menn like stor som den i den norske delen av befolkningen (25 prosent).

Tabell 9.5. Frekvenstabell, antall norske kommuner med ikke-vestlige innvandrere 67 år og over. 01.01.2004

Antall ikke-vestlige innvandrere (67 år og over)	Antall norske kommuner
500-1999 personer	1
100-499 personer	7
50-99 personer	10
10-49 personer	45
1-9 personer	219
0 personer	152

Kilde: SSB Befolkningsstatistikk.

Det blir snart mange gamle innvandrere uten omsorgspersoner i husholdningen

Som vi har vist i foregående kapittel, vil gruppen ikke-vestlige eldre innvandrere øke de neste årene. En kan ikke gå ut i fra at denne gruppens omsorgsbehov vil bli dekket av familien i Norge på samme måte som det ville skjedd i hjemlandet. Det er ikke meningsfylt å tenke seg en felles eldreomsorg for alle innvandrere - til det er gruppene for forskjellige. Det er ikke mange fellestrekk mellom gruppene om man skal etablere omsorgssystemer for innvandrere fra for eksempel Chile, Bosnia-Hercegovina, Pakistan og Vietnam. Som vi ser av tabell 9.5 er det færre enn 10 ikke-vestlige innvandrere i 371 av landets 434 kommuner. Og mange av disse har ikke mer til felles enn at de en gang innvandret til Norge. Bare i Oslo og kanskje Drammen, vil det være meningsfylt å lage egne aldersavdelinger eller lignende for utvalgte landgrupper.

9.4 Arbeidsmarked

Arbeidsmarkedet er kanskje den viktigste arenaen for å skape gode levekår og for integrering i det norske samfunnet. For eldre ikke-vestlige innvandrere er det trolig avgjørende for levekårene hva slags tilknytning de har hatt til arbeidsmarkedet den tiden de har bodd i Norge. For noen har

Tabell 9.6. Sysselsatte, etter alder og landbakgrunn. 4. kvartal 2003. I prosent av personer i alt og i absolutte tall

Landbakgrunn	I alt	16-24 år	25-39 år	40-54 år	55-74 år
Hele befolkningen	69,4	59,5	79,7	82,1	48,6
Førstegenerasjonsinnvandrere i alt ..	55,6	42,8	59,4	64,2	41,3
Norden	71,5	66,9	80,7	80,6	50,5
Vest-Europa ellers	66,8	39,9	73,9	77,8	51,4
Nye EU land i Øst-Europa	61,0	46,6	65,2	72,0	45,7
Øst-Europa ellers	53,9	46,4	60,6	61,6	23,5
Nord-Amerika og Oseania	54,5	26,4	60,2	69,1	37,5
Asia ¹	48,6	40,1	52,4	54,4	26,1
Afrika	40,3	29,7	43,3	46,1	27,2
Sør- og Mellom-Amerika	56,9	43,6	58,2	66,1	43,5

¹ Asia med Tyrkia.

Kilde: SSB Befolkningsstatistikk.

tungt fysisk arbeid ført til tidlig uførepensjonering, noen har opparbeidet seg fulle trygderettigheter, mens andre har kanskje ikke vært tilknyttet arbeidsmarkedet i det hele tatt i den perioden de har bodd i Norge før de ble gamle. I et integreringsperspektiv er arbeidsmarkedet viktig utover det rent økonomiske. Dette vil ofte være den viktigste læringsarenaen om det norske samfunnet, språk, kultur og så videre. Arbeidsmarkedet er således en arena hvor viktige integreringsprosesser foregår og hvor en høy tilknytning trolig er et tegn på god integrering i det norske samfunnet. I det følgende vil vi gjennomgå noen sentrale tall om de ikke-vestlige innvandrernes tilknytning til arbeidslivet på begynnelsen av 1990- og 2000-tallet.

Lav sysselsetting i alle aldersgrupper blant ikke-vestlige innvandrere

Tabell 9.1. viser en markert forskjell i sysselsetting mellom førstegenerasjonsinnvandrere i alderen 16-74 år og befolkningen ellers, forskjellen er minst blant de eldre, men fortsatt relativt stor. 56 prosent av innvandrerbefolkningen er sysselsatt mot nær 70 prosent i hele befolkningen. Forskjellen er i realiteten enda større, da det, som vi har vist tidligere, er relativt flere i de unge og mest yrkesaktive aldersgruppe-

ne sammenlignet med befolkningens gjennomsnitt. Det er store forskjeller mellom innvandrerne med vestlig og ikke-vestlig bakgrunn, men også innad i gruppen ikke-vestlige. De fra Sør-Amerika kommer ut med ganske høy sysselsetting. Til og med høyere enn for snittet for alle innvandrere, mens vi finner den laveste sysselsettingen blant førstegenerasjonsinnvandrere fra Afrika med vel 40 prosent. Personer fra de nye EU-landene har den høyeste sysselsettingen blant de ikke-vestlige med 61 prosent.

Ser vi isolert på den eldste aldersgruppen, er det bare 5 prosentpoengs forskjell mellom sysselsettingen i hele befolkningen og sysselsettingen blant de eldste fra Sør- og Mellom Amerika. Innvandrerne fra de nye EU-landene har også her den høyeste sysselsettingen blant de ikke-vestlige, med 8 prosentpoeng høyere sysselsetting enn de fra Nord-Amerika og Oseania. At innvandrere herfra har en lav sysselsettingsprosent skyldes, i all hovedsak, at en forholdsvis stor andel er alderspensjonister.

Lavest sysselsetting for de eldste finner vi blant innvandrere fra Øst-Europa ellers (det vil i all hovedsak si personer fra Bosnia-Hercegovina og andre land i det tidligere Jugoslavia) og personer fra Afrika og

Tabell 9.7. Førstegenerasjonsinnvandrere som er sysselsatte, etter landbakgrunn og botid i prosent av personer i alt. 4. kvartal 2003

Landbakgrunn	I alt	Under 4 år	4-6 år	7 år og mer
Hele befolkningen	69,4			
Førstegenerasjonsinnvandrere i alt	55,6	45,2	57,4	59,6
Norden	71,5	74,0	79,4	68,8
Vest-Europa ellers	66,8	64,0	71,2	66,9
Nye EU-land i Øst-Europa	61,0	55,2	67,5	62,9
Øst-Europa ellers	53,9	41,8	54,3	59,0
Nord-Amerika og Oseania	54,5	44,7	58,1	57,7
Asia ¹	48,6	34,1	46,1	55,0
Afrika	40,3	29,1	42,1	47,9
Sør- og Mellom-Amerika	56,9	44,0	57,4	60,8

¹ Asia med Tyrkia.

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Asia. Som vi skal komme tilbake til senere, så er andelen uføretrygdde svært høy for innvandrere fra noen av landene i disse gruppene, og dette er med på å forklare den lave sysselsettingsprosenten.

Botid er viktig

Studier av botidens effekt for sysselsettingen har vist at de som ankom Norge under lavkonjunkturen på 1990-tallet, fortsatt sliter med å komme inn på arbeidsmarkedet. Slik ser vi at botid er viktig, men at effekten blir gradvis mindre med årene.

Blant innvandrere med ikke-vestlig bakgrunn har de som har bodd kortest tid i Norge lavere sysselsetting enn de som har 4 års botid eller mer. Gevinsten av botid er minst for de med bakgrunn fra Sør-Amerika som i alt har en høy sysselsetting, mens den virker å ha størst positiv effekt for de fra Asia, der forskjellen er på hele 21 prosentpoeng mellom de med kortest og de med lengst botid. Også de fra Asia og Øst-Europa har en betydelig økning i sysselsettingsprosent med økt botid.

Søramerikanere har en sysselsetting nær opp mot befolkningen i alt, det samme gjelder de fra nye EU-land i Øst-Europa. For innvandrere fra Asia og Afrika og re-

sten av Øst-Europa finner vi svært lave sysselsettingsandeler. Dette har nok sammenheng med at mange i disse gruppene er uføretrygd. I resten av befolkningen brukes AFP eller private ordninger for de som pensjonerer seg tidlig, mens for mange i denne gruppen er uføretrygd eneste alternativ.

Det er viktig å være klar over at sysselsettingsandelene skjuler til dels store forskjeller blant de ikke-vestlige innvandrerne. Innvandringsgrunn, botid, og på hvilket tidspunkt en kom til landet (om det var lav- eller høykonjunktur på arbeidsmarkedet). Mange ikke-vestlige innvandrergupper har en relativt god tilknytning til arbeidsmarkedet. Ikke-vestlige innvandrere med bakgrunn fra Chile, India, Sri Lanka, Vietnam og Bosnia-Hercegovina er eksempler på dette.

Få ikke-vestlige innvandrere i arbeid på 1990-tallet

Tabellene foran om sysselsettingstall og ledighet blir øyeblikksbilder av befolkningen på et gitt tidspunkt. For å få et bedre inntrykk av hvilken tilknytning dagens eldre innvandrere har hatt til arbeidsmarkedet kan det være nyttig å se på utviklingen i sysselsettingstallene¹ på 1990- og begyn-

Tabell 9.8. Arbeidstakere i alderen 16-74 år, etter landbakgrunn. Førstegenerasjonsinnvandrere som prosent av personer i alt. 4. kvartal 1991-2001

Landbakgrunn	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Førstegenerasjonsinnvandrere i alt	42,4	41,3	41,5	42,1	43,2	45,5	48,1	50,9	50,9	50,9	51,3
Norden	54,5	54,4	55,5	56,9	57,1	57,7	59,2	60,5	62,4	62,4	61,7
Vest-Europa ellers ...	49,1	48,6	50,4	51,6	51,9	53,3	54,9	56,1	57,2	57	57,4
Øst-Europa	39,7	36,1	29,4	27,5	30,7	35,0	40,5	46,9	45,2	48,7	50,7
Nord-Amerika og Oseania	36,0	36,0	37,9	38,7	38,5	39,7	42,2	44,4	43,6	44,3	45,4
Asia ¹	35,3	34,2	35,1	36,3	37,9	41,1	43,5	46,3	46,1	45,3	46,2
Afrika	30,9	29,3	30,7	32,7	34,7	37,1	39,7	41,8	41,5	41,8	41
Sør- og Mellom-Amerika	39,9	40,2	41,6	43,1	44,2	47,7	49,8	54,9	54,2	54,4	54,9

¹ Asia med Tyrkia.

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

nelsen av 2000-tallet. Ideelt sett skulle vi her hatt kohortdata hvor vi kunne ha fulgt en enkeltgruppes tilknytning til arbeidsmarkedet over en lengre tidsperiode. Denne type data er ikke tilgjengelig og vi må bruke tall for enkeltår. Slike data er mer sårbare for endringer i sammensetting i gruppen. Tidsserien vi presenterer i tabell 9.8 fra 1991-2001 må derfor tolkes med en viss forsiktighet.

For alle innvandrergupper lå arbeidstakerandelen på rundt 40 prosent frem til midten av 1990-tallet og virker å ha stabilisert seg rundt 50 prosent etter det. For de ikke-vestlige har andelene i snitt ligget vel 10 prosentpoeng under gjennomsnittet, men det har vært en forskjellig utvikling for de forskjellige regionene. Utvikling for personer fra Øst-Europa viser et annet forløp enn for andre innvandrere. Deres andel synker fra 1993 til 1994, noe som i stor grad skyldes sterk vekst i flyktninger fra Bosnia-Hercegovina i denne perioden. Deretter stiger andelene igjen, men synker igjen i 1999 hvor det på nytt kom store grupper flyktninger, denne gang fra Kosovo. Innvandrere fra Asia har hatt 5 prosentpoeng høyere sysselsetting enn dem fra

Afrika gjennom hele perioden. Innvandrere fra Sør-Amerika har gått fra å ligge under snittet til å være litt over fra og med 1994.

Grovt sett viser tabell 9.8 at på begynnelsen av 1990-tallet var bare hver tredje ikke-vestlig innvandrere i arbeid, mens ved starten av 2000-tallet var nær annenhver ikke-vestlig innvandrere i arbeid. Slik at det har vært en positiv utvikling de ti årene sett under ett. Likefullt forteller tallene at store deler av den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen gikk gjennom 1990-tallet med en svak tilknytning til arbeidsmarkedet.

9.5. Inntekt

Økonomiske ressurser

Tidligere studier utført av SSB (Kirkeberg og Epland 2004) har vist at ikke-vestlige innvandrere er en gruppe som er kjennetegnet av at mange tilhører lavinnteksgruppen. Personer i ikke-vestlige innvandrerehusholdninger har tre ganger så stor sannsynlighet for å tilhøre gruppen fattige sammenlignet med befolkningen generelt (EUs mål for lavinntekt).

Tabell 9.9. Levekårsindikatorer for ikke-vestlige innvandrere med og uten lavinntekt¹. 2002. Prosent

	Under 50 år			50 år og eldre		
	I alt	Med lavinntekt	Ikke lavinntekt	I alt	Med lavinntekt	Ikke lavinntekt
Yrkestilknytning						
Uten noen yrkestilknyttede i husholdningen ..	31	69	13	44	83	23
Yrkesinntekt er største husholdningsinntekt ..	64	32	79	51	15	70
Utdanning						
Hovedinntektstaker har lav utdanning	13	17	12	28	41	21
Økonomisk utsatthet						
Husholdningen mottar bostøtte	19	31	14	16	33	7
Husholdningen mottar sosialhjelp	29	47	20	29	43	21
Husholdningen mottar bostøtte og sosialhjelp	14	26	9	12	25	6
Gjeldsbelastning						
Husholdningen har høy gjeldsrentebelastning	18	14	19	10	8	11
Husholdningen har høy gjeldsbelastning	9	13	8	5	7	4
Antall observasjoner	2 634	807	1 827	368	108	260

¹ Lavinntektsgrensen er satt ved 60 prosent av medianinntekten (inntekt etter skatt pr. forbruksenhet etter EU-skalaen). For en nærmere beskrivelse se: Kirkeberg og Epland 2004. Her er det også gitt en nærmere definisjon av de ulike indikatorene (kapittel 2.5).

Kilde: Statistisk sentralbyrå, Inntekts- og formuesundersøkelsen for husholdninger.

I tabell 9.9 har vi fordelt de ikke-vestlige innvandrerne etter alder og hvorvidt de tilhører lavinnteksgruppen eller ikke. Det var ikke meningsfylt å dele inn ikke-vestlige i grupper over og under 67 år, da andelen over 67 år var svært liten. Vi har derfor valgt å fokusere på dem 50 år og over, for på den måten å få en stor nok gruppe, samtidig som vi kan si noe om den gruppen som om noen år kommer til å utgjøre en stor andel av de ikke-vestlige eldre innvandrerne i Norge.

Yrkestilknytning er ikke uventet den indikatoren som er mest avgjørende for lavinntekt eller ikke. Dette gjelder for både de over og under 50 år. Ser vi særskilt på gruppen 50 år og over, er andelen ikke-vestlige innvandrere i lavinnteksgruppen som tilhører en husholdning uten yrkestilknytning hele 83 prosent, mot 23 prosent for dem som ikke har lavinntekt. Det kan

altså virke som at blant de ikke-vestlige så rammer det spesielt hardt for de 50 år og over som ikke er tilknyttet arbeidslivet – sannsynligheten for at denne gruppen skal komme ut med lavinntekt er større enn for de under 50 år.

Ser vi på utdanningsindikatoren, antyder den et lignende mønster. Det er flere med lav utdanning blant de eldre og hvis du har lav utdanning, har det mer betydning for de eldre enn for de yngres sannsynlighet for å havne i lavinnteksgruppen. For de under 50 år skiller det bare 5 prosentpoeng mellom lavinntekt og ikke lavinntekt, mens det for gruppen 50 år og over er en forskjell på 20 prosentpoeng.

Indikatoren økonomisk utsatthet viser den samme tendensen for begge aldersinndelinger, og vi ser at for begge grupper er det i

gruppen som mottar sosialhjelp vi finner den høyeste andelen med lavinntekt.²

9.6. Trygd

Få alderspensjonister blant de ikke-vestlige innvandrerne

Som vi har vært inne på tidligere, er det i dag få pensjonister med ikke-vestlig bakgrunn. Pensjonsalderen i folketrygden er 67 år og svært få ikke-vestlige innvandrere er 67 år og eldre. Blant førstegenerasjonsinnvandrere² med alderspensjon er det svært få som har bakgrunn fra ikke-vestlige land. I 2000 utgjorde denne gruppen bare 21 prosent av alderspensjonistene med innvandrerbakgrunn. I alt mottok 14 100 førstegenerasjonsinnvandrere alderspensjon i 2000 av disse hadde 3 000 ikke-vestlig bakgrunn. Totalt utgjorde alderspensjonistene 5,6 prosent av alle førstegenerasjons-

innvandrere. I befolkningen totalt var tilsvarende andelen 13,5 prosent.

Forskjellen mellom disse andelene vil trolig ikke bli vesentlig mindre de nærmeste årene sammenlignet med veksten i den øvrige befolkningen i denne aldersgruppen. Fra og med 2006 vil tallet på personer 67 år og over øke raskt i hele befolkningen og med mindre det skjer store endringer i innvandringen til Norge, vil ikke andelene eldre førstegenerasjonsinnvandrere holde tritt med den etter hvert økende andelen eldre i befolkningen for øvrig.

Noen har ikke rett til pensjon - flertallet av disse mottar sosialhjelp

En del førstegenerasjonsinnvandrere har ikke krav på alderspensjon selv om de er 67 år og eldre³. Med unntak for flyktninger gjelder dette de som har botid på under tre

Tabell 9.10. Førstegenerasjonsinnvandrere med alderspensjon, etter kjønn og landbakgrunn. 1992, 1996 og 2000. Antall og prosent

	1992		1996		2000	
	Antall	Prosent	Antall	Prosent	Antall	Prosent
I alt	11 318	100	12 486	100	14 100	100
Kvinner	3 791	33	4 268	34	5 000	35
Menn	7 527	67	8 218	66	9 100	65
Vestlig bakgrunn	9 562	84	10 315	83	11 136	79
Ikke-vestlig bakgrunn	1 756	16	2 171	17	2 964	21

Kilde: SSB, FD-trygd.

Tabell 9.11. Bosatte førstegenerasjonsinnvandrere 70 år og over uten alderspensjon, etter kjønn og landbakgrunn. 1992, 1996 og 2000. Antall og prosent

	1992		1996		2000	
	Antall	Prosent	Antall	Prosent	Antall	Prosent
I alt	573	100	1 016	100	1 532	100
Kvinner	200	35	373	37	602	39
Menn	373	65	643	63	930	61
Vestlig bakgrunn	242	42	274	27	322	21
Ikke-vestlig bakgrunn	331	58	742	73	1 210	79

Kilde: SSB, FD-trygd.

år. Eldre innvandrere kan således ha bodd i Norge i mange år uten å ha krav på alderspensjon, dersom de ikke var bosatt i landet før de fylte 63 år. I alt 12 prosent av alle førstegenerasjonsinnvandrere som var 70 år eller eldre i 2000, mottok ikke alderspensjon. Dette utgjorde vel 1 500 personer totalt og 80 prosent av disse hadde ikke-vestlig bakgrunn. Dette er en gruppe med svært dårlige økonomiske kår, spesielt vil det gjelde de som er enslige i denne gruppen. Sosialhjelp er en viktig inntektskilde for de eldre personene som ikke mottar alderspensjon. I alt 57 prosent av de ikke-vestlige innvandrere i denne gruppen mottok sosialhjelp i 2000, mens tilsvarende

andel var på 13 prosent for de ikke-vestlige innvandrerne som mottok alderspensjon.

Høy uføreandel i noen innvandrergrupper

Innvandrerbefolkningen under ett mottar i mindre grad uførepensjon enn befolkningen for øvrig. Men for de eldste aldersgruppene og spesielt for noen landgrupper er andelen like høye og for noen markert høyere enn for den norske gjennomsnittsbefolkningen. Disse tallene må sees i sammenheng med aldersfordelingen i innvandrerbefolkningen.

Det er et vilkår for uførepensjon at vedkommende har varig sykdom, skade eller

Tabell 9.12. Antall personer med uførepensjon blant bosatte førstegenerasjonsinnvandrere, etter landbakgrunn (utvalgte). Alder 18-67 år og utvalgte grupper for alder. 31.12.2000. Absolutte tall og prosent

	Alle 18-67 år	50-54 år	55-59 år	60-64 år	65-67 år
	Absolutte tall				
Alle bosatte	2 831 563	308 364	248 061	188 281	67 810
Alle førstegenerasjonsinnvandrere ...	203 942	16 540	12 311	8 516	2 746
Bosnia-Hercegovina	8 606	736	434	489	209
Somalia	5 553	120	60	71	17
Sri Lanka	6 500	246	127	86	22
Irak	8 288	234	147	84	27
Serbia og Montenegro	8 890	495	289	222	65
Vietnam	9 899	490	333	267	90
Tyrkia	6 681	414	220	118	28
Pakistan	11 907	1 220	683	381	83
Marokko	3 558	208	129	95	30
	Prosent				
Alle bosatte	9,6	14,4	21,1	34,6	42,5
Alle førstegenerasjonsinnvandrere ...	6,0	13,2	20,3	28,8	34,8
Bosnia-Hercegovina	1,2	3,8	4,2	5,5	1,9
Somalia	1,7	8,3	18,3	14,1	5,9
Sri Lanka	2,2	9,4	9,5	10,5	9,1
Irak	3,1	12,4	12,9	23,8	25,9
Serbia og Montenegro	5,6	19,8	31,1	29,7	35,4
Vietnam	6,0	15,3	25,2	30,0	28,9
Tyrkia	11,4	39,1	55,5	61,0	57,1
Pakistan	13,0	33,4	45,1	57,2	50,6
Marokko	15,0	46,6	67,4	68,4	50,0

Kilde: SSB, FD-trygd.

lyte, og at den medisinske lidelsen har medført nedsettelse av inntekts- eller arbeidsevnen med minst 50 prosent.

Stor forskjell i uføretrygding landene imellom

Tabell 9.12 viser at det er store forskjeller landene imellom også innenfor samme verdensdel. For noen av gruppene ligger det få observasjoner bak – slik at tallene må tolkes med varsomhet. Uføretrygdandelen for personer fra Bosnia er betydelig lavere enn for personer fra Serbia og Montenegro. Innvandrere fra Bosnia har en uføreandel som er lavere enn gjennomsnittet i befolkningen, spesielt for de eldste aldersgruppene.

De to gruppene fra Afrika plasserer seg i hver sin ende av skalaen. De fra Somalia har en svært liten andel uføretrygdede, mens de fra Marokko har en svært høy. Den eldre delen av den somaliske befolkningen i Norge har relativt kort botid. I tillegg har få av dem vært i arbeid slik at det også av den grunn vil være mindre vanlig med uføretrygd, da det er lettere å oppnå uførepensjon for personer som tidligere har vært yrkesaktive. Marokkanere er, sammen med dem fra Pakistan og Tyrkia, de mest rendyrkede arbeidsinnvandrergroperne i Norge. Marokkanere har den høyeste andelen uføretrygdede av noen landgrupper og de ligger langt over gjennomsnittet i nær alle aldersgrupper. Hele to tredjedeler av dem mellom 55-64 år fra Marokko er uføretrygdet. Det kan synes som at uføretrygding for arbeidsinnvandrene er den eneste måten å trekke seg ut av arbeidslivet på. AFP-ordninger, private pensjonsordninger og annet brukes oftere for andre grupper som trekker seg ut av arbeidslivet før fylte 67 år.

Blant dem fra Asia har innvandrere fra Pakistan og Tyrkia størst andel uføretrygdede

og kommer nesten opp på marokkanernes nivå. Vietnamesere har en lavere andel uføretrygdede enn gjennomsnittet av befolkningen i Norge i nær alle aldersgrupper. Oversikten her indikerer at fra arbeidsinnvandrerlandene er andelen uføretrygdede høy i de eldste aldersgruppene, til dels svært mye høyere enn i den norske delen av befolkningen, mens i flyktninglandene er andelen lavere. Dette har sannsynligvis sammenheng med at flyktningbefolkningen er yngre, har kortere botid og har dårligere tilknytning til arbeidsmarkedet. I Dahl (2004) vises det til at flyktninger sjeldnere mottar uførepensjon og oftere mottar sosialhjelp.

9.7. Valgdeltakelse

Valgdeltakelse er en av mange viktige indikatorer på innvandreres deltakelse og integrasjon i det norske samfunnet. Tidligere undersøkelser har vist at valgdeltakelsen i innvandrerbefolkningen er svært følsom for endringer i gruppesammensetningen i befolkningen. Et eksempel på dette finner vi om vi sammenligner stortingsvalgene 1997 og 2001. Valgdeltakelsen i innvandrerbefolkningen gikk ned med 10 prosentpoeng – dette skjedde samtidig med at den stemmeberettigede innvandrerbefolkningen økte med 40 prosent. Mye av nedgangen i valgdeltakelsen i den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen fra 1997 til 2001 kunne tilskrives kortere botid for gruppen som helhet fordi innvandrerbefolkningen hadde endret sammensetning i løpet av perioden. Dette er viktig å ha som et bakteppe når vi ser på utvikling over tid i valgdeltakelsen i innvandrerbefolkningen.

Som vist ellers i denne publikasjonen, deltar eldre i høyere grad ved valg enn gjennomsnittet i befolkningen. Samtidig har undersøkelser utført av SSB vist at ikke-vestlige innvandrere har en betydelig lavere valgdeltakelse enn gjennomsnittet. Hvor-

dan plasserer så eldre ikke-vestlige innvandrere seg? Mye av den lave valgdeltakelsen i den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen har blitt forklart med kort botid og en ung befolkning. Før vi ser på tallene for de siste års valg, er det viktig å skille mellom stortingsvalg og lokalvalg. I befolkningen ellers er det et markert skille i valgdeltakelsen ved lokalvalg og valgdeltakelsen ved stortingsvalg. Valgdeltakelsen ved stortingsvalg har ved de siste valgene vært 15-20 prosentpoeng høyere enn ved lokalvalg.

Ikke-vestlige innvandrere har gjennomgående lav valgdeltakelse, men den er høyest blant de eldste

Ved lokalvalget i 2003 hadde eldre (her definert som 60 år og over) ikke-vestlige innvandrere med norsk statsborgerskap en valgdeltakelse på 43 prosent – dette var 16 prosentpoeng under valgdeltakelsen i hele befolkningen og 20 prosentpoeng under valgdeltakelsen i den øvrige eldre delen av befolkningen⁴. Ved lokalvalg har også utenlandske statsborgere med 3 års botid i Norge stemmerett, i denne gruppen var valgdeltakelsen svært mye lavere enn blant de med norsk statsborgerskap. Blant de ikke-vestlige som var 60 år og over var valgdeltakelsen bare 21 prosent. Valgdeltakelsen ved dette valget viste en markert nedgang fra lokalvalget i 1999 hvor delta-

Tabell 9.13. Lokalvalgene 1999 og 2003. Valgdeltakelse i prosent

	1999	2003
Ikke-vestlige innvandrere (utenlandske statsborgere) 60-65 år og over	38	21
Ikke-vestlige innvandrere (norske statsborgere) 60 år og over	43	43
Ikke-vestlige innvandrere (utenlandske statsborgere)	40	25
Ikke-vestlige innvandrere (norske statsborgere)	43	36
Befolkningen ellers (67-79 år)	66	68
Befolkningen ellers	62	59

Kilde: SSB Valgstatistikk.

kelsen for den eldste gruppen (den gang 65 år og eldre) var 38 prosent.

Ved stortingsvalget i 2001 hadde eldre ikke-vestlige innvandrere en valgdeltakelse på 60 prosent - en deltagelse 17 prosentpoeng under gjennomsnittet i hele befolkningen og 24 prosentpoeng under gjennomsnittet for de eldre i befolkningen. Valgdeltakelsen for de eldre ikke-vestlige innvandrere var like fullt 8 prosentpoeng over snittet for alle innvandrere og 15 prosentpoeng over gjennomsnittet for ikke-vestlige innvandrere. Gruppen 60 år og over hadde den klart høyeste valgdeltakelsen blant de ikke-vestlige innvandrere. Sammenlignet med stortingsvalget i 1997 gikk valgdeltakelsen ned for alle landgrupper – det er

Tabell 9.14. Stortingsvalget 2001. Valgdeltakelse i prosent i utvalget av norske statsborgere med innvandrerbakgrunn, etter landbakgrunn og alder

	Valgdeltakelse i prosent		Personer med stemmerett i utvalget	
	I alt	60 år og over	I alt	60 år og over
Vestlige land	75	77	1 807	985
Ikke-vestlige land	45	60	5 470	501
Utvalgte land				
Polen	53	61	241	38
Ungarn	70	80	196	85
Kina	29	56	192	34

Kilde: SSB Valgstatistikk.

imidlertid ikke publisert aldersfordelte tall for dette valget. (NOS 2002 – Stortingsvalget 2001)

Tallene referert i dette kapittelet stammer fra manntallsundersøkelser gjennomført av SSB i forbindelse med valgene. Ved valget i 2001 var populasjonen stemmeberettigede, norske statsborgere med innvandrerbakgrunn om lag 94 000 personer. Av disse ble det trukket et utvalg på nær 7 500 personer. Ved valget i 2003 ble det trukket et utvalg på 13 600 personer, populasjonsstørrelsen var da nær 230 000 personer, 109 000 norske statsborgere og 119 000 utenlandske statsborgere.

Ser vi nærmere på enkeltlandgrupper blant de ikke-vestlige er det bare for noen få vi kan presentere tall for – dette fordi at i gruppen 60 år og over var det få i utvalget, og spesielt få blant de ikke-vestlige innvandrerne. Vi kan trekke frem valgdeltakelsen for tre landgrupper med ikke-vestlig bakgrunn, eldre innvandrere fra Polen, Ungarn og Kina. De eldre fra Ungarn skiller seg ut med en markert høyere deltakelse enn snittet, høyere enn de fra vestlige land og høyere enn i befolkningen ellers. Oppsummert forteller dette oss at eldre ikke-vestlige innvandrere i større grad enn yngre ikke-vestlige stemmer ved valg og da spesielt ved stortingsvalg. Samtidig er valgdeltakelsen i

denne gruppen betydelig lavere enn i befolkningen ellers.

Noter

- ¹ Her er ikke selvstendig næringsdrivende med og tallene ligger derfor noe lavere enn de tidligere viste sysselsettingsandelene.
- ² Dette kapittelet baserer seg på Dahl (2004). Her opereres det med kategorien førstegenerasjonsinnvandrere over 67 år - etterkommerne er ikke med i utvalget, men som vi har vist tidligere er gruppen av eldre etterkommere, og spesielt eldre ikke-vestlige etterkommere så liten at det ikke vil ha noen betydning for analysene.
- ³ I mars 2005 er det imidlertid innført en lov om supplerende støtte til personer med kort botid i Norge. Dette vil gjøre denne gruppen mindre avhengig både av økonomisk sosialhjelp, og av eventuell forsørgelse fra egen familie.
- ⁴ Ved SSBs valgundersøkelser har det blitt brukt forskjellige aldersinndelinger for valgdeltakelsen i innvandrerbefolkningen og valgdeltakelsen i befolkningen ellers.

Elisabeth Ugreninov, Elisabeth Rønning og Vebjørn Aalandslid

10. Oppsummering

I oppsummeringen ønsker vi å trekke tråder fra tidligere kapitler og påpeke ulikheter vi har funnet underveis. Ulikhet er en betegnelse på en skjev fordeling av goder og byrder i et samfunn. Selv om Norge er en velferdsstat med en dominerende likhetsideologi for ytelse av tjenester hvor hele befolkningen i prinsippet er inkludert og har rett til å ta del i velferdsordningene, finnes det ulikheter i ressurstilgang og ved fordeling av goder (Birke-lund 1999:12). Hovedsakelig skapes ulikhet ved at noen personer innehar flere ressurser og dermed kan tilegne seg goder som andre ikke kan.

En ulikhet fordeling av goder innebærer dårlige levekår for noen og innenfor visse levekårsområder, men langt fra alle. Levekår omfatter et bredt spekter av komponenter som gir et helhetsbilde av ulike ressurser som individer disponerer eller tilegner seg. Dårlige levekår kan knyttes til en opphopning av velferdsproblemer som lav yrkesdeltakelse, dårlig helse, dårlige boforhold og knappe økonomiske ressurser som igjen skaper ulik fordeling av goder.

10.1. Hvilke faktorer bidrar til ulik fordeling av goder?

Bakenforliggende årsaker til ulik ressurstilgang og fordeling av goder kan være kjønn, alder, utdanning og etnisitet. I dette

avsnittet vil vi først se nærmere på kjønns- og aldersulikheter blant seniorene i publikasjonen, deretter vil vi gå nærmere inn på forhold som utdanning og etnisitet.

Kjønn og alder

Yrkesaktiviteten synker når alderen øker og er generelt lavere for kvinner enn menn. Før fylte 60 år er yrkesaktiviteten forholdsvis høy for både menn og kvinner, men reduseres relativt mye for begge kjønn etter fylte 60 år. Trenden er at kvinner slutter yrkeskarrieren tidligere enn menn. Blant eldre middelaldrende menn er det fortsatt mest vanlig å ha høy yrkesaktivitet, mens det blant kvinner er mest vanlig å ikke være yrkesaktiv. Den store andelen kvinner blant minstepensjonistene tyder også på at eldre kvinner i større grad var hjemmeværende og deltidsarbeidende da de var i yrkesaktiv alder.

Vi har ikke gjort analyser av arbeidsmiljø med tanke på sosial ulikhet i denne publikasjonen, og datamaterialet har gitt oss små muligheter til å se på forskjeller innad i gruppen middelaldrende. Imidlertid finner vi at middelaldrende menn generelt har høyere selvbestemmelse i jobben enn middelaldrende kvinner. Helseplager relatert til jobb og sykefravær varierer også etter kjønn. Middelaldrende kvinner oppgir generelt flere helseplager som skyldes jobb enn menn, noe som også

kapitlene om helse viser; kvinner har generelt flere helseplager enn menn. Sykefraværstatistikken viser at sykefraværet øker med alder og at kvinner har høyere sykefravær enn menn.

Vi finner at seniorer i liten grad skiller seg ut med hensyn til disponering av materielle goder og økonomiske problemer og har generelt gode boforhold. Vi finner også at minstepensjonister i liten grad skiller seg fra andre alderspensjonister med hensyn på boforhold. Det er imidlertid store ulikheter i boligutgiftene blant seniorene. Det var i 2003 i overkant av 10 prosent av seniorene som slet med høye boligutgifter sett i forhold til inntekten. Tallene kan tyde på en betydelig økning i boliggjeld blant de yngste seniorene, og disse vil muligens gå inn i pensjonsalderen med en større gjeld enn dagens pensjonister.

Seniorenes tidsbruk endrer seg naturlig nok mye når man går fra yrkesaktivitet til pensjonisttilværelsen. Fritid blir en viktig del av hverdagen. Resultater fra ferieundersøkelsen viser at til tross for økt fritid, reiser man mindre jo eldre man blir. Eldre kvinner (67-79 år) er de som reiser aller minst. Andelen som aldri trener eller mosjonerer øker også med alderen. Samtidig er det mange eldre som trener eller mosjonerer mye. Det er i aldersgruppen 67-79 år finner vi størst spredning i mosjonsaktivitet. Både i aldersgruppen 50-66 år og i gruppen 67-79 år er det størst andel kvinner som ikke mosjonerer i det hele tatt. Særlig er forskjellen stor blant de eldre. Nye medier som Internett og hjemme-PC blir i langt større grad brukt av menn enn kvinner både blant middelaldrende og eldre. Kulturbruksundersøkelsen viser både totalt sett og for mange av de ulike kulturtilbudene at personer i aldersgruppen 67-79 år er mindre aktive brukere enn yngre personer. Blant 50-66-åringene

er kvinner mer aktive kulturbrukere enn menn, mens blant 67-79-åringene er menn noe mer aktive kulturbrukere enn kvinner.

I litteraturen om politiske deltakelse, se Aardal (2002) for en oversikt, hevdes det at deltakelsen har en omvendt u-form, den er lav i begynnelsen av livet går mot en topp i midten av livet og går ned igjen mot slutten av livet. Empirien vår viser at 50-66 åringene og 67-79 åringene har en svært høy valgdeltakelse, men at valgdeltakelsen synker etter fylte 80 år. Det er også viktige kjønnsforskjeller i politisk deltakelse. Menn mellom 67 og 79 år er den gruppen som i størst grad bruker stemmeretten. Blant kvinnene er det flest 50-66 åringer som stemmer.

En gjennomgang av resultatene fra kapitlene om tidsbruk og aktivitet og politisk deltakelse kan tyde på at de eldre kvinnene er mindre aktive enn seniorbefolkningen ellers og at middelaldrende menn er fysisk og politisk aktive.

Helse er en viktig levekårskomponent fordi dårlig helse i liten grad kan kompenseres av andre ressurser og kan føre til negative konsekvenser for den generelle livssituasjonen og til potensielle hindringer for deltakelse på ulike arenaer i samfunnet. Kjønn og alder har videre betydning for helsetilstanden til den enkelte. Kvinner lever lenger enn menn, men deres helse og sykdomsbilde gjennom livet er ulikt; de lever i større grad med sykdom, og forskjellen mellom menn og kvinner blir her tydeligere med alder. Mens andelen som sier at helsen er dårlig eller meget dårlig er lik for kvinner og menn frem til de blir 50 år, øker andelen kvinner med dårlig helse etter dette. Vi ser også at kvinner, og spesielt eldre kvinner, har flere symptomer på psykiske problemer enn menn. Videre har enslige i større grad enn de som bor

sammen med andre, psykiske problemer. Helseproblemer kan skape vansker med å få kontakt med andre, og bidrar til at relativt mange i aldersgruppene over 80 år er utsatt for isolasjon og ensomhet. En av tre mener at helsetilstanden er til hinder for omgang med andre mennesker (Lunde 2001). Barstad (2004) finner små kjønnsforskjeller, men klare aldersforskjeller når han ser på ulike mål på sosial kontakt. Det er færre 50-59-åringer enn 70-79-åringer og 80 år + som mangler nære relasjoner og personer som viser interesse for det de gjør.

Forhold som matvaner, fritidsaktiviteter og andre livsstilmønstre virker også inn på befolkningens helsetilstand. De som ble født tidlig i det tjuende århundret har levd under andre samfunnsforhold enn dagens 50-åringer. Dette har betydning for den enkeltes helsetilstand. Eldre røyker mindre enn middelaldrende. Samtidig drikker middelaldrende mye alkohol ofte i større grad enn eldre. Spesielt gjelder dette middelaldrende menn. Men flere middelaldrende enn eldre er fysisk aktive. Også her er det kjønnsforskjeller. Flere menn enn kvinner er fysisk aktive, spesielt blant eldre. Flere kvinner, både middelaldrende og eldre lider også av fedme.

Utdanning og yrkesdeltakelse

Utdanning er en viktig ressurs som bidrar til ulikhet. Utdanning er i vid forstand en fellesbetegnelse for ferdigheter og kunnskaper. Som levekårskomponent er utdanning viktig fordi den brukes til å oppnå ulike goder og vil fungere som en inngangsport til deler av arbeidslivet som krever formell kompetanse. Utdanning gjenspeiler også individenes status som vil påvirke inntekt og arbeidsforhold som igjen har betydning for økonomiske ressurser (NOU 1993:17).

Utdanning og yrkeskarriere henger sammen. Det kan se ut til at lavere utdanning tenderer til å gi slitsomme og rutinepregede yrker som fører til dårligere helse og dermed en tidlig avgang fra yrkeslivet. Funnene i kapittel 8 viser at utdanning er viktig for yrkesaktiviteten i alle aldersgrupper og spesielt for de over 60 år. Menn og kvinner med videregående eller lavere utdanning slutter yrkeskarrieren tidligere enn de med universitet og høyskole. For eksempel har bare halvparten av yngre middelaldrende kvinner med ungdomskole høy yrkesaktivitet, tilsvarende for de med universitet og høyskole er 89 prosent. Blant de som ikke er yrkesaktive er mer enn 6 av 10 uføretrygdede og omtrent 9 av 10 uføretrygdede har videregående eller lavere som høyeste utdanningsnivå.

Utdanning påvirker også helsetilstanden generelt. Blant annet er det flere personer med ungdomsskole som har varige sykdommer og er oftere hjelpetrengende enn personer med høyere utdanning. Når seniorbefolkningen blir spurt om egenrevert helse, er det også en tendens til at jo lengre utdanning er, jo bedre er egenrevert helse.

Vi har sett at utdanning er viktig for yrkesaktiviteten som igjen påvirker økonomiske ressurser. Imidlertid kan det være vanskelig å bruke utdanning som mål på sosial ulikhet når det sammenliknes på tvers av kjønn og alder og især for eldre pensjonister. Spesielt for kvinner har det skjedd en statusendring i synet på det å ta høyere utdanning og dernest yrkesaktiviteten. Blant mange av dagens pensjonister, og for øvrig andre i alderen 50 år og over, ble det sett på som et gode for mange kvinner å jobbe lite. Mange kvinner ble tidligere forsørget av ektefelle så det var av den grunn ikke nødvendig med noen

utdanning utover det obligatoriske, både fordi de fikk jobb med den utdanning de hadde og fordi de av eget ønske hadde en lav yrkesdeltakelse på grunn av familiesituasjonen. Problemet er at en situasjon som har vært et gode tidligere kan bidra til ulikhet i fremtiden. Et eksempel på dette er minstepensjonistene som er overrepresentert av kvinner. Blant aleneboende minstepensjonister er det også en svært høy andel lavinntektshusholdninger.

Utdanning, yrkesaktivitet og økonomiske ressurser henger sammen, men behøver nødvendigvis ikke å føre til sosial ulikhet med hensyn på materielle goder i pensjonsalder. En devaluering av utdanning kan føre til at eldre pensjonister med lavere utdanning kan ha oppnådd de samme godene som andre på grunn av oppsparte midler gjennom mange år. Funn tyder også på dette da minstepensjonister i liten grad skiller seg fra andre alderspensjonister med hensyn på boforhold (Anderesen, Birkeland, Epland og Kirkeberg 2002).

Ikke-vestlige innvandrere

I kapittel 9 ble det vist at mange ikke-vestlige innvandrere tilhører lavinntektsgruppen. Personer i ikke-vestlige innvandrershusholdninger har tre ganger så stor sannsynlighet for å tilhøre gruppen fattige sammenlignet med befolkningen generelt. Og i gruppen 50 år og over var sannsynligheten for å tilhøre lavinntektsgruppen betydelig større enn for dem under 50 år. I sum forteller dette oss at for ikke-vestlige innvandrere over 50 år uten yrkestilknytning og med lav utdanning er sannsynligheten for å havne i lavinntektsgruppen stor. Dette er en gruppe som har betydelig dårligere økonomiske levekår enn resten av befolkningen.

Samtidig viser tall for sysselsetting i 2003 for gruppen 55-74 år at andelen sysselsatte var betydelig lavere for ikke-vestlige innvandrere sammenlignet med resten av befolkningen. På begynnelsen av 1990-tallet var bare hver tredje ikke-vestlig innvandrere i arbeid, mens ved starten av 2000-tallet var nær annenhver ikke-vestlig innvandrere i arbeid. Selv om det fant sted en økning i sysselsettingen i løpet av tiåret, forteller tallene at store deler av den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen ikke var sysselsatt gjennom 1990-tallet og at denne gruppen skiller seg fra den øvrige befolkningen ellers med at den har hatt en betydelig svakere tilknytning til arbeidsmarkedet.

Vedleggstabeller

Tabell 5.1. Menns deltakelse i aksjoner og annen politisk virksomhet i løpet av siste 12 måneder, etter aldersgruppe. Prosent

	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Kontaktet en politiker eller offentlig tjenestemann	31	31	24
Arbeidet for et politisk parti eller en aksjonsgruppe	10	14	5
Arbeidet i annen organisasjon eller forening	32	38	33
Gått med eller vist fram et merke til støtte for en sak	21	21	19
Skrevet under på en underskriftskampanje	38	34	23
Deltatt i en lovlig offentlig demonstrasjon	10	10	4
Boikottet spesielle produkter	23	19	8
Kjøpt spesielle produkter av politiske o.l grunner	38	33	15
Gitt penger til en politisk organisasjon eller gruppe	10	12	12
Deltatt i ulovlige protestaksjoner	0	1	0
Antall personer	450	296	110

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

Tabell 5.2. Kvinners deltakelse i aksjoner og annen politisk virksomhet i løpet av siste 12 måneder, etter aldersgruppe. Prosent

	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Kontaktet en politiker eller offentlig tjenestemann	25	21	14
Arbeidet for et politisk parti eller en aksjonsgruppe	10	11	4
Arbeidet i annen organisasjon eller forening	24	31	32
Gått med eller vist fram et merke til støtte for en sak	26	28	18
Skrevet under på en underskriftskampanje	45	35	22
Deltatt i en lovlig offentlig demonstrasjon	12	6	3
Boikottet spesielle produkter	25	22	10
Kjøpt spesielle produkter av politiske o.l grunner	48	41	19
Gitt penger til en politisk organisasjon eller gruppe	9	18	12
Deltatt i ulovlige protestaksjoner	2	1	0
Antall personer	390	233	101

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

Tabell 5.3. Oppgitt medlemskap og deltakelse i frivillige organisasjoner siste 12 måneder, etter kjønn og aldersgrupper Prosent

	Medlem			Deltatt		
	30-49 år	50-66 år	67-79 år	30-49 år	50-66 år	67-79 år
Menn						
Sportsklubb eller klubb for utendørsaktiviteter	41	30	23	28	16	8
Forening for kulturelle aktiviteter eller hobbyer	22	32	18	22	20	13
Fagforening eller faglig forbund	52	57	44	12	10	5
Forretnings-, yrkes- eller landbruksorganisasjon	18	22	14	8	9	3
Forbruker- eller bilorganisasjon	39	49	43	2	2	3
Organisasjon for nødhjelp, menneskerettigheter, minoriteter eller innvandrere	15	19	20	4	4	4
Organisasjon for miljøvern, fred eller dyrebeskyttelse	3	7	5	1	2	1
Religiøs eller kirkelig organisasjon	8	10	19	6	5	6
Politisk parti	9	14	13	4	5	3
Organisasjon for vitenskap, utdanning eller foreldreråd	12	7	5	9	3	2
Sosial forening, klubb for unge, pensjonister og eldre, for kvinner eller en vennskapsklubb	13	17	35	10	11	16
Annen frivillig organisasjon	12	16	18	3	5	6
Antall personer	450	296	110	450	296	110
Kvinner						
Sportsklubb eller klubb for utendørsaktiviteter	32	19	10	25	9	4
Forening for kulturelle aktiviteter eller hobbyer	22	26	27	17	18	18
Fagforening eller faglig forbund	57	60	22	8	11	3
Forretnings-, yrkes - eller landbruksorganisasjon	15	12	4	5	17	4
Forbruker- eller bilorganisasjon	33	36	27	1	0	1
Organisasjon for nødhjelp, menneskerettigheter, minoriteter eller innvandrere	20	21	23	3	5	2
Organisasjon for miljøvern, fred eller dyrebeskyttelse	5	6	30	1	0,5	1
Religiøs eller kirkelig organisasjon	15	16	20	8	10	12
Politisk parti	5	11	12	2	3	4
Organisasjon for vitenskap, utdanning eller foreldreråd	12	6	2	9	3	0
Sosial forening, klubb for unge, pensjonister og eldre, for kvinner eller en vennskapsklubb	27	34	44	14	15	28
Annen frivillig organisasjon	11	21	24	3	9	9
Antall personer	390	233	101	390	233	101

Kilde: Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, Norge: Statistisk sentralbyrå.

Tabell 6.1. Fysisk og ergonomisk arbeidsmiljø for sysselsatte (prosent), etter alder. 1989, 1993, 1996, 2000 og 2003. Prosent

		1989	1993	1996	2000	2003
Fysisk arbeidsmiljø						
Utsatt for sterk varme, mesteparten av tiden	Alder i alt	7	7	6	4	4
	30-49 år	6	5	6	3	4
	50-66 år	7	6	3	3	2
Utsatt for sterk kulde, mesteparten av tiden	Alder i alt	8	8	8	8	7
	30-49 år	6	7	8	7	8
	50-66 år	5	5	4	5	5
Utsatt for dårlig inneklima, mesteparten av tiden	Alder i alt	.	.	.	34	32
	30-49 år	.	.	.	34	34
	50-66 år	.	.	.	33	27
Utsatt for støv, gass eller damp, mesteparten av tiden	Alder i alt	16	18	14	9	13
	30-49 år	14	16	15	9	14
	50-66 år	14	16	11	7	10
Utsatt for hudirriterende stoff, mesteparten av tiden	Alder i alt	10	9	8	7	7
	30-49 år	8	7	7	6	6
	50-66 år	10	8	6	6	5
Utsatt for dårlig arbeidslys, mesteparten av tiden	Alder i alt	7	8	8	6	6
	30-49 år	6	7	9	5	6
	50-66 år	5	7	5	7	5
Utsatt for passiv røyking, mesteparten av tiden	Alder i alt	12	12	7	6	5
	30-49 år	12	11	7	5	5
	50-66 år	8	10	5	5	3
Utsatt for sterk støy, mesteparten av tiden	Alder i alt	8	9	8	8	7
	30-49 år	6	7	8	7	7
	50-66 år	9	8	6	6	5
Utsatt for vibrasjoner, mesteparten av tiden	Alder i alt	4	6	8	6	3
	30-49 år	3	4	8	5	4
	50-66 år	3	4	6	4	3
Ergonomisk arbeidsmiljø						
Sitter på huk/står på kne mesteparten av tiden	Alder i alt	8	8	10	6	8
	30-49 år	7	7	9	5	8
	50-66 år	5	4	5	5	5
Står eller går mesteparten av tiden	Alder i alt	55	53	57	53	55
	30-49 år	50	48	53	49	50
	50-66 år	58	52	56	49	50
Må løfte i ubekvemme stillinger mesteparten av tiden	Alder i alt	.	.	9	8	6
	30-49 år	.	.	8	7	6
	50-66 år	.	.	6	6	5
Arbeider med hendene løftet mesteparten av tiden	Alder i alt	10	10	10	8	8
	30-49 år	9	9	9	7	8
	50-66 år	9	8	7	8	5
Arbeider i framoverbøyd stilling uten støtte mesteparten av tiden	Alder i alt	12	11	10	10	9
	30-49 år	11	10	11	8	9
	50-66 år	11	10	9	11	9
Arbeider i andre stillinger som belaster ryggen mesteparten av tiden	Alder i alt	14	13	13	14	.
	30-49 år	12	11	14	13	.
	50-66 år	12	14	12	13	.
Arbeider med gjentatte eller ensidige bevegelser mesteparten av tiden	Alder i alt	34	33	35	36	36
	30-49 år	32	31	35	35	36
	50-66 år	34	35	32	35	34
Løfter minst 20 kg 5 eller flere ganger daglig	Alder i alt	18	.	17	15	14
	30-49 år	16	.	16	15	14
	50-66 år	15	.	14	14	12
Antall sysselsatte som svarte	Alder i alt	4436	3818	2135	2536	2561
	30-49 år	2390	2054	1156	1321	1346
	50-66 år	960	847	453	648	686

Kilde: Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 6.2. Arbeidstid, lønn, tilknytning til arbeidsplassen og utviklingsmuligheter, etter alder. 1989, 1993, 1996, 2000 og 2003. Prosent

		1989	1993	1996	2000	2003
Kan bestemme hvilke arbeidsoppgaver de skal få selv, i høy grad	Alder i alt	.	.	27	25	26
	30-49 år	.	.	29	26	28
	50-66 år	.	.	30	28	31
Kan bestemme hvordan de skal utføre arbeidet selv, i høy grad	Alder i alt	.	.	64	57	59
	30-49 år	.	.	67	59	65
	50-66 år	.	.	69	59	64
Kan bestemme hvilke kvalitetskrav som skal stilles selv, i høy grad	Alder i alt	.	.	43	37	39
	30-49 år	.	.	45	39	42
	50-66 år	.	.	48	44	46
Kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo selv, i høy grad	Alder i alt	.	.	25	29	28
	30-49 år	.	.	24	28	28
	50-66 år	.	.	31	32	32
Kan bestemme ferie og fridager selv, i høy grad	Alder i alt	.	.	.	43	42
	30-49 år	.	.	.	45	44
	50-66 år	.	.	.	41	44
Har fleksitid, må ikke møte til bestemt tid	Alder i alt	.	.	.	30	31
	30-49 år	.	.	.	34	36
	50-66 år	.	.	.	31	31
Kan bestemme selv når de vil ta pause, mesteparten av tiden	Alder i alt	.	.	.	77	80
	30-49 år	.	.	.	80	83
	50-66 år	.	.	.	77	82
Arbeidet styrt av arbeidskameratar, kollegaer, i høy grad	Alder i alt	.	.	.	13	16
	30-49 år	.	.	.	13	16
	50-66 år	.	.	.	10	12
Arbeidet styrt av kunder, klienter og lignende, i høy grad	Alder i alt	.	.	.	49	56
	30-49 år	.	.	.	51	54
	50-66 år	.	.	.	39	48
Arbeidet styrt av maskiner, teknisk utstyr, samleband, i høy grad	Alder i alt	.	.	.	15	13
	30-49 år	.	.	.	16	14
	50-66 år	.	.	.	13	11
Arbeidet styrt av fastlagte rutiner, i høy grad	Alder i alt	.	.	.	32	34
	30-49 år	.	.	.	30	32
	50-66 år	.	.	.	34	34
Arbeidet styrt av presise resultatkrav eller tidsfrister, i høy grad	Alder i alt	.	.	.	43	32
	30-49 år	.	.	.	46	36
	50-66 år	.	.	.	41	31
Antall sysselsatte som svarte	Alder i alt	4436	3818	2135	2536	2561
	30-49 år	2390	2054	1156	1321	1346
	50-66 år	960	847	453	648	686

Kilde. Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 6.3. Organisasjonell arbeidsmiljø for sysselsatte. selvstyring og variasjon, etter alder. 1989, 1993, 1996, 2000 og 2003. Prosent

		1989	1993	1996	2000	2003
Har dagarbeid	Alder i alt	73	73	69	69	68
	30-49 år	74	76	70	72	71
	50-66 år	78	81	76	74	75
Har skift- eller turnusarbeid	Alder i alt	13	15	14	15	17
	30-49 år	13	13	14	17	17
	50-66 år	11	12	10	11	12
Har fast lønn	Alder i alt	91	90	91	80	71
	30-49 år	91	90	90	80	69
	50-66 år	93	94	94	82	72
Er misfornøyd med løn/inntekt fra næring	Alder i alt	.	.	23	23	19
	30-49 år	.	.	25	22	19
	50-66 år	.	.	20	21	19
Er midlertidig ansatt	Alder i alt	4	5	12	11	11
	30-49 år	4	4	10	8	9
	50-66 år	3	2	6	4	5
Er uten skriftlig ansettelseskontrakt	Alder i alt	.	17	17	12	10
	30-49 år	.	15	16	10	8
	50-66 år	.	15	15	11	11
Gjennomsnittlig tilsetningstid	Alder i alt	10	10	8,4	8,7	8,7
	30-49 år	9,4	9,7	8,2	7,7	7,7
	50-66 år	18,3	17,4	16,1	17	15,9
Er tilfreds med jobben	Alder i alt	89	89	89	89	90
	30-49 år	91	90	89	90	90
	50-66 år	92	92	91	91	93
Søker etter annen jobb	Alder i alt	15	13	.	5	6
	30-49 år	15	11	.	6	6
	50-66 år	5	5	.	1	3
Er i fare for å miste jobben	Alder i alt	19	15	12	11	20
	30-49 år	18	13	11	11	20
	50-66 år	17	12	12	12	18
Er misfornøyd med muligheter for personlig utvikling i jobben	Alder i alt	.	.	.	9	9
	30-49 år	.	.	.	8	8
	50-66 år	.	.	.	8	7
Har dårlige muligheter til å utnytte utdanning og arbeidserfaring	Alder i alt	.	.	13	11	11
	30-49 år	.	.	11	8	8
	50-66 år	.	.	10	8	7
Har dårlige muligheter til å videreutvikle seg faglig	Alder i alt	.	.	30	26	23
	30-49 år	.	.	29	22	19
	50-66 år	.	.	31	27	23
Har dårlige muligheter til å delta i videre- eller etterutdanning	Alder i alt	.	.	37	34	33
	30-49 år	.	.	38	31	30
	50-66 år	.	.	36	34	35
Mener det blir stilt for store krav til å mestre nye oppgaver	Alder i alt	.	.	27	28	27
	30-49 år	.	.	28	29	29
	50-66 år	.	.	32	31	28
Antall sysselsatte som svarte	Alder i alt	4436	3818	2165	2347	2561
	30-49 år	2390	2054	1156	1223	1346
	50-66 år	960	847	453	587	686

Kilde. Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 6.4. Organisatorisk arbeidsmiljø, konflikt, vold og trakassering, etter alder. 1989, 1993, 1996, 2000 og 2003. Prosent

		1989	1993	1996	2000	2003
Konflikter						
Opplever ofte eller av og til dårlig forhold mellom ansatte og ledelse, ansatte	Alder i alt	40	42	34	31	32
	30-49 år	41	43	38	32	35
	50-66 år	28	33	26	28	28
Opplever ofte eller av og til dårlig forhold mellom ansatte, ansatte	Alder i alt	27	27	21	18	19
	30-49 år	29	28	23	20	21
	50-66 år	20	23	18	17	16
Opplever ofte eller av og til dårlig forhold mellom ansatte og kunder/klienter/elever, ansatte	Alder i alt	19	19	15	18	20
	30-49 år	20	20	16	17	21
	50-66 år	12	23	12	16	15
Misfornøyd med forholdet til kollegaer, ansatte	Alder i alt	.	.	.	2	1
	30-49 år	.	.	.	2	1
	50-66 år	.	.	.	1	1
Vold og trakassering						
Utsatt for vold eller trussel om vold, et par ganger i mnd el mer	Alder i alt	4	5	5	5	6
	30-49 år	4	5	6	6	7
	50-66 år	2	3	3	4	7
Utsatt for plaging eller erting av arbeidskamerater, et par ganger i mnd el mer	Alder i alt	3	3	2	2	2
	30-49 år	3	2	2	2	2
	50-66 år	3	2	1	2	2
Utsatt for uønsket seksuell oppmerksomhet, kommentarer eller lignende, et par ganger i mnd el mer	Alder i alt	3	2	3	3	2
	30-49 år	3	3	3	2	2
	50-66 år	1	1	1	1	1
Antall sysselsatte som svarte	Alder i alt	4436	3818	2135	2536	2561
	30-49 år	2390	2054	1156	1321	1346
	50-66 år	960	847	453	648	686

Kilde. Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 6.5. Yrkesrelaterte helseplager, arbeidsulykker og sykefravær, etter alder. 1989, 1993, 1996, 2000 og 2003. Prosent

		1989	1993	1996	2000	2003
Smerter i nakke, skuldre eller øvre del av ryggen som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	14	13	14
	30-49 år	.	.	15	13	15
	50-66 år	.	.	17	15	16
Smerter i nedre del av ryggen som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	9	7	7
	30-49 år	.	.	9	7	7
	50-66 år	.	.	8	7	7
Smerter i armer, håndledd eller hender som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	4	8	10
	30-49 år	.	.	4	8	10
	50-66 år	.	.	5	10	13
Smerter i hofter, bein, kne eller føtter som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	6	5	5
	30-49 år	.	.	6	5	6
	50-66 år	.	.	8	7	5
Hodepine eller migrene som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	6	6	5
	30-49 år	.	.	8	6	6
	50-66 år	.	.	5	5	4
Plaget av angst som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	1	1	1
	30-49 år	.	.	1	1	2
	50-66 år	.	.	1	0	1
Plaget av depresjon eller kjenner seg nedtrykt som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	2	1	2
	30-49 år	.	.	2	2	2
	50-66 år	.	.	2	1	2
Tetthet i brystet, piping i brystet som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	1	1	1
	30-49 år	.	.	1	1	1
	50-66 år	.	.	3	1	1
Eksem eller allergiske utslett som skyldes jobb	Alder i alt	.	.	1	1	1
	30-49 år	.	.	1	1	1
	50-66 år	.	.	1	1	1
Øyeplager med kløe, rødhet, rennende øyne som skyldes jobb	Alder i alt	2
	30-49 år	1
	50-66 år	2
Føler seg fysisk utmattet når de kommer hjem fra arbeid, ukentlig	Alder i alt	36	36	.	.	32
	30-49 år	35	34	.	.	32
	50-66 år	39	41	.	.	32
Har vansker med å sove fordi de tenker på jobb, ukentlig	Alder i alt	8	8	.	.	8
	30-49 år	9	7	.	.	9
	50-66 år	11	11	.	.	9
Føler seg nedfor pga. kritikk eller vansker på jobb, 1 gang i mnd eller oftere	Alder i alt	.	.	29	27	23
	30-49 år	.	.	29	27	25
	50-66 år	.	.	26	24	19
Hatt sammenhengende sykefravær på mer enn 14 dager, siste 12 mnd	Alder i alt	.	14	14	16	18
	30-49 år	.	14	12	17	18
	50-66 år	.	18	19	21	23
Antall sykefraværperioder på mer enn 14 dager, gjennomsnitt	Alder i alt	.	.	1,8	1,7	2,1
	30-49 år	.	.	1,5	1,9	1,9
	50-66 år	.	.	2	1,4	1,9
Årsak til sykefraværet var helseplager som skyldtes jobb	Alder i alt	9
	30-49 år	9
	50-66 år	11
Antall sysselsatte som svarte	Alder i alt	4436	3775	2135	2536	2461
	30-49 år	2390	2024	1156	1321	1346
	50-66 år	960	846	453	648	686

Kilde. Levekårsundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 7.1. Andel fysisk aktiv gjennom lett og/ eller tung fysisk aktivitet 1-2 timer eller mer per uke, etter alder og utdanning. 2002

	Ungdomsskole eller mindre	Videre gående	Høyere utdanning
50-66 år	78	87	94
67+	67	79	85

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 7.2. Andel fysisk aktiv gjennom lett og/ eller tung fysisk aktivitet 1-2 timer eller mer per uke, etter alder og egenvurdert helse. 2002

	God eller svært god helse	Verken god eller dårlig helse	Dårlig eller svært dårlig helse
50-66 år	78	82	66
67+	67	68	38

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 7.3. Andel som aldri mosjonerer og andel som mosjonerer en gang i uken eller mer, etter alder og kjønn. 2002

	Aldri mosjon			En gang i uken eller mer		
	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner
30-49 år	23	25	21	64	61	68
50-66 år	28	30	26	61	58	65
67+ år	42	36	46	50	56	46

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 7.4. Andel med gjennomsnittsverdi av symptomer på psykiske problemer på 1,75 eller mer (HCSL-Skåre), etter husholdningstype og alder

	50-66 år	N	67+	N
Bor alene	17	202	11	204

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 7.5. Andel med gjennomsnittsverdi av symptomer på psykiske problemer på 1,75 eller mer (HCSL-Skåre), etter utdanning og alder

	50-66 år	N	67+	N
Ungdomsskole eller kortere	17	312	13	264
Videregående	10	814	8	326
Høyskole eller universitet	7	408	7	133

Kilde: Levekårsundersøkelsen, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 8.1. Gjennomsnittlig antall syketilfeller blant personer med sykdom som ikke påvirker hverdagen i høy grad og blant personer med sykdom som påvirker hverdagen i høy grad, etter alder. 2002

	30-49 år	N	50-66 år	N	67+	N
Andre med sykdom	1,8	1 120	2,2	893	2,7	647
Blant personer med sykdom som virker inn på hverdagen i høy grad	2,7	214	3,5	277	4,7	152

Kilde: Levekårsundersøkelsen.

Tabell 8.2. Gjennomsnittlig antall timer ulønnet hjelp gitt per uke, blant de som gir hjelp. 2002

	30-49 år			50-66 år			67 år og over		
	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner	I alt	Menn	Kvinner
Timer hjelp gitt til foreldre	3	3	3	4	4	5	:	:	:
Timer hjelp gitt til andre ¹	3	3	3	4	3	5	5	5	4
Timer hjelp gitt i alt	4	4	4	4	4	5	5	5	4

¹ "Andre" er naboer og andre slektninger enn foreldre.

Kilde: Levekårsundersøkelsen.

Tabell 8.3. Mottakere av hjemmetjenester hjemmesykepleie og praktisk bistand (pleie og omsorgsstatistikk)/hjemmehjelp (LKU). Andel av personer 67 år og over. 2002

	Pleie- og omsorgsstatistikk	Helse- og levekårsundersøkelsen
Kjønn		
Kvinner	24	24
Menn	13	14
Aldersgruppe		
67-79 år	10	10
80+	37	41

Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk og Levekårsundersøkelsen.

Tabell 8.5. Timer hjelp gitt til foreldre, etter alder og avstand til foreldre¹. Gjennomsnitt per uke for de som gir hjelp

	Alle	30-49 år	50-66 år	N
Under 1 time	3,5	2,8	4,5	667
1-2 timer	2,8	3,1	2,0	99
Over 2 timer	2,9	3,6	1,8	302

¹ Avstand til foreldre er den oppgitte avstanden til foreldrene dersom disse bor sammen, eller til mor eller far. I de tilfeller hvor både mor og far er i live, hjemmeboende, og bor fra hverandre er avstanden til den som bor nærmest valgt.

Betingelsen har bare betydning i forhold til 3 personer, hvor avstanden til mor og far er ulik.

Kilde: Levekårsundersøkelsen.

Tabell 8.4. Gitt regelmessig ulønnet hjelp til foreldre, etter alder og avstand til foreldre¹. Prosent. 2002

	Alle	30-49 år	50-66 år	N
Under 1 time	33	29	43	667
1-2 timer	13	14	4	99
Over 2 timer	5	5	6	302

¹ Avstand til foreldre er den oppgitte avstanden til foreldrene dersom disse bor sammen, eller til mor eller far. I de tilfeller hvor både mor og far er i live, hjemmeboende, og bor fra hverandre er avstanden til den som bor nærmest valgt.

Betingelsen har bare betydning i forhold til 3 personer, hvor avstanden til mor og far er ulik.

Kilde: Levekårsundersøkelsen.

Referanser

Etcetera nr. 1, 2005, Mellempfolkelig samvirke, København.

Loland, Nina Waaler (2004): «Exercise, health and aging», *Journal of aging and physical activity*, 12 (2): 170-184.

Kreftregisteret (2004): *Kreft i Norge 2001*, Kreftregisteret, Institutt for populasjonsbasert kreftforskning.

Universitetet i Bergen (2002): Den europeiske samfunnsundersøkelsen 2002, www.ess.nsd.uib.no

Goul Andersen, Jørgen og Jens Hoff (2001): *Democracy and Citizenship in Scandinavia*, Palgrave, Basingstoke & New York.

Andersen Arne S., E. Birkeland, J. Epland og M. I. Kirkeberg (red.): *Økonomi og levekår for ulike grupper trygdemottakere, 2001*, Rapporter 2002/20, Statistisk sentralbyrå.

Barstad, Anders (2004): «Få isolerte, men mange er plaget av ensomhet», *Samfunnsspeilet* 5, 2004, Statistisk sentralbyrå.

Berglund, Frode (2003): «Alt ved det gamle? Om eldre og politikk» i Daatland, Svein O. mfl: *Eldre og helse først. Alder, makt og ressurser. Makt- og demokratiut-*

redningen 1998-2003. Rapportserien, nr. 74, Oslo: Universitetsforlaget.

Belsby, Liv og Anne Vedø (1998): Frafallsanalyse av Helseundersøkelsen 1995, Notater 98/3, Statistisk sentralbyrå.

Birkeland, Eva, Elin Skretting Lunde, Berit Otnes og Åsne Vigran (1999): «Eldre i Norge», Statistiske analyser 32, Statistisk sentralbyrå.

Birkelund, Gunn Elisabeth (1999): «Marginalisering i en velferdsstat», Fafo-rapport 301, Centraltrykkeriet AS.

Bjørklund, Tor (2002): «Den stadig synkende deltakelsen ved lokalvalg» i Bernt Aardal (red.) *Valgdeltakelse og lokaldemokrati*, Oslo: Kommuneforlaget.

Blom Svein (1998): *Levekår blant ikke-vestlige innvandrere i Norge*, Rapporter 1998/16, Statistisk sentralbyrå.

Brunborg, Helge og Inger Texmon (2003a): «Hvor mange blir vi i 2100», *Samfunnsspeilet* 3/2003, Statistisk sentralbyrå.

Brunborg, Helge og Inger Texmon (2003b): «Fortsatt sentralisering. Regionale befolkningsframskrivninger», *Økonomiske analyser* 4/2003, Statistisk sentralbyrå.

- Brunborg, Helge (2004): «Befolkningen blir eldre», *Økonomiske analyser* 5/2004, Statistisk sentralbyrå.
- de Bruin, A. Picavet, H.S J. og Nossikov, A. (red.) (1996): *Health interview surveys: Towards international harmonization of methods and instruments*, WHO regional publications, European series; 58. København: WHO.
- Bunker, John. P., Frazier, Howard. S. og Mosteller, Frederick. (1994): «Improving health. Measuring effects of medical care», *Millbank Quarterly*, 72: 225-258.
- Bury, Michael (1997): *Health and illness in a changing society*, London: Routledge.
- Courbage Y og M. Khlal (1996): Mortality and causes of death of Moroccans in France 1979-1991. Population. An English selection, Vol 8 59-94.
- Dahl Grete (2004): Trygd blant innvandre- re 1992-2000.
- Elstad, Jon Ivar (2003): «Helse i Norge ved årtusenskiftet», Frønes, Ivar og Lise Kjøl- s-rød (red.): *Det norske samfunn*, 4. utgave, Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Elstad, Jon Ivar (1998): *Funksjonshem- mede og psykisk helse: En analyse av Statis- tisk sentralbyrås Helseundersøkelser*, Rap- porter 3/98, Oslo: NOVA.
- Fløtten, Tone (1992): *Funksjonshemmede i Europa: en rapport utarbeidet på oppdrag fra Funksjons-hemmedes Fellesorganisa- sjon*, FAFO-rapport: 139, Oslo: FAFO.
- Foucault, Michel (1994): *Overvåkning og straff: det moderne fengsels historie*, Oslo: Gyldendal.
- Giddens, Anthony (1997): *Modernitetens konsekvenser*, Oslo: Pax forlag AS.
- Grue, Lars (1995): *Funksjonshemmet. Klassifiseringer og definisjoner*, INAS-Notat 95:1, Oslo: institutt for sosialforskning.
- Halvorsen, Knut 1994: *Virker velferdssta- ten?: Arbeidsmarginalisering og levekår*, Høgskolen i Oslo.
- Hougen, Hanne Cecilie og Mary Anne Gløbøden (2004): Samordnet levekårsun- dersøkelse 2002 - tverrsnittsundersøkelsen: dokumentasjonsrapport, Notater 2004/22, Statistisk sentralbyrå.
- Hougen, Hanne Cecilie (2004): Samordnet levekårsundersøkelse 2003 – tverrsnitts- undersøkelsen. Dokumentasjonsrapport, Notater 2004/49, Statistisk sentralbyrå.
- Kirkeberg, Mads Ivar og Jon Epland (2004): *Økonomi og levekår for ulike grupper*, Rapporter 2004/28, Statistisk sentralbyrå.
- Lingsom, Susan (1989): *Gammel og sprek: Om endringer i eldres hjelpebehov*, INAS- Rapport 89:8, Oslo: INAS.
- Lunde, Elin Skretting (2001): «God helse - langt mer enn fravær av sykdom», kapittel 2 i *Helse i Norge. Helsetilstand og behand- lingstilbud belyst ved befolkningsundersø- kelser*, Statistiske analyser 41, Statistisk sentralbyrå.
- Mamelund, Svenn Erik og Jens-Kristian Borgan (1996): *Kohort- og periodedødelig- het i Norge 1846-1994*, Rapporter 96/9, Statistisk sentralbyrå.
- McManus, S.A. (1996): *Young v. old: Generational combat in the 21st century*. Boulder, CO: Westview Press.

- Statistisk sentralbyrå (2002): *Norsk standard for utdanningsgruppering. 2000.*
- Statistisk sentralbyrå (1992): *Arbeidsmiljø 1989, NOS.*
- Statistisk sentralbyrå (1995): *Arbeidsmiljø 1993, NOS.*
- NOU 1993:17, *Levekår i Norge.* Statens forvaltningstjeneste seksjon statens trykking. Oslo.
- Pedersen, Trond (2005): *Dagens Statistikk, 2.2.2005*
- Ramm, Jorun (2000a): «Eldres hjelpebehov og kilder til hjelp - hva sier de eldre selv?» i Ramm, Jorun (red.): *Helse i Norge: Helsetilstand og behandlingstilbud belyst ved befolkningsundersøkelser*, Statistiske analyser 41, Statistisk sentralbyrå.
- Ramm, Jorun (2000b): «Funksjonsvansker og hverdagsmestring» i Ramm, Jorun (red.): *Helse i Norge: Helsetilstand og behandlingstilbud belyst ved befolkningsundersøkelser*, Statistiske analyser 41, Statistisk sentralbyrå.
- Ramm, Jorun (2004): «Mindre røyking, men mer overvekt», i *SSB-Magasinet*: http://www.ssb.no/magasinet/slik_lever_vi/.
- Rønningen, Dag og Dennis Fredriksen (2002): «Beskatning av pensjonister», Notater 2002/17, Statistisk sentralbyrå.
- Rønning, Elisabeth (2004): *Dagens Statistikk, 23.6.2004.*
- Schilling, Chris (1993): *The body and social theory*, London: Sage.
- SEF (2000): *Fysisk aktivitet og helse: Anbefalinger*, Oslo: Statens råd for ernæring og fysisk aktivitet.
- Sigel, Roberta, red. (1989): *Political learning in adulthood.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Statistisk sentralbyrå (1990): *Arbeidsmiljøundersøkelsen 1989, NOS C228.*
- Statistisk sentralbyrå (1994): *Arbeidsmiljøundersøkelsen 1993, NOS C9.*
- Statistisk sentralbyrå (2002): *Stortingsvalget 2001, NOS C 710.*
- Statistisk Sentralbyrå (2003): *Grunntabeller 1/2003.*
- Stortingsmelding nr. 50 (1996-1997): *Handlingsplan for eldreomsorgen. Trygghet – respekt – kvalitet.* Oslo, Departementet.
- Sætre, Aina Helen og Nina Buskoven (2004): *Lokalvalgsundersøkelsen 2003.* Dokumentasjonsrapport, Notater 2004/63, Statistisk sentralbyrå.
- Teigum, Hanne Marit (1996): *Samordnet levekårsundersøkelse 1996 – tverrsnittsundersøkelsen.* Dokumentasjonsrapport, Notater 1996/63, Statistisk sentralbyrå.
- Torvatn, Hans (2001): *Arbeidsmiljø og arbeidstilsyn gjennom 90-årene, Sintef Rapport (STF38 A01020).*
- Trygdestatistisk årbok 2004, 20. årgang, Rikstrygdeverket.
- Vaage, Odd Frank (2001): *Norsk kulturbarometer 2000*, Statistiske analyser 44, Statistisk sentralbyrå.

- Vaage, Odd Frank (2002): *Til alle døgnets tider. Tidsbruk 1971-2000*, Statistiske analyser 52, Statistisk sentralbyrå.
- Vaage, Odd Frank (2004): *Norsk mediebarometer 2003*, Statistiske analyser 63, Statistisk sentralbyrå.
- Vaage, Odd Frank (2004): *Trening, mosjon og friluftsliv. Resultater fra Levekårsundersøkelsen 2001 og Tidsbruksundersøkelsen 2000*, Rapporter 2004/13, Statistisk sentralbyrå.
- Vetvik, Kristoffer (2005): *Dagens Statistikk*, 17.3.2005.
- Vågane, Liva (2001): *Samordnet levekårsundersøkelse 2000 - tverrsnittsundersøkelsen*. Dokumentasjonsrapport, Notater 2001/34, Statistisk sentralbyrå.
- Walker, Alan red. (1999): *Political participation and representation of older people in Europe*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Østby, Lars (2002): *The demographic characteristics of immigrant population in Norway*, Rapporter 2002/22, Statistisk sentralbyrå.
- Østby, Lars (2003): «Ikke blant Europas største, men dyrt kan det bli», *Samfunnspeilet* 1, 2002, Statistisk sentralbyrå.
- Østby, Lars (red.) (2004): *Innvandrere i Norge – Hvem er de og hvordan går det med dem? Del 1 Demografi*, Notater 2004/65, Statistisk sentralbyrå.
- Østby, Lars (red.) (2004): *Innvandrere i Norge - Hvem er de og hvordan går det med dem? Del 2 Levekår*, Notater 2004/66, Statistisk sentralbyrå.
- Øyangen, Irene (1999): *Lokalvalgundersøkelsen 1999*. Dokumentasjonsrapport. Notater 1999/xx, Statistisk sentralbyrå.
- WHO (2003): *Obesity and overweight*. (http://www.who.int/hpr/NPH/docs/g_s_obesity.pdf).
- www.ssb.no/emner/00/01/10/stortingsvalg/
- www.ssb.no/emner/00/01/20/kommvalg/
- www.ssb.no/emner/02/befolkning
- www.trygdeetaten.no
- Wærness, Kari (1992): «Privat og offentlig omsorg: Endringstendenser i dagens velferdsstat», i Daatland, Svein Olav og Per Erik Solem (red.): *Og du skal leve lenge i landet: Dilemmaer og veivalg i eldrepolitikken*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Aardal, Bernt, Henry Valen og Ingunn Opheim (1999): *Valgundersøkelsen 1997. Dokumentasjonsrapport*, Rapporter 99/16, Statistisk sentralbyrå.
- Aardal, Bernt, Henry Valen, Rune Karlsen, Øyvind Kleven og Tor Morten Normann (2003): *Valgundersøkelsen 2001. Dokumentasjonsrapport*. Rapporter 03/xx, Statistisk sentralbyrå.
- Aardal, Bernt (2002): «Demokrati og valgdeltakelse – en innføring og oversikt» i Bernt Aardal (red.) *Valgdeltakelse og lokaldemokrati*, Oslo: Kommuneforlaget.

De sist utgitte publikasjonene i serien **Statistiske analyser**

Recent publications in the series Statistical Analyses

- 55 F. Brunvoll og H. Høie: *Naturressurser og miljø 2002*. 2002. 197s. 260 kr inkl. mva. ISBN 82-537-5162-1
- 56 D. Ellingsen og J. Ramm: *Helse- og omsorgstjenester*. 2002. 121s. 210 kr inkl. mva. ISBN 82-537-5167-2
- 57 O.F. Vaage: *Norsk mediebarometer 2002*. 2003. 86s. 180 kr inkl. mva. ISBN 82-537-5344-6
- 58 F. Brunvoll og H. Høie: *Natural Resources and the Environment 2002*. 2003. 205s. 300 kr inkl. mva. ISBN 82-537-5348-9
- 59 F. Brunvoll og H. Høie: *Naturressurser og miljø 2003*. 2003. 233s. 300 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6479-0
- 60 M. Raabe: *Utdanning 2003 - ressurser, rekruttering og resultater*. 2003. 230s. 300 kr. inkl. mva. ISBN 82-537-6503-7
- 61 F. Brunvoll og H. Høie: *Natural Resources and Environment 2003*. 2003. 236s. 300 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6519-3
- 62 I. Melby, O.E. Nygård, T.O. Thoresen og A. Walseth: *Inntekt, skatt og overføringer 2003*. 2003. 158S. 260 kr inkl.mva. ISBN 82-537-6551-7
- 63 O. Vaage: *Norsk mediebarometer 2003*. 2003. 86s. 180 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6576-2
- 64 A. Barstad og O. Hellevik: *På vei mot det gode samfunn? 2004*. 153s. 260 kr inkl.mva. ISBN 82-537-6621-1
- 65 F. Bruvoll og H. Høie: *Naturressurser og miljø 2004*. 2004. 239s. 300 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6680-7
- 66 K. Rose Tronstad: *Innvandring og innvandrere 2004*. 2005. 143s. 210 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6701-3
- 67 K. Rose Tronstad: *Immigration and Immigrants 2004*. 2005. 127s. 210 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6749-8
- 68 O. Vaage: *Norsk mediebarometer 2004*. 2005. 86s. 180 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6766-8
- 69 *Hundre års ensomhet? Norge og Sverige 1905-2005*. 2005 160s. 260 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6767-6
- 70 F. Bruvoll og S.E. Stave: *Natural Resources and the Environmental 2004*. 2005. 246s. 210 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6769-2
- 71 M. Hansen-Møllerud, A. Kalvøy, G. M. Pilskog og H. Rød: *Nøkkeltall om Informasjonssamfunnet 2004*. 2005. 136s. 210 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6793-5
- 72 E. Ugreninov, (red.): *Seniorer i Norge*. 2005. 175s. 210 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6795-1
- 73 Odd Frank Vaage: *Norsk kulturbarometer 2004*. 2005. 108s. 210 kr inkl. mva. ISBN 82-537-6803-6